

**KYRKOR PÅ GOTLAND
ÖSTERGARN, GAMMELGARN
och ARDRE samt GUNFIAUNS KAPELL**

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH ERLAND LAGERLÖF

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

PÅ UPPDR. AV K. VITT. HIST. O. ANT. AKAD.

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH ARMIN TUULSE

GOTLAND

BAND IV. HAFTE 5.
KRÄKLINGE TING
SYDÖSTRA DELEN

AV

JOHNNY ROOSVAL

OCH

ERLAND LAGERLÖF

SVERIGES KYRKOR

föreligger i följande delar 1963:

- BLEKINGE.** (22) Band I, h. 1. *Östra härad*. Pris 13 kr.
» (36) Band I, h. 2. *Medelsta härad*. Med register till Bd I. Pris 14 kr.
» (51) Band II, *Bräkne och Listers häraden*. Med register till Bd II. Pris 13 kr.
» (59) Band III, h. 1. *Fredrikskyrkan i Karlskrona*. Pris 5 kr.
» (65) Band III, h. 2. *Trefaldighetskyrkan eller Tyska kyrkan i Karlskrona*. Pris 8 kr.
» (86) Band III, h. 3. *Amiralitetskyrkan i Karlskrona*. Med register till Bd III. Pris 25 kr.
» (85) Band IV, h. 1. *Rönneby*. Pris 25 kr.
» (87) Band IV, h. 2. *Karlshamn*. Pris 17: 50 kr.
» (93) Band IV, h. 3. *Sölvesborg*. Med register till Bd IV. Pris 40 kr.
» (90) Band V, h. 1. *Översikt av landskapets kyrkokonst*. Pris 30 kr.
- BOHUSLÄN.** (57) Band I, h. 1. *Västra Hisings härad*. Pris 8 kr.
» (95) Band II, h. 1. *Inlands Nordre härad, södra delen*. Pris 25 kr.
- DALARNE.** (6) Band I, h. 1. *Leksands och Gagnefs tingslag*. Pris 4: 50.
» (9) Band I, h. 2. *Falu domsagas norra tingslag*. Pris 12 kr.
» (37) Band I, h. 3. *Falu domsagas södra tingslag*. Med register till Bd I. Pris 16 kr.
» (52) Band II, h. 1. *Falun*. Pris 12: 50.
- DALSLAND.** (34) Band I, h. 1. *Sundals härad*. Pris 10 kr.
- GOTLAND.** (3) Band I, h. 1. *Lummelunda ting* (utom Tingstäde). Pris 4 kr.
» (21) Band I, h. 2. *Lummelunda ting* (Tingstäde). Pris 5: 50.
» (31) Band I, h. 3. *Bro ting*. Pris 12 kr.
» (33) Band I, h. 4. *Endre ting*. Pris 12 kr.
» (35) Band I, h. 5. *Dede ting*. Med register till Bd I. Pris 10 kr.
» (42) Band II, *Rute setting*. Med register till Bd II. Pris 16 kr.
» (54) Band III, *Hejde setting*. Med register till Bd III. Pris 26 kr.
» (61) Band IV, h. 1. *Lina ting*. Pris 12 kr.
» (66) Band IV, h. 2. *Halla ting, norra delen*. Pris 18 kr.
» (68) Band IV, h. 3. *Halla ting, söd ra delen*. Pris 20 kr.
» (84) Band IV, h. 4. *Kräklinge ting, nordvästra delen*. Pris 25 kr.
» (97) Band IV, h. 5. *Kräklinge ting, sydöstra delen*. Pris 34 kr.
- GÄSTRIKLAND.** (39) H. 1. *Gävle stads kyrkor*. Pris 10 kr.
» (44) H. 2. *Landskyrkorna*. Med register. Pris 17 kr.
- HÄRJEDALEN.** (91) Band I, h. 1. *Svegs tingslag, nordvästra delen*. Pris 23 kr.
- MEDELPAD.** (30) H. 1. *Njurunda och Sköns tingslag samt Sundsvalls stad*. Pris 10 kr.
» (47) H. 2. *Indals, Ljustorps och Västra Domsagens tingslag*. Med register. Pris 16 kr.
- NÄRKE.** (46) Band I, h. 1. *Örebro stads kyrkor*. Pris 12 kr.
» (63) Band I, h. 2. *Örebro härad*. Pris 20 kr.
» (92) Band I, h. 3. *Glanshammars härad, sydvästra delen*. Pris 41 kr.
- SKÅNE.** (38) Band I, h. 1. *Kävlinge kyrkor i Harjagers härad*. Pris 2: 50.
» (96) Band II, h. 1. *Luggude härad, sydvästra delen*. Pris 38 kr.
- SMÅLAND.** (48) Band I, *Jönköpings och Huskvarna kyrkor*. Med register till Bd I. Pris 12 kr.
- STOCKHOLM.** (17) Band I, h. 1. *Storkyrkan*. 1. Församlingshistoria. Pris 11 kr.
» (24) Band I, h. 2. *Storkyrkan*. 2. Byggnadshistoria. Pris 15 kr.
» (25) Band I, h. 3. *Storkyrkan*. 3. Inredning och inventarier. Med register till Bd I. Pris 20 kr.
» (28) Band II, h. 1. *Riddarholmskyrkan*. 1. Byggnadshistoria. Pris 20 kr.
» (45) Band II, h. 2. *Riddarholmskyrkan*. 2. Fast inredning, inventarier och gravminnen. Med register till Bd II. Pris 38 kr.
» (5) Band III, h. 1. *Kungsholms kyrka*. Pris 4: 50.
» (10) Band III, h. 2. *Hedvig Eleonora kyrka*. Med register till Bd III. Pris 14 kr.
» (26) Band IV, h. 1. *Jakobs kyrka*. 1. Församlingshistoria. Pris 13 kr.
» (32) Band IV, h. 2. *Jakobs kyrka*. 2. Konsthistoria. Pris 13 kr.
» (40) Band IV, h. 3. *Johannes kapell och kyrka. S:t Stefans kapell*. Med register till Bd IV. Pris 10 kr.
» (20) Band V, h. 1. *Adolf Fredriks kyrka*. Pris 12: 50.
» (55) Band V, h. 2. *Gustav Vasa kyrka*. Pris 5: 50.
» (60) Band V, h. 3. *Matteus kyrka*. Pris 4 kr.
» (23) Band VI, h. 1. *Klara kyrka*. 1. Församlingshistoria. Pris 12 kr.
» (27) Band VI, h. 2. *Klara kyrka*. 2. Konsthistoria. Med reg. till Bd VI. Pris 12 kr.
» (41) Band VII, h. 1. *Maria Magdalena kyrka*. Pris 12 kr.
» (56) Band VII, h. 2. *Katarina kyrka*. Pris 16 kr.
» (89) Band VII, h. 3. *Sofia kyrka*. Pris 12: 50.
» (49) Band VIII, h. 1. *Bromna kyrka och Västerleds kyrkan*. Pris 6 kr.
» (83) Band VIII, h. 2. *Spånga och Hässelby kyrkor*. Pris 26 kr.
» (53) Band IX, h. 1. *Skeppholmskyrkan*. Pris 10 kr.

(Forts. å omslagets 3:e sida)

KYRKOR PÅ GOTLAND KRÄKLINGE TING

SYDÖSTRA DELEN

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

utarbetat av

JOHNNY ROOSVAL

OCH

ERLAND LAGERLÖF

Häfte 97 av

SVERIGES KYRKOR KONSTHIST. INVENTARIUM

på uppdrag av

KUNGL. VITT. HIST. OCH ANT. AKADEMIEN

utgivet av

SIGURD CURMAN OCH ARMIN TUULSE

Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag

STOCKHOLM 1963

UTGIVET MED BIDRAG AV
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

ESSELTE AKTIEBOLAG
STOCKHOLM 1963

FÖRORD

till

GOTLAND, BAND IV:5

Det nu framlagda gotlandshäftet omfattar beskrivningar av kyrkorna i sydöstra delen av Kräklinge ting och härmed ha samtliga kyrkor i Kräklinge setting behandlats. I ett snart utkommande sista häfte av band IV skall lämnas rättelser och tillägg till bandets tidigare publicerade häften, särskilt rörande de restaureringsarbeten som under senaste tid utförts i settingens tidigare beskrivna kyrkor. Detta häfte skall även innehålla ort-, sak- och personregister till hela bandet.

I här föreliggande häfte ha de byggnadshistoriska beskrivningarna till Östergarns, Gammelgarns och Ardre kyrkor utarbetats av professor JOHNNY ROOSVAL huvudsakligen under 1940-talet. Dessa ha beträffande Gammelgarns kyrka kompletterats med ledning av grävningundersökningar, utförda i samband med kyrkans restaurering 1956—58. Beskrivningen av Gunfiauns kapell och övriga kyrkors inredning och lösa inventarier ha författats av fil. lic. ERLAND LAGERLÖF 1960—62, delvis med stöd av tidigare (1933) gjorda uppteckningar av dåvarande fil. lic. BENGT G. SÖDERBERG.

Vid arbetet i kyrkorna har välvillig hjälp lämnats av pastoratets prästerskap, prosten C. J. BJÖRKANDER och kyrkoherden TURE WESTERSTRÖM samt av kyrkovärdar och kyrkovaktmästare, till vilka utgivarna uttala sin tacksamhet.

Vid bearbetningen av det insamlade materialet har värdefullt bistånd lämnats av ett flertal specialister på olika områden, nämligen av landsantikvarien på Gotland GUNNAR SVAHNSTRÖM (allmänt), antikvarien ARON ANDERSSON (glasmålningar och silver), fil. lic. RUNE NORBERG (träskulptur), professor BENGT HILDEBRAND (personhist.), professor SUNE LINDQVIST (bildstenar), antikvarien AGNES GELJER (textilier), intendenten KERSTI HOLMQVIST (silver och tennstämplar), fil. dr BERTIL WESTER (orglar), komminister LARS-MAGNUS HOLMBÄCK (orglar och kyrkklockor), arkivtjänstemannen DAVID GADD, Visby (arkivuppgifter), kaptenen SAM SVENSSON (votivskepp och skeppsristingar).

Uppmättningsarbetet i kyrkorna har utförts av ingenjören JOHN SÖDERBERG 1943 och 1961, utom i Ardre kyrka, där fil. lic. Bo LINDVALL år 1941 stått för uppmätningen.

Till alla dessa goda och betydelsefulla hjälpare och medarbetare önska utgivare och författare uttrycka sin varma och uppriktiga tacksamhet.

Till fullföljande av bearbetningen och publiceringen av Gotlands Kyrkor har verket SVERIGES KYRKOR fått mottaga en mycket välkommen och betydelsefull hjälp i

form av ett anslag på 15 000 kr från MAGNUS BERGWALLS STIFTELSE. För denna stora uppmuntran och befordran av arbetet frambära utgivarna ett varmt och värdsamt tack.

Med detta häfte avslutas publiceringen av kyrkorna i Kräklinge setting. Två tredjedelar av arbetet över de gotländska landskyrkorna är därmed fullbordat. Under hela denna nu tillryggalagda arbetsperiod har professor JOHNNY ROOSVAL varit den självskrivne ledaren och huvudmedarbetaren, som satt sin personliga prägel både på arbetets bedrivande och på dess framlagda tryckta resultat. Det är därför med vemod, som vi här nödgas meddela, att föreliggande häfte är det sista i vår serie, där JOHNNY ROOSVAL står som författare. Med ålderns rätt har han förklarat sig önska frånträda sin i mera än 50 år uppehållna ställning som medutgivare av verket SVERIGES KYRKOR och därmed även författaransvaret för Gotlands Kyrkor.

Det återstår oss därför blott att varmt tacka och hylla JOHNNY ROOSVAL för hans stora och grundläggande insatser i verket SVERIGES KYRKOR och alldeles särskilt för hans omfattande och inspirerande arbete på Gotland, som ju varit hans utvalda landskap.

Hans verk skola vi söka efter bästa förmåga fullfölja i de två återstående sydligaste settingarna, Burs och Hoburgs setting.

Stockholm i juni 1963

SIGURD CURMAN

ARMIN TUULSE

FÖRKORTNINGAR ANVÄNDA I DETTA HÄFTE

Övriga förekommande förkortningar i överensstämmelse med förkortningsregistret i
Nordisk Familjebok, 3:e uppl.

- ATA = Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Sthlm.
BRUNIUS = C. G. Brunius, Gotlands konsthistoria 1—3, Lund 1864—66.
BST = K. Byggnadsstyrelsens arkiv, Sthlm.
dep. = deponerad, deposition.
ED handl. = Ecklesiastikdepartementets konseljhandlingar i RA.
EKHOFF, Svenska stavkyrkor = E. Ekhoft, Svenska stavkyrkor jämte iakttagelser över de norska . . .
Sthlm 1914—16.
GA = Gotlands Allehanda.
G. ARKIV = Gotländskt Arkiv, Meddelanden från Föreningen Gotlands Fornvänner, Visby.
G. FOLKBL. = Gotlands Folkblad.
GF = Gotlands Fornsal, Visby.
GOTL. = Gotlänningen.
HILFELINGS JOURNAL = Journal hållen under resor till Gotland (1796—1800) på välborne P. Thams
bekostnad av C. G. G. Hilffeling. Text och Atlas. Ms i KB.
HOLMBÄCK = L. M. Holmbäck, Klockor och klockringning, Sthlm (tryckt i Malung 1951).
INV. = inventarieförteckning.
INV. 1830 = en på grund av en kgl. förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken
i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevos i flera exemplar,
varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA.
KB = Kungl. Biblioteket, Sthlm.
KYRKIOMINNING = Minning om Kyrkiorna och theras Fatis, med mera uti Östergarns Giäld 1737,
upprettad af Lars Neogard, Pastor Loci.
kh = kyrkoherde.
LEMKE = O. W. Lemke, Visby stifts herdaminne. Örebro 1868.
LINDQVIST, Bildsteine = Sune Lindqvist, Gotlands Bildsteine 1—2, Sthlm 1941—42.
LUNDMARK, Kyrklig konst = Efraim Lundmark, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands Fornsal,
Sthlm 1925.
LÖFGREN = A. Löfgren, Det svenska tenngjutarehantverkets historia. Del 1, bd 1—3, Sthlm 1925—50.
ms = manuskript.
NEOGARD REP. = Östergarns Kyrkios Reparation, författad av Lars Neogard i: vis. prot. 1737—1880
(N: 1), s. 10—16.
P. A. SÄVE, Berätt. 1864 = Säves berättelser över sina resor på Gotland 1850—56 och 1863—64, i
original (inbundna) i VHAA och delvis i avskr. i den efter socknar ordnade skriftsamlingen i
ATA.
PROT. = protokoll.
RA = Riksarkivet, Sthlm.
RÅÄ = Riksantikvarieämbetet.

- ROOSVAL J.: Ciceronen = J. Roosval, Den gotländske ciceronen. Andra upplagan. Sthlm 1950.
- ROOSVAL J.: Kirchen = J. Roosval, Die Kirchen Gotlands. Sthlm 1911.
- ROOSVAL J.: Medeltida skulptur = J. Roosval, Meteltida skulptur i Gotlands Fornsal, Sthlm 1925.
- RÄK. = räkenskaper.
- SHM = Statens Historiska Museum, Sthlm.
- SNABBINV. = en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde, utförd under åren 1917—1932. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex. har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkapitel.
- Stpl, stplr, stpld = Stämpel, stämplor, stämplad.
- ST. PROT. = sockenstämmoprotokoll.
- STRELOW = Cronica Guthilandorum. Den Guthilandiske Cronica . . . aff Hans Nielsøn Strelow, Kiöb-
inghaffn 1633.
- SvK = Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium utg. på uppdrag av K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Sthlm 1912—.
- SvR = Sveriges runinskrifter utg. av VHAA.
- SÖDERBERG B.: Passionsmålningarna = B. Söderberg, De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder, Lund 1942.
- TAXUSLISTAN = Förteckning över de gotländska kyrkornas taxus till biskopen i Linköping under medeltiden, enl. Linköpings handskr. o. a., varvid användes Steffens text (publicerad i G. Arkiv V, 1933), s. 54—58.
- UPMARK = Gustaf Upmark, Guld- och silversmeder i Sverige 1520—1850, Sthlm 1925.
- UUB = Uppsala Universitetsbibliotek, Uppsala.
- VHAA = K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Sthlm.
- vis. = visitation.
- VLA = Landsarkivet i Visby.
- ÖIÄ = Överintendents Ämbetet (efter 1918 BSt), Sthlm.
- ÖIÄ skr. = Skrivelser från ÖIÄ till K. Maj:t (inrikes-civildep.) i RA.

I FÖRENING MED MÅTTUPPGIFTER

B = bredd, D = diameter, Dj = djup, H = höjd, L = längd. Sv.f. = svensk fot (29,7 cm).

Samtliga mått äro, där ej annat angives, i cm.

Väderstrecken förkortas: N S Ö V.

Silverstämplar tydda enl. UPMARK.

Tennstämplar tydda enl. LÖFGREN.

INNEHÅLL

	Sid.
Östergarns kyrka	647
Gammelgarns kyrka	695
Ardre kyrka	775
Gunfiauns kapell.....	841

REDAKTIONSSEKRETERARE: ERLAND LAGERLÖF

FOTOGRAFIERNA ÄRO, DÄR EJ ANNAT ANGIVES, TAGNA AV
NILS LAGERGREN 1960

BILDMATERIAL, ANTECKNINGAR OCH EXCERPTER
FÖRVARAS I ATA

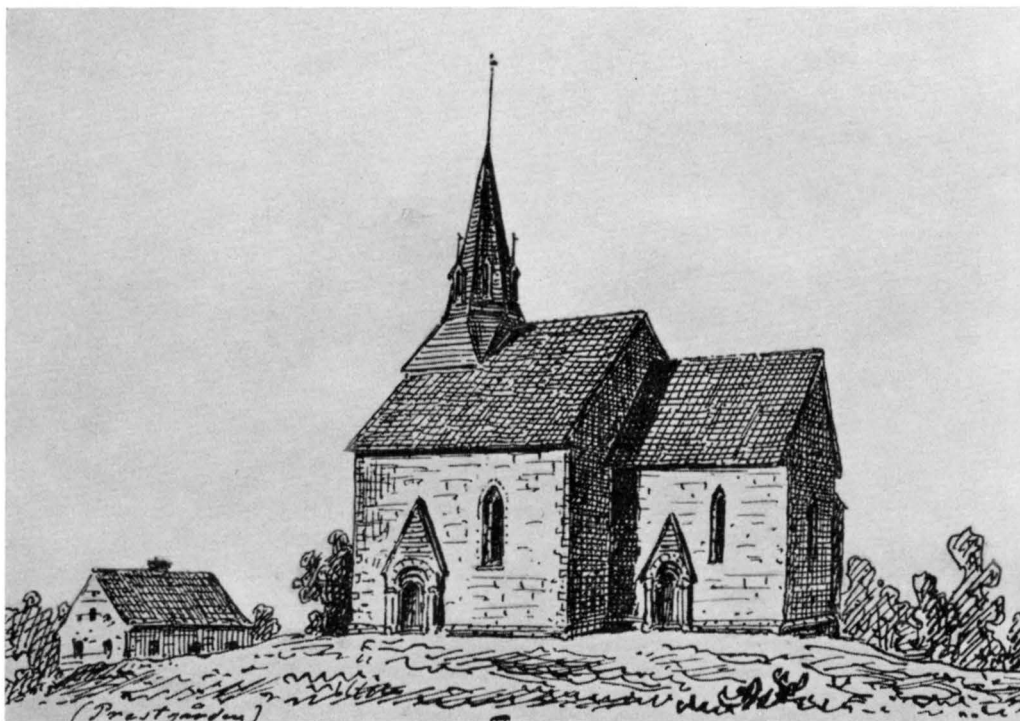

Fig. 706. Östergarns kyrka och prästgård från SO. Efter tuschteckning av P. A. Säve, 1864. ATA.
 Die Kirche von Östergarn und der Pfarrhof von SO Östergarn Church and vicarage from SE. From a pen
 nach einer Zeichnung von 1864. drawing by P. A. Säve, 1864.

ÖSTERGARNNS KYRKA

GOTLAND, GOTLANDS LÄN, KRÄKLINGE TING,
 VISBY STIFT, MEDELKONTRAKTET

Beskrivningen utarbetad av JOHNNY ROOSVAL och ERLAND LAGERLÖF, avslutad 1962.

TRYCKTA KÄLLOR: C. G. BRUNIUS II s. 303 ff. — H. N. STRELOW s. 274 med årtalet 1169 och om kyrkans förstörelse under Nordiska sjuårskriget. — J. ROOSVAL, Kirchen, s. 229. — J. ROOSVAL, Ciceronen s. 177 f. Tidningsartiklar i samband med kyrkans restaurering 1935 i : GA 3/12 1935, GOTL. 11/10 1935.

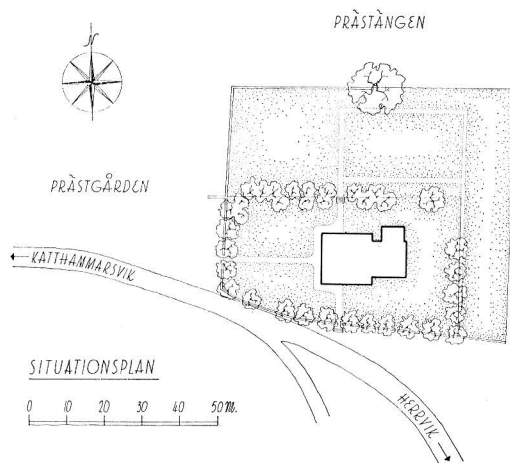

Fig. 707. Kyrkogårdsplan. 1 : 2000. Uppm. J. Söderberg 1943.
Kirchhofgrundriß. Churchyard plan.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB. SAML.: VLA: Libellus Ecclesiarum Gottlandensium tractus orientalis (Inventariebok för medeltredingens kyrkor och prästgårdar upprättad 1652—66). — KB: HILFELINGS JOURNAL 1796, s. 118, 1799, s. 216, 217, 221. — ATA: Inv. 1830; P. A. SÄVE, Berättelse 1864, s. 253 (med tuschteckning av kyrkan och prästgården från SO, se fig. 706); SNABBINV. 1924 (Ruben Gabriellsson); Program till restaurering av ERIK FANT 1929; rapport av ERIK BOHRN 1935 ang. grävningundersökn. i koret samt blottande av tornbåge i långhusets V yttermur i samband med restaurering; ritn. av V fasaden och tornbågen av E. BOHRN jämte planskiss av korets inre. — BST: Ritn. till orgelfasad av F. W. SCHOLANDER 1849; restaureringsförslag jämte ritn. och uppmåtn. av E. FANT 1929.

KYRKANS ARKIVALIER (i VLA): För beskrivningen värdefulla uppgifter finnas i följande avdelningar: RÄK. 1717—1762 (LIb: 1), 1760—1792 (LIb: 2), 1792—1843 (LIb: 3), 1843—1865 (LIb: 4). Huvudbok 1737—1762, 1779—1780 (LIa: 1), 1801—1824 (LIa: 2), 1825—1854 (LIa: 3), 1854—1871 (LIa: 4), 1871—1907 (LIa: 5). — ST.PROT. 1783- 84, 1799 (KI: 1), 1813—1844 (KI: 2), 1845—1853 (KI: 3), 1853—1856 (KI: 4). — VIS.PROT. 1737—1880 (N: 1), innehåller även: »Minning om Kyrkiorna och theras Fatis, med mera uti Östergarns Giäld 1737, upprettad af Lars Neogard, Pastor Loci», (nedan kallad KYRKIOMINNING).

STRELOW berättar att svenskarna 1565 landstego vid Östergarn och brände kyrkan samt fem bondgårdar, men att de sedan drogo sig tillbaka och ej tillfogade Gotland annan skada under Nordiska sjuårskriget.

Ur Neogards¹ KYRKIOMINNING 1737 må här det väsentliga anföras: »Hela thetta giället kallas Öster-

¹ LARS NILSSON NEOGARD, f. 1683. Pastor i Östergarn 1725, † 1758. Neogard var en lärd man, som bl. a. författat ett Svenskt-latinskt lexikon (manuskript i VLA), en gotländsk historia: Gauta-Minning 1748 (manuskript i UUB) och en journal över märkligare tilldragelser i Östergarns, Ardre och Gammelgarns socknar (KYRKIOMINNING VLA). LEMKE s. 241 f.

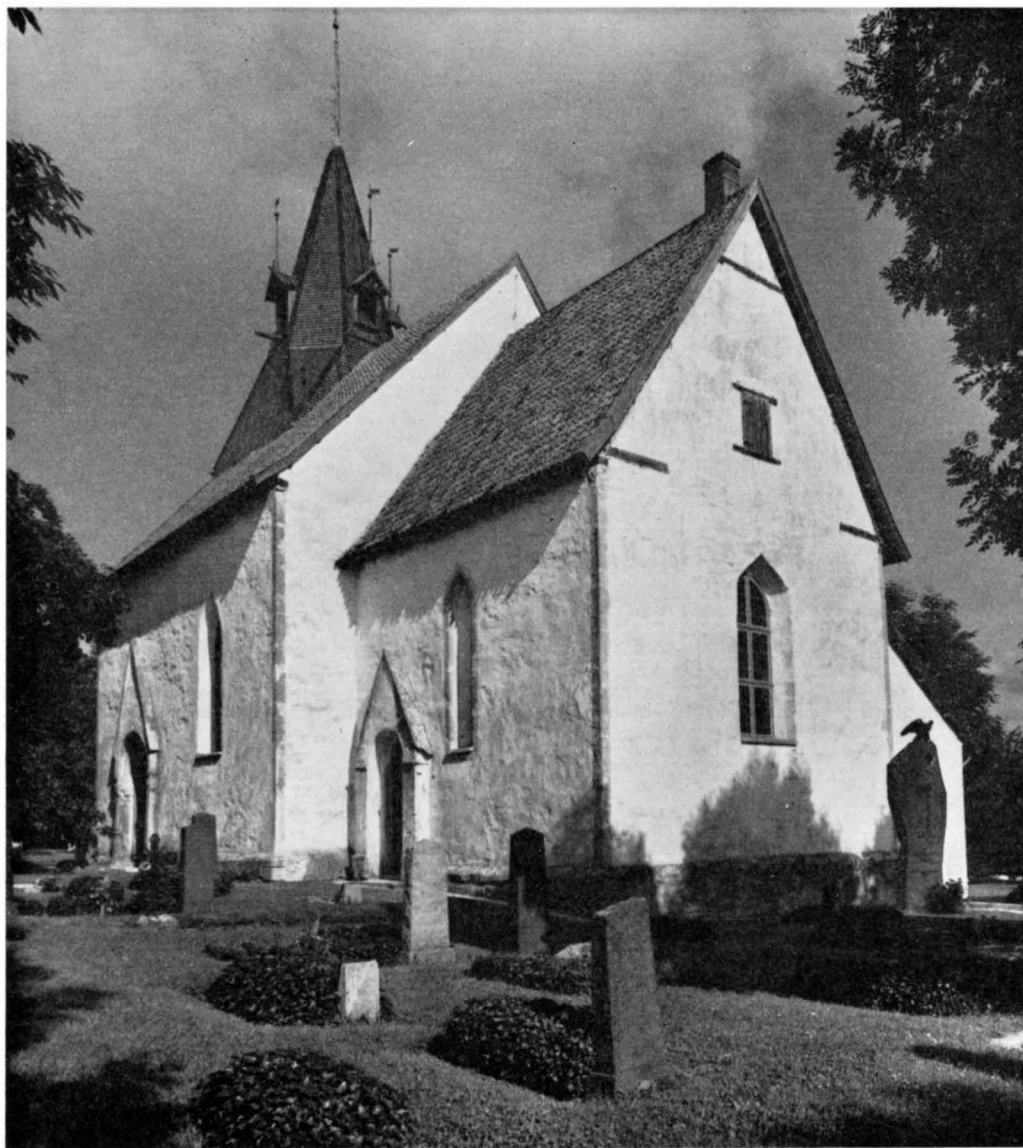

Fig. 708. Kyrkan från SO. Foto 1960.
Die Kirche von SO.   The church from SE.

Fig. 709. Kyrkan och prästgården från S omkr. 1850. I bakgrunden Katthammarsvik. Efter blyerts-
teckning av okänd konstnär, RA.

Die Kirche und der Pfarrhof von S um 1850. Im Hintergrund Katthammarsvik. Bleistiftzeichnung eines
Unbekannten. Church and vicarage from S about 1850, in background
Katthammarsvik. Pencil-drawing by unknown artist.

garns Pastorat, såsom ock sielfwa Hufwud Socknen Östergarns Församling, medan Hon mitt på Landet ligger på then Östra udden, Under Polens högd just 57 grader 30. min. mitt emot Westergarn. Hon kallas ock af sombligom Nygarn, i afeende til annexan Gammalgarn, ther Kyrkian är 117 åhr äldre; ock syns så likt, som then i förstonne warit Moder Kyrkian och Prestasätet ther belägit. Men sedan Östergarns Kyrkia wart bygd, blef hon Moderkyrkia och kallad Nygarn och then förra Gammalgarn. Man har ei ännu kunnat finna derivation til ordet *garn*,¹ ell. hwad thet egentel. skal betyda, som doch här åffta brukas: Öster- och Westergarn, Ny- och Gammalgarn, Liugarn och Grogarn. Efter gammul berättelse skal Kyrkians Namn wara Aegidius,² och Hon på samma dag, nembl. d. 1. Septembris inwigd, Hwilken dag,

¹ Märk garns förmodade betydelse av hamn, jfr H. GUSTAVSSON, Gotländsk ordbok I. Uppsala 1918—40, s. 248.

² AEGIDIUS (sv = S. Ilian) är ett under Sveriges medeltid ganska uppmärksammat franskt helgon (S. Gilles). Enligt legenden hade han dragit sig tillbaka till en öde trakt i närheten av Arles, där en hind födde honom med sin mjölk. Här upptäcktes han av ett kungligt jaktsällskap, som siktade på hans hjort, men i stället träffade honom. Konungen lät vårda den sårade enslingen, vars stora fromhet nu blev bekant. Till hans ära uppfördes klostret S. Gilles nära Arles, där han dog mellan 721 och 725. Han brukar avbildas som en abbot med en hjort vid sina fötter. Helgonet anropades som nödhjälpare vid stor andlig nöd. Ett altare upprättades åt Aegidius i Linköpings domkyrka på 1300-talet. Se vidare A. LINDBLÖM, *La peinture gothique en Suède et en Norvège*, Sthlm 1916, s. 219.

Fig. 710. Kyrkan från SO vid 1800-talets slut. Foto O. Sörling omkr. 1890.

Die Kirche von SO zu Ende des 19. Jh.

The church from SE, end of 19th century.

ell. tå then infaller i wekonne, nermste Söndag, ell. förste i Septembris månad, kallas Kyrkio Mässodagen, tå litet plägar röras therom på prädicstolen, kallas ock Samfundsdag, medan tillförene, ja ännu uti vårt minne höltz Samfund, och såsom en liten marknad wid Fiskie Lägret Herrewiken, som nu är aflagt.

— Östergarnns Kyrkia är bygd åhr 1169 ex rudi lapide, af ohuggen kalksten. — Öfwer Choret är stenhwalf, men öfwer stora huset af trä, doch är teckn, at ock ther fordom warit stenhwalf, ty på alla fyra sidor i muren wisa sig endarna af hwalfbogarna, och lærer ståt en pelare mitt i kyrkionne, hwar af ännu grundwalen finnes. — Intet stentorn är här på westra erdan, som annorstädes, utan allenast en liten träspir, bygd på westra stengafwelcn och på bielkar öfwer kyrkian, och henger tilsammans med sielfwa taket. — Kyrkian är belägen strax under höga berget, allenast wägen löper emellan. — Hon har ofta utståt swår. Fata på thenna udden, ther för diupets skul fienderna hafft lägligit giöra Landstigning i Herrewiken, som ock kallas Junkarhamn, 1 ½ fierdingswäg i öster ifrå Kyrkionne. — I forna tider sägs Hon af fienden wara twå gånger afbrend, hwar til ännu äro thenna tecknen: Dörr och fönsterpostar med Kruseringar äro förbrända och borto. Stenen i sielfwa muren ytterst af hetan likasom ruten, och fins ännu nog kol och brandar, när man grafwar i kyrkionne. — Åhr 1715 och 1717 wart Hon af Ryssar beröfwad och utplundrad, ther om i en annan MEMORIAL bok är kortel. berettat. — Sådan hennes olyckelig öden äro wel orsaken, at med hennes tilstånd är så slät bestält. Thet sidsta långa kriget, jemte wede-

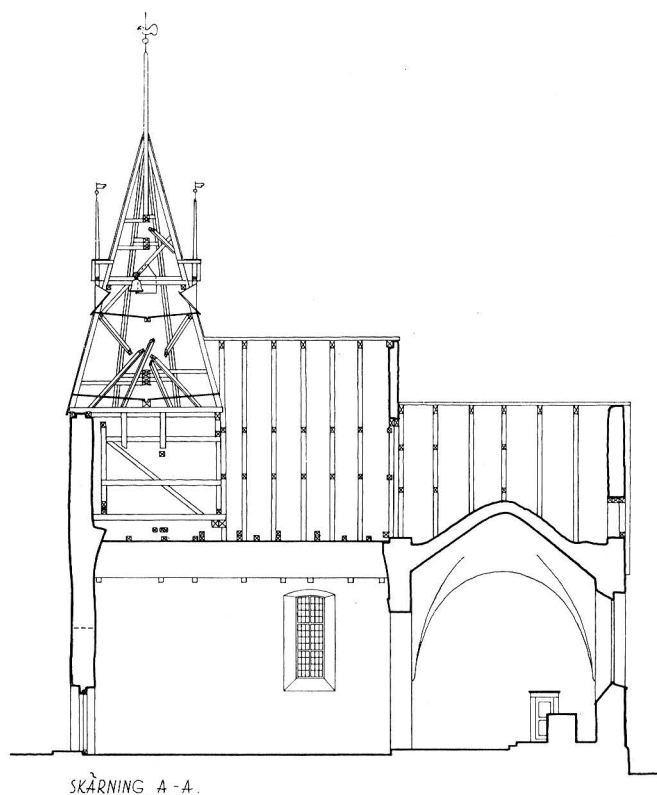

Fig. 711. Längdsnitt mot N. 1 : 300. Uppm. J. Söderberg 1943.
Längsschnitt nach N. Longitudinal section looking N.

börandes stadiga motwilja, hindrade, at på henne intet wart uplagat. Hwarföre ock, tå jag 1725 kom til PASTORATET, hon både innan och utan til war af ett mächta slät anseende. — På båden husen woro förmultnad brädtak, och spärrverket förlorat, tornet skröpeligit, och Eken ell. flaggstången ruten. Af hela kyrkion utan på war späckningen (= rappningen) affallen, så at muren såg jemmerligen ut. I gaflarna woro gamla hugna bräder börningswis lagde. — Innan til war öfwer sielfwa kyrkian ett gammult träloffet bygt 1629, med korsriar ell. bielkar under bräderna, såsom uti ett hederligt fähus, hwilket nu af wäta war rutit och förlorat, så at bielkarna måste åfwanifrå med hela krokota jernstenger understödjas och uppehållas. En stor furubielke stod enda ifrån golfwet upp igenom lofftet, at understödia tornet. — Predikostolen helt slät, liten, gammal, elendig och söndersprucken. — Altartaflan af swarta furubräden, helt slät i fyrakant, ther danska Catechesen med hwita bokstäfwer war påskrifwen 1622. Benkarna på båda sidor omålade, hwilke, såsom ock Choret, woro med syllarna nedersunkne under golfwet, hwilket ock war sönder, ojemt, och bräderna lågo lösa, therpå man måste gå warliga, såsom på pedaler. En stor plump stege, i stellet för trappor, at klifwa på upp i tornet. — Tre stycken gamla benkar nedre i kyrkionne odugelige. — Fönster och dörrar gamla och elendiga. Kalk och disk

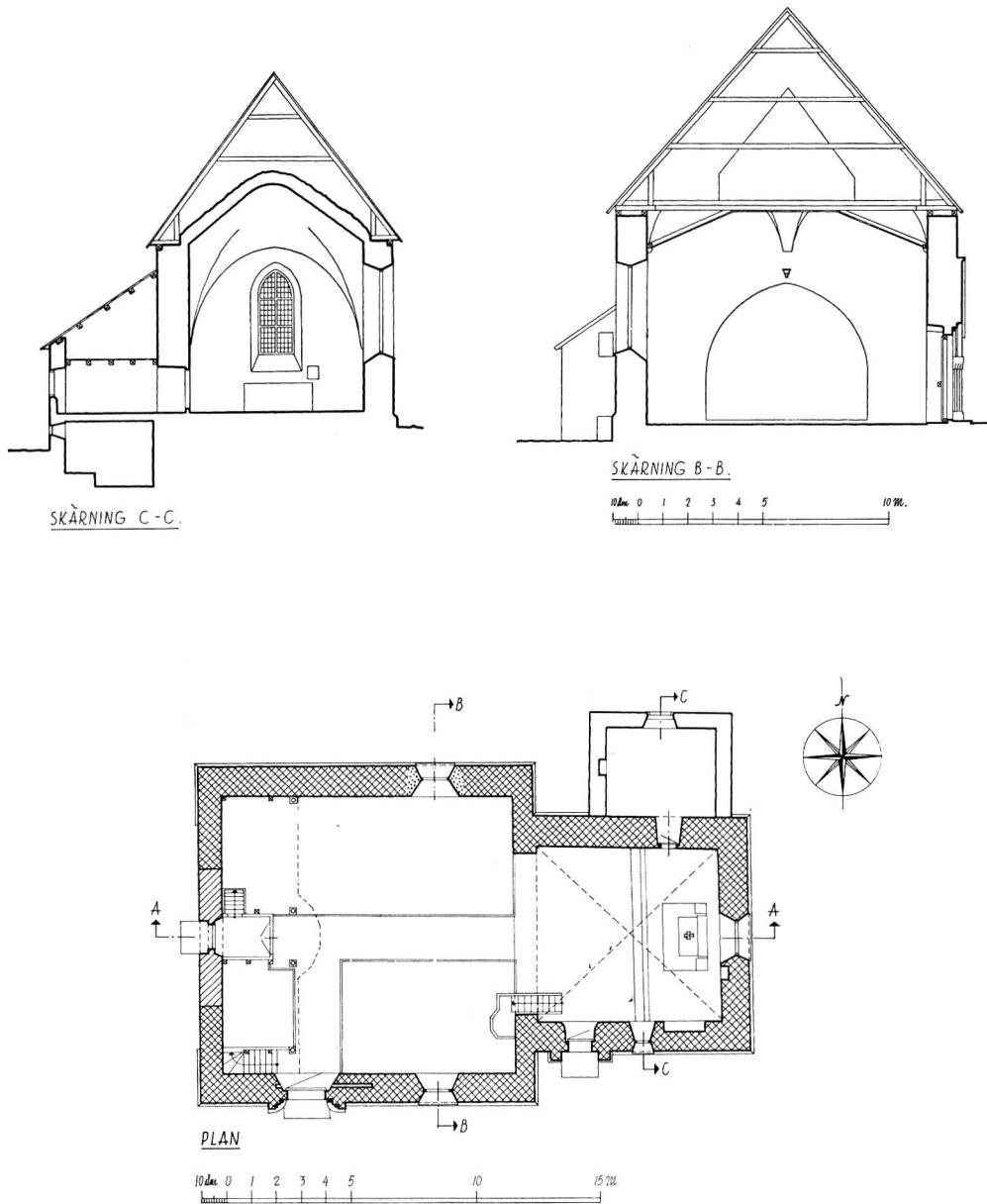

Fig. 712. Plan samt tvärsnitt genom koret och sakristian mot Ö jämte tvärsnitt genom långhuset mot Ö. 1 : 300. Uppm. J. Söderberg 1943.

Grundriß und Querschnitt durch Chor und Sakristei nach O sowie Querschnitt durch das Langhaus nach O.

Plan and cross section of chancel and vestry looking E, and cross section of nave looking E.

Fig. 713. Korportalen och korets S fönster. Foto 1960.
 Das Chorportal und das S Chorfenster.   Chancel portal and S window of chancel.

allenast af ten. Ingen Mässokläder. Ingen Klåcka. Thet blef alt af fienden bortröfwat. — Omkring kyrkiogården ett elendigt söndrigt träplank, ther swin och fä kunde löpa både ut och in.»

Följande i texten nämnda gårdar och byar ligga i Östergarns socken: *Fackla, Ganne, Grogarns, Hallgårds, Herrvik, Katthamra, Rodarve, Sanda, Sigdes* och *Vassmunds*.

KYRKOGÅRDEN

Den äldre delen av kyrkogården, den av träd omgivna delen närmast kyrkan (fig. 707), omges i S och V av ett svartmålat järnstaket på cementsockel. Ingångarna i S och V flankeras av murade, vitputsade portstolpar med enkla grindar av smidet järn. Denna inhägnad tillkom 1894 (RÄK.). — 1744 »uplade Sockne Männen hwar gård i proportion, rundt omkring Kyrkiogården ett nytt plank af sten, eller mur utan Kalkläggning . . .

Fig. 714. Kyrkan och kyrkogården från SV. Foto 1960.

Kirche und Kirchhof von SW.

Church and churchyard from SW.

bägge Luckorna, som the nu stå med jern, beslag och alt betalte Kyrkian» (NEOGARD REP.). Inhägnaden hade tidigare bestått av trästängsel. 1800 utvidgades kyrkogården åt V (vis.). I RÅK. 1802—03 talas om dagsverken på »Kyrko-Lukan», och 1832—34 om »ny likport».

Kyrkogården utvidgades 1919—20 med ett ganska stort område åt N och Ö efter förslag av trädgårdskonsulent E. Nilsson, Visby. Ned till den nya delen, som ligger avsevärt lägre än den äldre, leder i N en trappa av huggen kalksten. Liksom den gamla kyrkogården omges den nya i V och NV av svartmålat järnstaket på cementsockel. I övrigt är kyrkogården inhägnad av kalkstensmurar, vilka i NO och Ö höja sig över den omgivande terrängen som terrasmurar.

KLOCK-
STAPEL

Under en kort tid ägde kyrkan på 1700-talet en klockstapel. Eftersom takryttaren befanns vara för svag för att mottaga den 1737 nyanskaffade klockan (jfr s. 690), lät rådmannen Mathias Lythberg¹ »aldeles på egen bekostnad upbygga på then när intil Kyrkian liggjande Bergzkullen en ny, welgiord, och bastant Klåcko stapel, men Satan hade här wid sin lust, och inblåste halfwa Socknen, at the med en i sielfwa hedendomen ohörd otacksamhet och obeskedlighet med wåld nedertogo Klåckon uti Stapelen . . .» (NEOGARD REP.). Det är ovisst om klockstapeln nedrevs vid detta tillfälle. Möjligen fungerade den till 1755 då kyrkans takryttare förstärktes och delvis ombyggdes (RÅK.).

En bom över landsvägen för att förhindra förbipassage under gudstjänsttid uppsattes 1783. Den förnyades 1800 (RÅK.).

KYRKOBYGGNADEN

Den nu stående medeltida kyrkobyggnaden gör ett tämligen enhetligt intryck: ett nästan kubiskt långhus och ett likartat, i Ö rakt avslutat kor. Ett torn var avsett och förberett, men blev aldrig utfört. Det ersattes av en takryttare över V gaveln. Sakristia tillkom 1786.

KORET

Koret har sockel av huggen kalksten (fig. 708) med något brantare skråkant än långhusets. Den är mycket skadad och har lagats vid olika tillfällen. Murarna, som äro uppförda av tuktad kalksten, äro putsade med undantag för hörnen. Någon »putsrand» kan nu ej iakttagas på dessa. Fönsteromfattningarna äro av huggen kalksten.

Korets S fönster (fig. 713), som är ursprungligt, har trifolieformad täcksten i dageröppningen, medan de yttre och inre smygarna äro spetsbågigt avslutade. Det Ö fönstret (fig. 708), som även det är ursprungligt, är något bredare och har lågspetsig inre smyg, medan den yttre är triangelbågig. Detta tyder på att fönstret ombyggts, vilket kan ha skett efter den förödande branden 1565, då även kyrkans murar och portaler blevo svårt skadade. Trots dessa förändringar kan man dock urskilja samma enkla bågtyp som i

¹ MATHIAS LYTHBERG, handlande och rådman i Visby, f. i Visby 21/7 1686, † därstädes 17/4 1745. Lythberg var Östergarns kyrkas store donator. Utom klockstapeln skänkte han predikstol och ljuskrona.

Fig. 715. Kyrkan från NO. Foto 1960.
 Die Kirche von NO. Church from NE.

korets S fönster och långhusets ursprungliga S fönster (jfr s. 660), vilket tyder på ungefärlig samtidighet.

Korportalens tympanon är skuret i den av övergångsstilen och ungotiken ofta använda trebladsformen (fig. 713). Vi finna den t. ex. i Roma sockenkyrkas korportal (SvK.Go. I, fig. 654, s. 572, daterad till omkr. 1240) och i Gothems långhusportal (fig. 96, s. 77, daterad till omkr. 1235—50). Dessa exempel äro hämtade från rundbågiga byggnadsverk av övergångsstil. Även i de spetsbågiga portalerna i Othems och Fole kyrkors kor, som ha rundbågiga fönster, finner man denna tympanonform (SvK. Go. II, fig. 215, s.

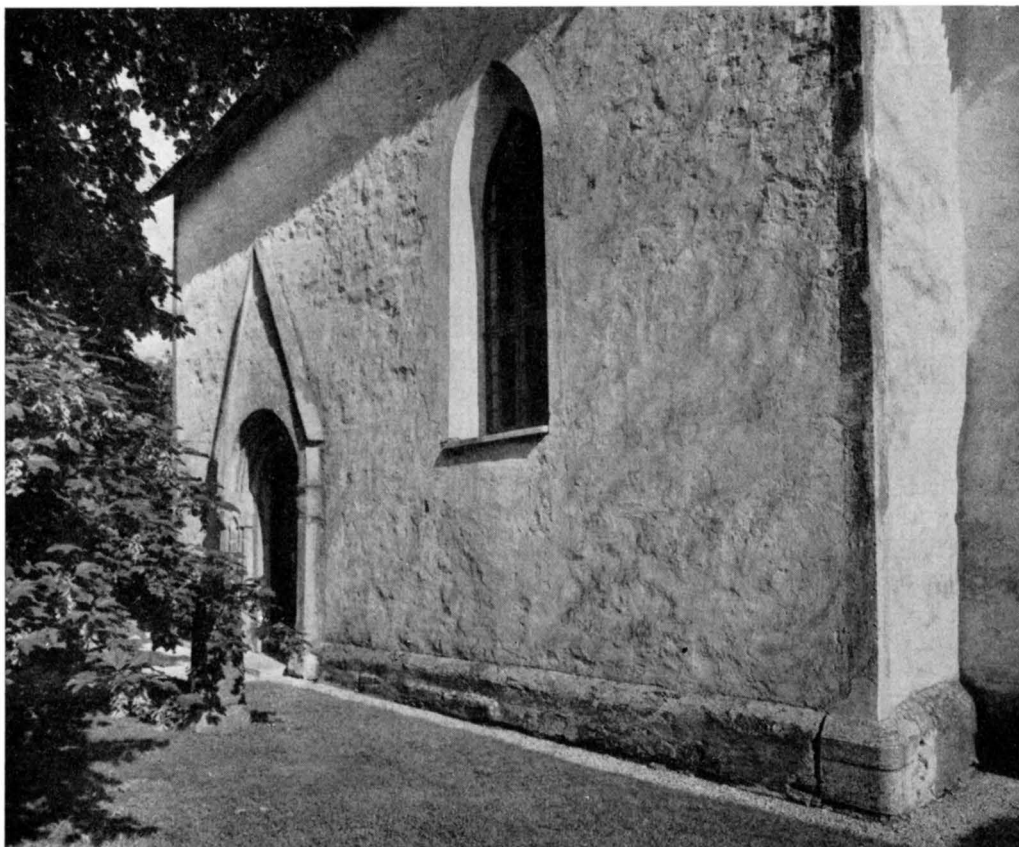

Fig. 716. Långhusets S fasad. Foto 1960.
 S Außenfront des Langhauses. S front of nave.

150, daterad till omkr. 1240, samt Fole, SvK. Go. I, fig. 340, s. 321, daterad till 1200-talets mitt eller tredje fjärdedel, vilket nu med hänsyn till den större vissheten i fråga om Fole byggnadshistoria kan preciseras till omkr. 1250). Allt detta tyder på, att Östergarns korportal sannolikt tillkommit omkr. 1250.

Dörr av furubräder, utvändigt tjärad, invändigt målad med brun oljefärg. På utsidan äro bräderna snedställda medan de på insidan stå vertikalt. 1700-talet.

Yttertaket är tegelbelagt sedan 1737 (NEOGARD REP.). Vid en restaurering år 1935 blev taket omlagt med bibehållande av det gamla teglet.

En omfattande reparation av kyrkan 1786 berörde även koret : »Östra Gafweln öfwer Choret, bestående af bräder, som nu war af ålder och wäta färdarwad, ty upmurades then af Sten och Kalk» (NEOGARD REP.).

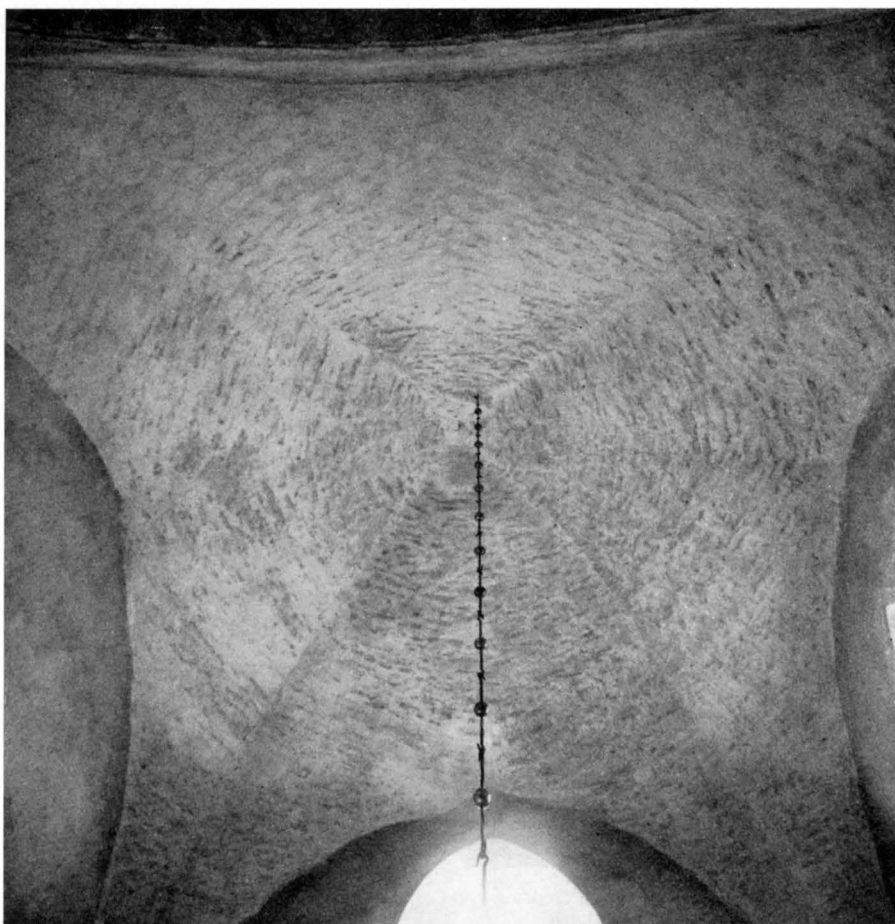
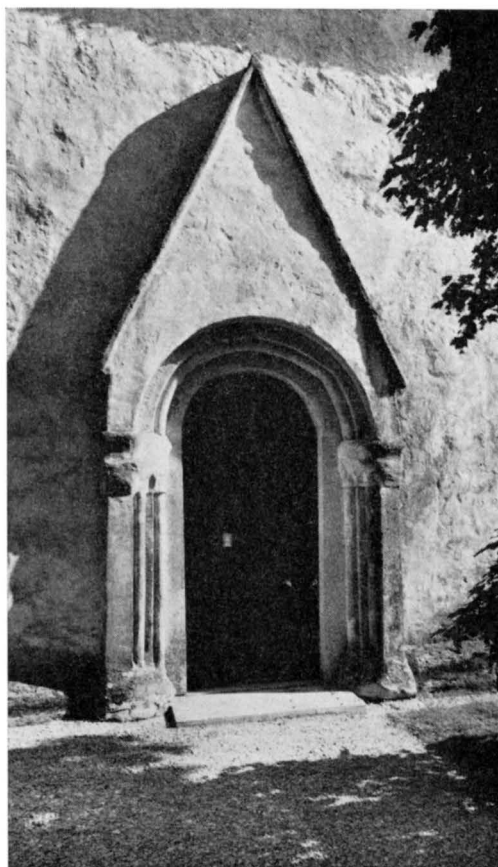

Fig. 717. Korets valv, märk den genom putsen synliga konstruktionen. Foto 1960.
 Das Chorgewölbe. Man bemerke die unter dem Putz hervortretende Konstruktion. Vaulting in chancel; note the construction visible through the plaster.

Invändigt äro murar och valv putsade (fig. 725). 1738 blev »Hela Choret hwitlimmat» (NEOGARD REP.). Det ursprungliga ribblösa tältvalvet av kalkstensflis är bibehållet. Dess konstruktion framgår av fig. 717.

I korets S mur finns en högrakspetsigt avtäckt sittnisch (fig. 723). Ett väggskåp i korets Ö mur har dörr och omfattning av furu med spetsig, profilerad kluven gavel och en uppskjutande mittprydnad (fig. 722). Enligt NEOGARD REP. tillverkades skåpet 1755 och skulle användas som förvaringsskåp för »Kyrkio Skrinet». Den ursprungliga mörkgrå färgen framtogs vid en restaurering 1935. — En sakramentnisch har sannolikt funnits

LÅNGHUSET

Fig. 718. Långhusets S portal, svårt skadad vid kyrkans brand 1565. Foto 1960.

S Portal des Langhauses, S portal of nave, badly beim Brand der Kirche damaged by fire 1565. 1565 schwer beschädigt.

nuvarande skick från 1862 (ST. PROT.). Brunius (II, s. 304) såg där ännu vid sitt besök i Östergarn omkr. 1860 det ursprungliga fönstret, »enkelt smalt och mycket högt . . . högspetsigt och trebladigt.» Enligt denna beskrivning skulle dess utformning ha överensstämt med korets S fönster. Genom sin trifoliekontur i dageröppningens övertäckning var det också jämförligt med korens sydfönster i Klinte och Fröjel. — Det stora breda fönstret i N med spetsbågig omfattning av vitputsat tegel tillkom 1793 (RÄK.).

Den rundbågiga S portalen (fig. 718) är svårt skadad, vilket den troligen blivit redan vid kyrkans brand under det Nordiska sjuårskriget 1565 (s. 648). Den har vid något senare tillfälle blivit överstruken med murbruk och slutligen lagad med cement, varför ytterst

i korets N mur. När sakristian byggdes 1786 upptogs en dörröppning i »Kyrkio Muren i Choret, ther et gammalt Penninge Skåp varit.» (NEOGARD REP.). Se s. 664.

Korgolvet höjdes ett steg vid en restaurering 1935 och belades samtidigt med kalkstensplattor och äldre gravstenar (se s. 683). I NEOGARD REP. angives följande förändring 1783: »Kyrkiogolfwet uti Choret, bestående af Bräder, som nu woro aldeles förruttnade, blef af Ölands Sten inlagdt.»

Att döma av korportalens och fönstrens form torde koret ha byggts vid 1200-talets mitt.

Långhuset har sockel av huggen kalksten med skråkant. Liksom korets sockel är den på sina ställen svårt skadad och har lagats vid olika tillfällen, varvid några stenar har ersatts med nya. V gavelns sockel är avbruten för en planerad tornbåge, vars kontur har markerats i putsen (jfr s. 662). Murarna, som äro uppförda av tuktad kalksten, äro putsade med undantag för hörnkedjorna, som äro av huggen kalksten. Någon »putsrand» kan nu ej iakttagas.

Långhuset har två fönster, ett i S och ett i N. Det breda spetsbågiga fönstret i S (fig. 716) härstammar i sitt

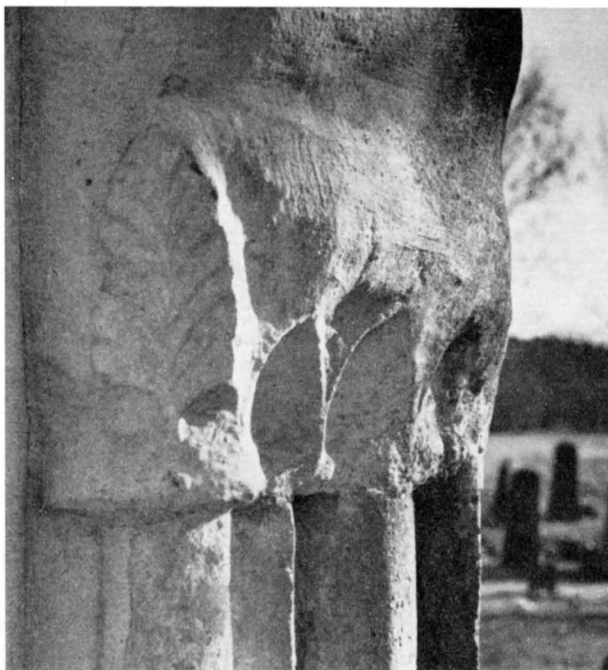

Fig. 719. Långhusportalens Ö kapitälband med hugget bladornament. Foto E. Lagerlöf 1961.

Die Ö Kapitellzone des Langhausportals mit Blattornamentik. E capital of nave portal with sculptured leaf ornament.

få huggna detaljer nu kunna iakttagas. Det Ö kapitälbandet, som är bäst bevarat, uppvisar ett oskadat parti med ett uthugget blad (fig. 719). Smygen är profilerad i två språng med två kolonner, av vilka endast den ena fortsätter såsom en vulst i portalbågen. Den krönande gavelns röste, som har 55° vinkel, är täckt med tunna kalkstensplattor.

Dörren, som är av furu består av två halvor, med utvändigt snedställda, invändigt vertikalt stående bräder. På utsidan tjärad, på insidan målad med brun oljefärg. Dörren stänges av en träbom, för vilken finnas bomhål i de inre smygarna.

Den lilla västportalen i tornbågens tillmurning (fig. 721) har tympanon skuret i kölförm¹, en på Gotland i mitten av 1200-talet förekommande bågvariant (jfr Tofta korportal SvK. Go. III, fig. 251, s. 221, daterad till 1244 och den lilla NV ingången till Roma sockenkyrka, SvK. Go. I, fig. 646, 662, s. 572, daterad till omkr. 1255).

Dörr av furu med utvändigt snedställda, invändigt stående bräder; brunmålad på insidan, tjärad på utsidan.

Yttertaket är klätt med tät bördning av spåntade bräder, som täckes av enkupigt rött tegel. I samband med de omfattande reparationer, som utfördes under 1700-talet

¹ Förmodligen är det denna bågform, som bl. a. föranlett BRUNIUS sena datering av kyrkan till »sista medeltidens dåliga byggnadsstil» (s. 305). Det är sant att kölbågen är vanlig på 1400-talet i engelsk arkitektur (BRUNIUS skriver också »tudorbåge»), men i Sverige var den då bruklig endast i altarskåps-snickeri och annan konstslöjd. I den gotländska arkitekturen uppträder kölbågen just under unggotiken.

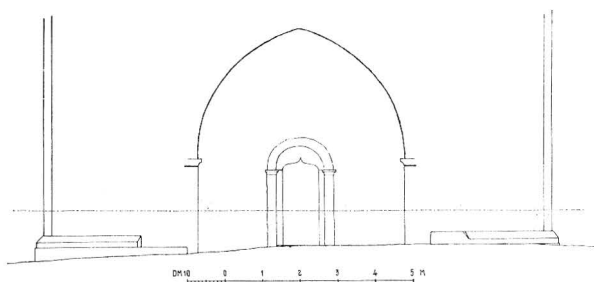

Fig. 720. V fasadens nedre del med tornbågen och sockelavbrottet. Uppm. E. Bohrn 1935.
 Unterer Teil der W Fassade mit Turmbogen und Lower part of W front with tower arch and
 Sockelabbruch. skirting.

byggdes 1728 nya takstolar och samtidigt tegeltäcktes långhustaket (NEOGARD REP.). Vid en restaurering 1935 omlades tegeltaket varvid det gamla teglet användes. Enligt 1200-talsbruk hade taket sannolikt ursprungligen 60° vinkel, men har blivit sänkt vid någon av takets ombyggnader, troligen på 1700-talet.

Invändigt äro väggarna putsade. Golvet är i långhuset av trä. Det nyinlades 1935. Innertaket av trä, är brutet i tre plan och målat i grågrönt. Det härrör från restaureringen 1935. 1735 omtalas »nytt Trähwalf öfwer sielfwa Kyrkian» (NEOGARD REP.). Det målades samtidigt med blå limfärg.

Ursprungligen hade långhuset fyra valv, som stöddes av en mittkolonn (jfr KYRKIOMINNING). Valvkonstruktionen var att döma av befintliga rester ovanför bräddtaket ribblöst tältvalv av kalkstensflis, liksom korets. Valven, som synbarligen varit förutsedda vid långhusets uppförande, ha förmodligen skadats vid den svåra branden 1565 (jfr STRELOW och KYRKIOMINNING) och därefter rivits. Enligt KYRKIOMINNING inlades ett platt trätak med synliga tvärbjälkar (korsrior) 1629.

Med tanke på ovan omnämnda överensstämmelser mellan arkitekturdetaljerna i långhuset och koret, kan man antaga att de byggts samtidigt eller nästan samtidigt. Möjligen har långhuset uppförts något senare än koret, som kan dateras till omkr. 1250.

PLANERAT
TORN

Kyrkobyggnaden skulle ha fullbordats med ett torn i V. Av okända orsaker blev detta aldrig uppfört. Med hjälp av tornbågens bredd och utsträckningen av V gavelns sockel (fig. 720) kan dess ungefärliga bredd fastställas. Den var planerad till omkr. 9 m, alltså icke den bredd, som fordras av de gotländska galleritornen. Tornmurarna skulle således resa sig obrutna uppåt. Dess Ö mur skulle till en del rida på långhusröstet. Om kyrkans totala längd var bestämd till 100 St. f., skulle tornet springa fram omkr. 20 St. f. = 5,6m. När man fann att tornet ej skulle kunna uppföras murades tornbågen igen och en portal placerades i dess mitt (se ovan s. 661). Vid restaureringen 1935 markerades tornbågens kontur genom ristning i putsen.

Fig. 721. Långhusets V portal. Foto 1960.
 W Portal des Langhauses. W portal of nave.

Över långhusets V del är en takryttare uppförd, där kyrkans klocka nu hänger TAKRYTTARE (fig. 714). Den är täckt av handkluvan tjärad spån och har fyra ljudgluggar täckta av utskjutande tak krönta av spiror med vindflöjlar av järnplåt med årtalen 1756, 1851, och 1935¹. Takryttaren avslutas uppåt med en hög träspira krönt av en smidd järnspets med tråkula, tupp av förgylld plåt samt ett kors. Enligt NEOGARD REP. ombyggdes takryttaren 1755 av byggmästaren Nils Persson från Garde. Den »gamla Kyrkiospiran» var byggd 1685. Eftersom takryttaren även senare har genomgått flera omfattande reparationer är det ovisst, om den bevarat sitt ursprungliga utseende.

¹ I INV. mellan åren 1737 och 1783 förtecknas bland inventarierna en nu försvunnen »Mässingsflagga på Kyrkiospiran».

Fig. 722. Nische i korets Ö mur med omfattning och dörr från 1700-talet. Foto 1960.

Nische in der Ö Chormauer mit Einfassung und Tür aus dem 18. Jh. Niche in E wall of chancel with door and surround from 18th century.

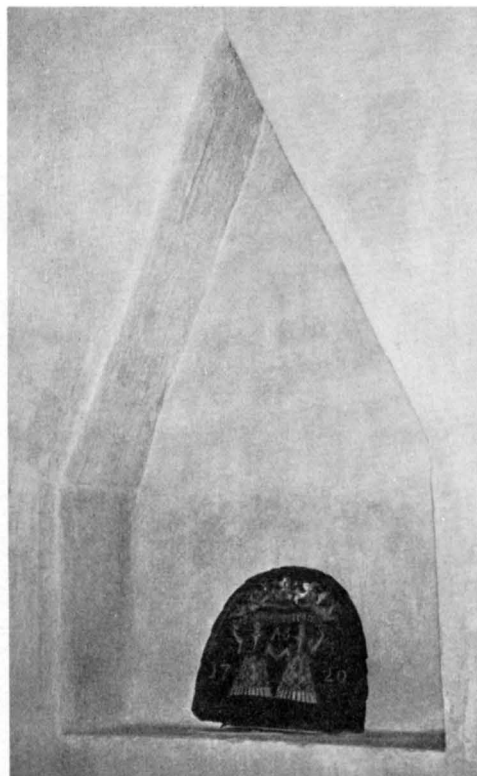

Fig. 723. Sittnisch i korets S mur. Foto 1960. Sitznische in der S Chormauer. Seat niche in S wall of chancel.

SAKRISTIA

Sakristian, som är belägen på sedvanlig plats på korets N sida, är uppförd 1786 (RÄK. NEOGARD REP.). Murarna av kalksten äro putsade, sockel saknas. Pulpettaket som sluttar åt N täckes av enkupigt rött tegel. Invändigt äro väggarna vitputsade; det platta innertaket består av omålade bräder och synliga bjälkar. Golv av trä. En fönsteröppning åt N försedd med galler av järn. Under sakristian inrättades 1935 ett pannrum (se s. 667). Sakristians vind med öppning åt V har använts som sockenmagasin. I NEOGARD REP. anföres följande om sakristians uppförande: »Ingången gjordes igenom Kyrkio muren i Choret, der ett gammalt Penning Skåp warit: till winden deröfwer gjordes en glugg, så at Magazins-Säd der kan inläggas». Ett »Klamerhus», d. v. s. ett förrådshus, som sedan 1749 stått på denna plats, revs vid samma tillfälle (NEOGARD REP.). Kyrkan hade tidigare saknat sakristia och ett »Sakristie-Skrank» i koret hade fått tjäna samma ändamål.

Av glasmålningar är intet bevarat. Nya glASFönster sätts in 1724, 1757, 1766, 1785 av glasmästare Wickman (RÄK.).

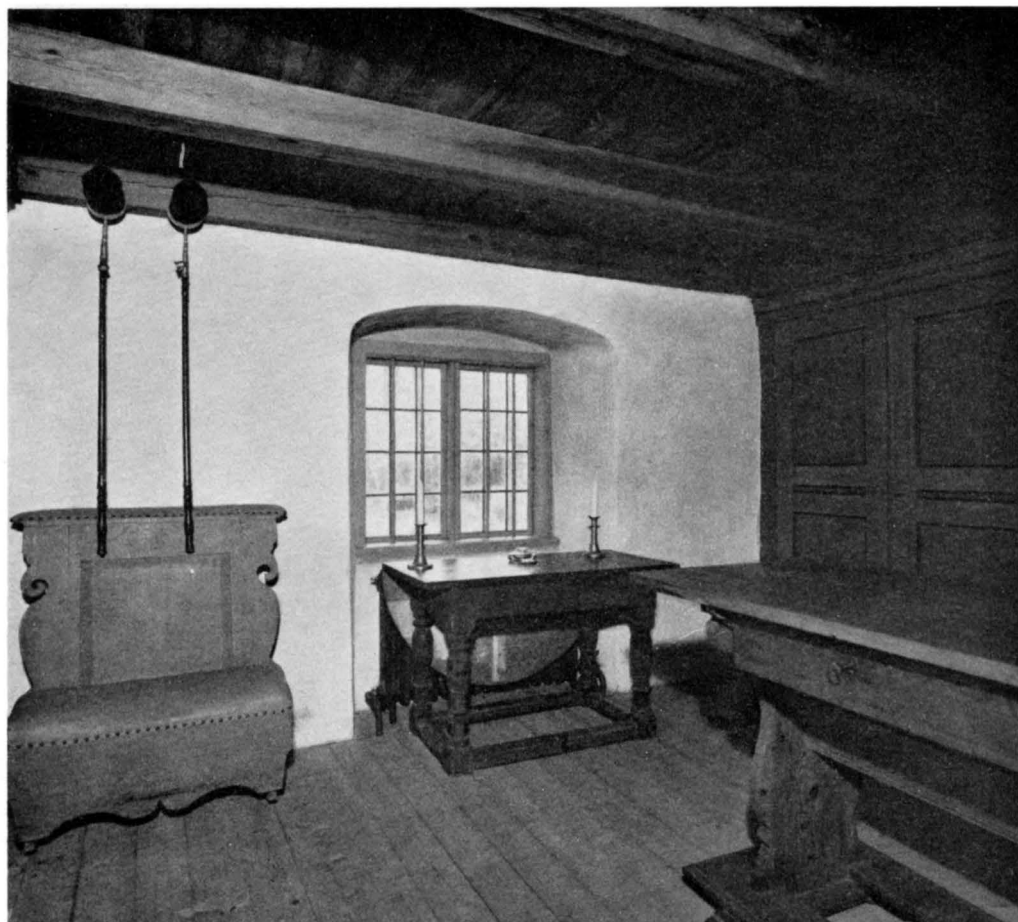

Fig. 724. Sakristian, interiör mot NO. Foto 1960.

Inneres der Sakristei nach NO.

Interior of vestry looking NE.

Av medeltida muralmålningar finns inga spår; ej heller angiva äldre anteckningar att sådana ha funnits. Däremot finns på långhusets V mur, strax ovanför V ingången (nu dold av orgelverket) en svårt skadad, delvis överputsad målningsrest från 1700-talet: en eklövskrans i gult och rött, som omsluter en i svart målad inskrift. Endast några få ord äro fullt läsbara; av dessa kan man sluta sig till att Sv. ps. 235, v. 3 i 1695 års psalmbok här citeras:

KALKMÅL-
NINGAR

GUD VÅR [UTGÅNG SALIG GÖR,]
VÅRA BRISTER [NÅDIGT HELA,]

Fig. 725. Interiör mot Ö. Foto A. Edle 1951.
Kircheninneres nach O. Interior looking E.

OCH ALL SATANS [LIST FÖRSTÖR,
DAGLIGT BRÖD [LÅT OSS EJ FELÄ,
[LÅT OSS WÄL VÅR WANDRING ÄNDA,
OCH TILL TIG I HIMLEN LÄNDA.¹

RESTAURE-
RING

1935 blev kyrkan föremål för en omfattande yttre och inre restaurering under ledning av arkitekt Erik Fant². Den innebar i huvudsak följande åtgärder: värmeledning

¹ Psalmen är författad av tysken H. SCHENK 1680, varefter den översatts och omarbetats för svenskt bruk av P. LAGERLÖF 1694. Den har nummer 219 i 1937 års psalmbok.

² ERIK JOHAN FANT, f. 1889, † 1955, arkitekt i Bst. Har lett restaureringen av ett stort antal kyrkor bl. a. av Storkyrkan, Johannes och Katarina kyrkor i Stockholm samt av många betydande landskyrkor, varibland åtskilliga gotländska kyrkor. Bland hans nybyggnader märkes krematoriet på Stockholms S begravningsplats.

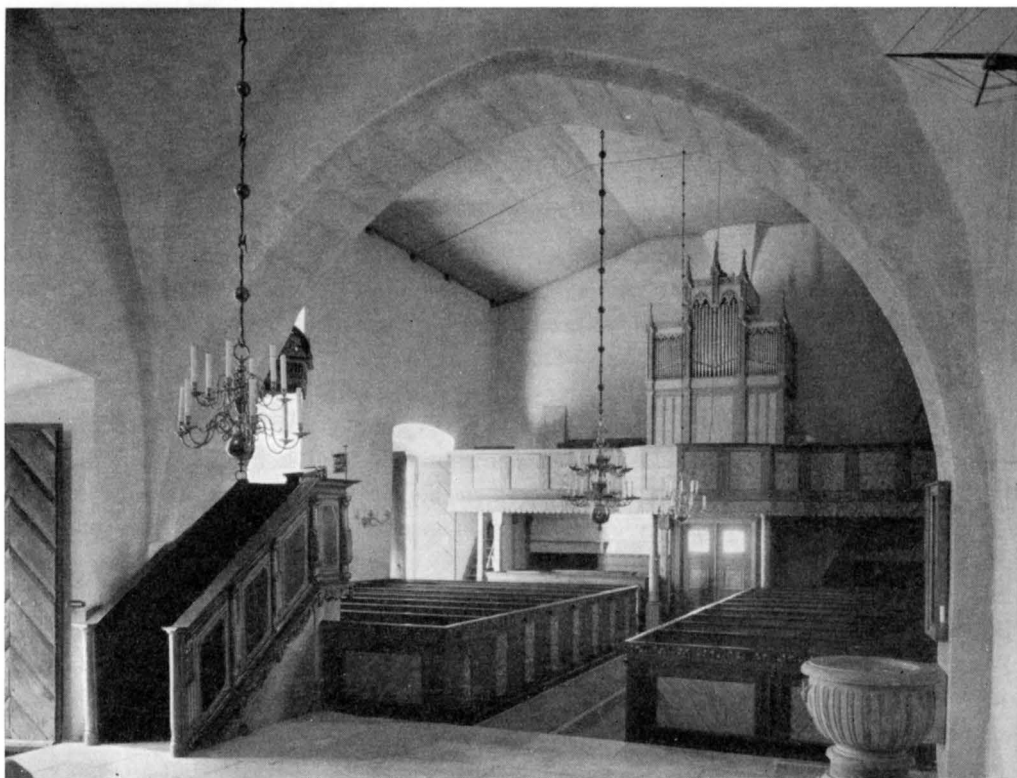

Fig. 726. Interiör mot V. Foto A. Edle 1951.
Kircheninneres nach W. Interior looking W.

med lågtrycksånga infördes. Pannrum under sakristian. Uppvärmningsanordning hade tidigare helt saknats. Takryttaren försågs med ny spånbeklädnad och dess gamla krokiga träspira ersattes med en ny. Tornbågen i V gavelmuren markerades genom ristning i putsen. Bänkarna vidgades, korgolvet höjdes och belades med stenplattor och äldre gravstenar, som inflyttades från kyrkogården. Dopfunten flyttades från sin plats innanför altarskranket till N korväggen. Äldre färg på inredning och inventarier återställdes och kompletterades av konservator Wilhelm Pettersson¹.

¹ CARL WILHELM PETTERSSON, f. 1866 i Ronehamn, † 1954, målare, tecknare, konservator. Från 1890-talet verksam som konservator framför allt vid kyrkorestaureringar, vilket sedan kom att bli hans huvudsakliga sysselsättning. Han utförde restaurerings- och konserveringsarbeten i mer än 100-talet kyrkor, av vilka flera på Gotland (bl. a. Dalhem, Ardre, Hemse, Östergarn) samt i Uppland, Västergötland, Södermanland och Dalarna.

INREDNING OCH LÖSA INVENTARIER

ALTAR-
ANORDNING

Altarbordet är fristående och uppbyggt helt av trä. Altarskivan är likaledes av trä, 252 × 117. Altaret uppfördes 1756 i samband med altaruppsatsens tillkomst. Tidigare fanns ett medeltida altare av sten, vilket bortogs vid samma tillfälle, eftersom »Stenan war helt mör och förbränd» (NEOGARD REP.).

Altaruppsatsen av snidat och målat trä (fig. 727) består av ett mittparti med krön flankerat av två låga obelisker krönta av sexuddiga stjärnor. Mittpartiet stödes av två voluter. I dess rustikimiterande fasad är en scenartad nisch med kontursågade, rödmålade draperier infälld. I öppningen ett krucifix med en medeltida kristusbild av ek (se nedan). Uppsatsens överstycke prydes av ett Gudslamm med röd och vit korsfana i relief och krönes av en blå glob med tre kronor i relief under en stor genombruten kunglig krona; under Gudslammet snidad törnekrona. — På uppsatsens predellartade understycke en vit tavla med inskrift på grekiska: *καὶ ὅτε ἐὰν ὑφωθῶ ἐκ τῆς γῆς | πάντας ἐλξώσω πρὸς ἑμυτογ.* (= Och när jag har blivit upphöjd från jorden, skall jag draga alla till mig.). JOH: 12:32. — På obeliskerna finnas runda inskriftsfält t. v.: JAHVE med hebreiska bokstäver, t. h. med grekiska bokstäver Α και Ω.

På altaruppsatsens baksida en målad inskrift: ÅR 1935 BLEV ÖSTERGARNNS KYRKA RESTAURERAD / UNDER ÖVERINSEENDE AV ARKITEKT ERIK FANT / I STOCKHOLM / BYGGMÄSTARE VAR RUDOLF PETTERSSON FRÅN STÅNGA / MÅLNING OCH KONSERVERING UTFÖRDES AV C. WILH. PETTERSSON / FRÅN STOCKSUND / KYRKOHERDE VAR C. J. BJÖRKANDER / KYRKOVÄRDAR VAR / VIKTOR JAKOBSSON FAKLA — HERMAN VAHLGREN SANDA / ALBERT ÖSTRÖM GROGARN — ARIL JAKOBSSON SIGDES. Altaruppsatsens H 430, B 263.

Denna altarprydnad tillverkades 1756 av Mäster Johan Friedrich Caddæus och hans gesäll Matthias Gram (RÄK.). Den målades 1760 av hovkvartermästaren Dreutz (NEOGARD REP.). Den ommålades 1827 med vit och gråvit marmorering samt lister och ornament i senapsgult och guld (VIS.). Vid restaureringen 1935 framtogos de ursprungliga färgerna av konservator Wilhelm Pettersson, Stocksund.

KRUCIFIX

Krucifixus av ek (fig. 728) placerad på nytt kors i altaruppsatsens mittparti (se ovan). Nuvarande målning sekundär, ländklädet förgyllt, karnationen ljusröd. Korset med titulus från 1700-talet. Kristusfiguren har sannolikt ursprungligen tillhört ett medeltida retabel. 1200-talets senare hälft. Figurens H 45. Inköpt 1768 (RÄK.), okänt varifrån.

ÄLDRE
ALTARTAVLA

En äldre altartavla från 1622 var enligt KYRKIOMINNING endast smyckad med en inskrift d. v. s. den utgjorde vad man i Danmark kallar en Katekismustavla (jfr SvK. Go. II, s. 120).

Fig. 727. Altaruppsatsen, förfärdigad 1756. Foto 1960.
Der Altar von 1756. Altar and retable, 1756.

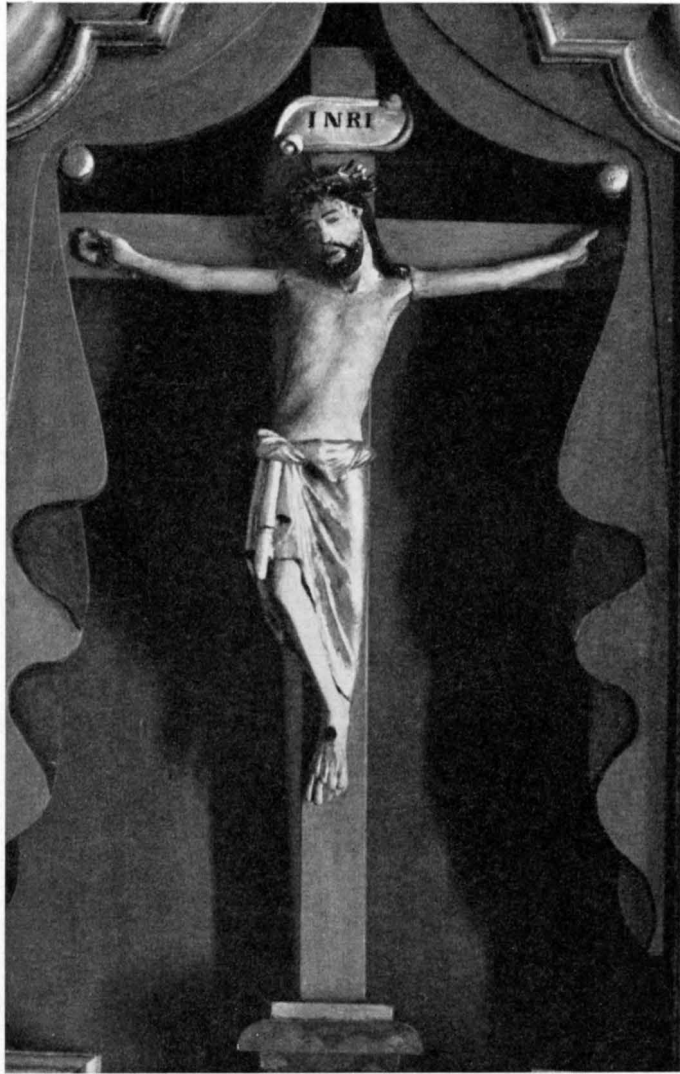

Fig. 728. Krucifix från 1200-talets senare hälft, infattat i altaruppsatsen. Foto 1960.
 Kruzifix aus der 2. Hälfte des 13. Jh., wiederverwendet in dem Altar von 1756.   Crucifix, latter half of 13th century, mounted in the retable.

Altardisk av trä (fig. 727) går rakt över koret; den har kontursågade dockor i balusterform. Ramverk och dockor äro målade i ljusbrunt medan överliggaren är marmorerad i mörkgrått. På framsidan står målat: ANNO 1686. Både snickararbete och målning torde härröra från detta år.

Fig. 729. Predikstolen, tillverkad 1737—39. Foto 1960.
Kanzel von 1737—39. Pulpit, made 1737—39.

Fig. 730. Bänkdörr från 1600-talet med målning från 1700-talet. Foto 1960.

Gestühlstür des 17. Jh. mit Malerei des 18. Jh. 17th century pew door, with 18th century painting.

Fig. 731. Bänkdörr, 1700-talet. Foto 1960.

Gestühlstür des 18. Jh. 18th century pew door.

Skriftepall av kontursågat och målat trä. Bröstvårnets mittparti upptages av en kvadratisk fyllning omgiven av rikt profilerade lister. Denna omramas av två svarvade kolonetter och ytterst av kontursågade sidor. Pallen är målad helt i ljusbrun ådring. I mittfältets fyllning ser man under den bruna färgen en målad sjuuddig stjärna. Knäpall och armstöd äro stoppade och klädda med ljusgrått skinn. H 100,5, B 78. 1700-talet (jfr Gammelgarn s. 748, fig. 816).

I koret fanns tidigare ett sakristieskrank d. v. s. en avbalkning som tjänstgjorde som sakristia intill 1706 då den nuvarande sakristian byggdes (s. 664). Samma år revs skranket och användes vid en bänkbyggnad (s. 674).

PREDIKSTOL

Predikstolen (fig. 729) av snidat målat och förgyllt trä, består av korg med trappa och ljudtak. Den är placerad på en murad, gråmarmorerad sockel vid triumfbågens S anfang. Korgens och trappans barriär indelas av volutpilastrar, prydda med snidade blad. De släta listomgivna fyllningarna äro målade i rött. Under korgens nedre kant konturerade hängstycken med akantus i plattskärning mellan druvklasar placerade under kor-

gens hörn. Ljudtaket krönes av riksäpple, som uppbäres av kontursågade voluter av trä. På taklisten akantusprydda gavelstycken, det mellersta av dessa försett med konung Fredrik I:s namnchiffer i förgylld relief under kunglig krona. Under ljudtaket hänger en skulpterad och försilvrad duva. På muren mellan ljudtaket och korgen ett ryggstykke med konturerade vingar och två pilastrar, som omrama en listomgiven slät fyllning målad i rött. På en av korgens fyllningar en inskrift målad i vitt: RÅDMAN / HERR MATTHIAS / LYTHBERG / JOHANNA GARD- / DELL / 1739. Predikstolen tillverkades 1737—39 och skänktes sistnämnda år av de i inskriften nämnda personerna. Den målades 1739 (NEOGARD REP.). Vid en restaurering 1827 företogs nymålning av predikstolen i vitt, guld och blått (vis.). Denna övermålning avlägsnades 1935 och den ursprungliga färgen framtog av konservator Wilhelm Pettersson.

Timglas för fyra glas (fig. 729) i foder av snidat och blåmålat trä med förgyllning. Ståndare av smitt svartmålat järn, fastsatt vid predikstolen. Timglasets skänktes 1755 av skepparen Pehr Gothlander (NEOGARD REP.). H 38.

Bänkinredningen är sluten (fig. 725). Dess överliggare är prydd med snidade ornament bestående av äggstav och tandsnitt. De två främsta bänkarnas dörrar ha dessutom bågfält omgivna av plattskurna ornament samt bandflätor (fig. 730) och utgöra liksom de plattsnidade bänkskärmar, sannolikt bevarade rester av en bänkinredning från 1600-talet. De två västligaste bänkdörrarna på N sidan avviker också i någon mån från de övriga. Dörren längst i V (fig. 731) har blomstermålning i rött och grönt på gråvit botten samt en inskrift, målad i vitt: MARIA NEOGARD¹. Ryggstöden å bänkarna vid V muren höjer sig betydligt över de övriga och äro prydda med tandsnitt, på N sidan även med plattsnideri i rik ornamentering. Bänkarnas ramverk är målat i brunt, listerna i brunrött. Fyllningarnas akantusornament (fig. 730) äro målade i grågrönt och rött på gråvit botten. Ryggstöden ha akantusornament i gult och rött på rödbrun botten (fig. 732).

Fig. 732. Ornamental målning på bänkarnas ryggstöd. 1700-talet. Foto 1960.

Dekorative Malerei der Banklehnen, 18. Jh. Ornamental painting on back of pews, 18th century.

TIMGLAS

BÄNKIN-
REDNING

¹ MARIA JAKOBSDOTTER NEOGARD f. BROANDER, g. 1772 med JOHANNES NEOGARD (se not s. 680). LEMKE, s. 244.

De främsta bänkskärmarnas fyllningar äro marmorerade i grått och brunt (fig. 726). — Bänkarna förnyades vid flera tillfällen under 1700-talet. 1744 omtalas i RÄK. nya bänkar, sannolikt gällde detta dock ej hela bänkinredningen. I NEOGARD REP. uppgeres, att man detta år byggde »en ny Hedersbänk til Siöfarande och annat Hedersfolk, med lås före, något högre wid wästra muren, samt der frammanföre 2 st. bänkar til Båtsmän och bruksfolk, then förra med ett lås och två nycklar, den sednare utan lås.» Före 1863 fanns även ett mellersta bänkkvarter. Då det borttogs förlängdes sidobänkarna (VIS.). Före restaureringen 1935 var bänkinredningen målad helt i brunt, vilket den sannolikt varit från 1863. Den återfick 1935 sin ursprungliga färg, dels genom rengöring, dels genom nymålning. Samtidigt gjordes sitsarna bredare och bekvämare.

Vid triumfbågens N vederlag stod tidigare en prästbänk med två bänkrum och ryggpanel, som upptill var gallerformig. Denna bänk kan sannolikt ha varit identisk med den, som 1786 tillverkades av det gamla sakristieskranket (se s. 672) »til tjenst för Hrr Officiarius wid Visitationer» (NEOGARD REP.). Den borttogs vid restaureringen 1935 liksom Katthamra gårds bänk, »Katthamrabänken», som också var placerad i koret. Till denna bänk hörde ett psalmboksskåp¹ av fernissad furu, som nu uppsattes vid främsta bänken på N sidan. Skåpet, som är rektangulärt till sin uppbyggnad, har upptill och nedtill breda profilerade lister. Dörren har svängt överparti, slät fyllning och lås. Skåpet är målat i bänkinredningens färg, brunt med röda lister. Sannolikt från 1800-talets början. H 36, B 30.

PSALMBOK-
SKÅP

LÄKTARE

Läktaren i V (fig. 726) uppbäres av träkolonner på postament. Barriären har framsvängt mittparti, vilket tillkom vid köpet av en större orgel 1850. Under barriärens kant en list med lambrequinkontur. Pelarna, listen och barriärens fyllningar är marmorerade i mörkblått på gråvit botten, medan barriärens ramverk är målat i ljusbrun ådring. Läktaren uppfördes 1744, då man byggde en västlig läktare »med trappa uppå hwalfwet» (NEOGARD REP.). Den bekostades av handlanden Claes Schlau.² 1739 byggdes en läktare (RÄK.) sannolikt på N sidan. Den revs före 1850.

ORGEL

Orgelverket, som har manual, fem stämmor och bihangspedal, är byggt vid Åkerman och Lunds orgelfabrik, Sundbyberg 1915. Orgelfasaden (fig. 733) är dock äldre. Den härstammar från en orgel, som 1848—50 byggdes av orgelbyggaren S. P. Pettersson³ efter ritning av den kände arkitekten F. W. Scholander⁴. Denna orgelfasad har en tre-

¹ Psalmboksskåp äro ovanliga i Sverige, men förekomma i Karlskrona, varifrån sannolikt ägaren till Katthamra, amiralen JACOB HÄGG (f. 1839 † 1931), hitfört seden.

² CLAS MICHELSSON SCHLAU, handlande och rådman i Visby, f. i Visby 1708, † därstädes 1772.

³ SVEN PETER PETTERSSON, orgelbyggare, f. i Mörlunda Kalmar län 1799. Verksam på Gotland fr. o. m. 1836 (bl. a. i Visby domkyrka, Bro, Lärbro, Östergarn). † i Sjonhem 1852. — L. M. HOLMBÄCK, Lärbro, Bro, Ala, något ur Visby stifts orgelhistoria, i: Julhälsningar 1955, s. 53 ff.

⁴ FREDRIK WILHELM SCHOLANDER, f. i Stockholm 1816, † 1881. Arkitekt, målare och författare. Professor och direktör vid Konstakademien. Verksam vid ÖIÄ från 1836. Om S. se STEN LUNDWALL, Generationsväxlingen inom romantikens klassicism, Sthlm 1960.

Fig. 733. Ritning till orgelfasad i nygotik av F. W. Scholander 1849. BST.
 Entwurf für den neugotischen Orgel-
 prospekt von F. W. Scholander 1849. Drawing of organ front in neo-Gothic
 by F. W. Scholander 1849.

vånig gotisk uppbyggnad och krönes av fialer och genombrutna lister. Dess ramverk är målat i grågrönt, fälten i ljusgrått, medan fialer och knoppar äro förgyllda.

Nummertavlor: — 1. Med ramen prydd av snidade och målade palmetter i de fyra hörnen och på sidostyckena (fig. 734). Det svarta sifferfältet är horisontellt tredelat. Överstycket är förkommet. På ramens nedre del en målad inskrift i rött: OLSW EPD. Säkerligen utförd av kyrksnickaren Johan Hernell¹ (jfr SvK. Go. I, Bro, fig. 307). Sannolikt identisk med den nummertavla, som skänktes av Olof Larsson, Vassmunds 1755 (NEOGARD REP.). — 2. Ett par (den ena ej i bruk) med enkel gråmålad listram och svart

NUMMER-
TAVLOR

¹ JOHAN HERNELL, finsnickare, f. i Växjö, verksam på Gotland vid 1700-talets mitt.

DOPREDSKAP

Fig. 734. Nummertavla. Sannolikt tillverkad av kyrksnickaren Johan Hernell 1755. Foto 1960. Nummerntafel, wahrscheinlich von dem Kirchentischler Johan Hernell 1755. Hymn board, made probably by the church joiner, Johan Hernell, 1755.

tredelat fält, vardera med liten ljusarm av mässing för ett ljus. Enligt inskrift äro ljusarmarna skänkta av fyrmästaren L. Klintström 1836. Nummertavloras H 112, B 62, 5.

Dopfund av grå sandsten (fig. 735) bestående av cuppa, skaft och fotplatta. Cuppan, som är musselartat refflad, bär Christian IV:s namnchiffer med C i upphöjd relief omgivande den målade siffran 4 under starkt framspringande kunglig krona. Till 1935 var siffran 4 ersatt med XII, varigenom det förvandlats till Karl XII:s namnchiffer, vilket då avlägsnades. Det koniska skaftet är prytt med fyra skulpterade kerubhuvuden. Det ursprungliga fotstycket, som nu saknas, har ersatts av en stor rund fotplatta av kalksten, vilken tillkom vid restaureringen 1935. Bemålning från 1700-talet i grått, rött, gult och svart. Enligt NEOGARD REP. bekostade sekreteraren Olof Köhler¹ funtens »utstoffande» 1739. — Funten stammar från 1600-talets förra hälft. H 92, D 67.

Funten flyttades 1786 fram till koret (NEOGARD REP.). Den synes alltså tidigare ha haft sin plats i kyrkans V del i enlighet med den medeltida traditionen, trots att den tillkom på 1600-talet. Några rester av eller uppgifter om en äldre funt ha ej stått att finna. Sannolikt förstördes den medeltida funten vid kyrkans brand 1565.

Dopfat av driven och punsad mässing (fig. 736). I botten en figurscen, syndafallet, i driven relief, omgiven av en fyra gånger mekaniskt upprepad bokstavsserie (jfr SvK. Go. I, Bro, s. 274 och fig. 311). Den breda kanten är prydd med stansade bladornament och små likarmade kors. Troligen sydtyskt arbete från omkr. 1500. Ristning på kanten: A M D P, givarinnans Anna Måns Dotter Printz initialer.² Hon skänkte skålen till kyrkan 1738 (NEOGARD REP.). D 39, Dj 6.

NATTVARDSKÄRL

Kalk av delvis förgyllt silver (fig. 738) med pärlstav kring foten och noden. Foten är dessutom prydd med bladornament i en krans. Inskrift (under foten) ÖSTERGARNNS KYRKA TILLHÖRIG 1785. 29 3/8 LOD. Enligt stplr tillverkad 1785 av Mikael Nyberg (mästare i Stockholm 1781—1815, UPMARK s. 158). H 25, cuppan D 12,5. Tillhörande paten av

¹ OLOF KÖHLER, stadssekreterare i Visby, f. i Visby 1694, † därstädes 1752.

² ANNA CATARINA MÅNSDOTTER PRINTZ, f. i Etelhem, g. tredje gången 1718 med konstapeln ANDERS STRENG, Östergarn. C. J. HALLGREN: Gotländska släkter, Visby 1926.

Fig. 735. Dopfont av sandsten. 1600-talets början. Foto 1960.
Taufe aus Sandstein, Anfang 17. Jh. Sandstone font, early 17th century.

Fig. 736. Dopfat av mässing. Sydtyskt arbete från omkr. 1500. Foto 1960.
Taufschale aus Messing. Süddeutsche Arbeit um 1500. Brass christening bowl. South German work, ca. 1500.

delvis förgyllt silver med pärlstav kring kanten, eljest oornerad. Inskrift: ÖSTERGARNNS KYRKA TILLHÖRIG 1785 16 1/4 LOD. Stplr som föregående. D 14, 5.

Kalk, urspr. pokal av delvis förgyllt silver (fig. 737). Skålen är utformad som en druvklase genom i rader ovanpå varandra ställda drivna runda utbuktningar. Skaftet är urneformat och har tre små S-svängda voluter. Foten har en krans drivna utbuktningar. I skarven mellan skaft och skål bladornament utklippta i silverplåt. Inskrift: IPS RODARFWA. I NEOGARD REP. anmärkes 1739: »Johan Persson, Rodarfwa, förärte en Kalk och Disk af förgyllt silfver. Kalken väger 16 lod, har warit en Pocal, gjord som en Drufva. Patenen väger 2 lod.» Utan stlpr. Sannolikt tyskt arbete från 1600-talets början. H 18, 2,

Fig. 737. Pokal av delvis förgyllt silver. Nu använd som kalk. Tyskt arbete från 1600-talets början.
Foto 1960.

Silberner Pokal, teilweise vergoldet, als Kelch verwendet. Deutsche Arbeit aus dem Anfang des 17. Jh.

Goblet, partly silver-gilt, now used as chalice. German work, beginning of 17th century.

LJUS-
REDSKAP

Fig. 738. Kalk av delvis förgyllt silver, 1785. Foto 1960.
Silberner Kelch, teilweise vergoldet, 1785. Chalice, partly silver-gilt, 1785.

D 8. — Tillhörande paten av förgyllt silver, oornrad. Inskrift: CPD RODARFWA (avser sannolikt Johan Perssons hustru). Saknar stplr. — D 10. — Denna pokal med paten används som sockenbudstyg. Förvaras i svarvat träfodral utvändigt klätt med läder.

Oblatask av tenn (fig. 739), rund med profilerat kupigt lock, krönt av urneformad knopp. Enligt stplr tillverkad 1790 av M. Rundqvist (mästare i Karlskrona 1783—1835). I RÅK. anges att en oblatask inköptes i Karlskrona 1790. H 14, D 11,5.

Ljuskronor av mässing: — 1. Med 16 ljusarmar i två kransar samt lika många prydnadsarmar avslutade i reflexblommor. Musselformiga droppskålar. Mittstaven krönes av dubbelörn och avslutas nedåt av en kula. Inskrift på kulan: MATTHIAS LYTHBERG / JOHANNA GARDELL / 1740 (s. 656, not 1). Ljuskronan är tillverkad vid Norrköpings Mässingsbruk och skänktes av de i inskriften nämnda personerna (NEOGARD REP.). H 132. — 2. (I koret) med 12 ljusarmar i två kransar, med enkelt utformade runda droppskålar. Ljuskronan avslutas nedåt i en kula med inskrift: SKÄNKT AF ÖSTERGARNS SYFÖRENING 1910. H 67. — 3. Med 16 ljusarmar i två kransar. De S-svängda ljusarmarna äro på mitten ornerade med stiliserade bladornament och ha runda droppskålar. Mittstaven krönes av en örn med utbredda vingar. Nedåt avslutas ljuskronan av en kula med grave-

rad inskrift: SKÄNKT TILL ÖSTERGARNS KYRKA 12/9 1935 AV NÄMNDEMAN J. LUNDBORG GANNE. Tillverkad av gelbgjutare J. T. Jakobsson, Visby. H 85.

Ljuskrona av guldbronserat trä med 8 ljusarmar i två kransar. Den svarvade stammen, som nedåt avslutas av en kula, har genombrutna byglar. Ljuskronan tillverkades av sedermera kyrkoherden Johannes Neogard.¹ 1752 (NEOGARD REP.). Skadad. Förvaras nu i sakristian.

Ljusplåtar av mässing: — 1. Ett par med tre ljusarmar, bladornerade. Rund väggbricka med överstycke. 1600-talsmodell, modern. Väggbrikkans D 22. Mittarmens L 93.

¹ JOHANNES NEOGARD, f. 1723, kkh i Östergarn 1782, † 1811, son till kkh NILS LARSSON NEOGARD. Han var den femte och siste prästen av denna släkt, som innehaft pastoratet i 150 år. LEMKE, s. 244.

Fig. 739. Oblatask av tenn. 1790. Foto 1960.
 Oblatendose aus Zinn, 1790. Pewter wafer box, 1790.

— 2. Ett par med tre S-svängda ljusarmar. Rund väggbricka med graverad inskrift: GÅVA AV SYSKONEN BERGLUND JULEN 1936. Väggbriekans D 20. Mittarmens L 53.

Ljusstakar: — 1. Ett par av silver, vardera för tre ljus. Graverad inskrift på foten: SKÄNKT AV P. SMITTERBERG WASSMUNDS / TILL ÖSTERGARNNS KYRKA ÅR 1934. Enligt stplr tillverkad av C. G. Hallbergs Guldsmedsaktiebolag, Stockholm, 1934. H 17. — 2. Ett par av mässing för tre ljus vardera. Ljusarmarna prydas av gjutna nedåt riktade bladornament; runda droppskålar. Enligt inskrift på foten skänkta av kyrkvärden Lars Hessle, juldagen 1893. H 35,5. — 3. Ett par av mässing, vardera för tre ljus. Starkt svängda, bladornerade ljusarmar; runda droppskålar. Enligt inskrift på foten skänkta av kyrkvärden J. Pettersson, Hallgårds 1893. H 49,5. — 4. Kandelaber, sjuarmad av malm med kandelaberformat skaft och rund platta. Modern. H 52,5. — 5. Ett par av tenn (fig. 740) med rak cylindrisk ståndare, nedtill utvidgad i en vulst, rund fot. Enligt stplr tillverkade i Visby (övriga stplr oläsliga). 1700-talet. H 29, fotens D 21,5. — 6. Två par av tenn (fig. 741) med rak cylindrisk ståndare och rund fot. Prydda med pärlstav kring ståndare och fot. Enligt stplr tillverkade i Stockholm 1795 (mästarstämpeln otydbar). H 18. — 7. Av tenn (fig. 742) med genombruten fyrkantig fot, som vilar på fyra

Fig. 740. Ljusstake av tenn. 1700-talet. Foto 1960. S. 681.

Zinnleuchter, 18. Jh. Pewter candlestick, 18th century.

Fig. 741. Ljusstake av tenn. Tillverkad i Stockholm 1795. Foto 1960. S. 681.

Zinnleuchter, Stockholmer Arbeit 1795. Pewter candlestick, made in Stockholm 1795.

kulor. Enligt stplr tillverkade i Visby 1799 av Melchior Leffler (mästare i Visby 1795—1840). H 11.

TEXTILIER

Antependium av ljusrött, handvävt ylle med guldband och broderier i vitt, brunt och guld. Signerat: S F LICIVM 1935 (S F = Stina Fant¹). Skänkt av Östergarns sparbank i samband med kyrkans restaurering 1935. H 100, L 265.

Mässhakar: — 1. Av brunröd sammet med kors av guldband på ryggsidan. Sannolikt identisk med den mässhake, som inköptes från Visby domkyrka och, sedan den omgjorts, skänktes (vis. och RÅK.) till Östergarns kyrka 1795 av pastorskan Maria Neogard (se s. 673, not 1). — 2. Av vit mönstrad sidenbrokad med guldband och broderier i guld, gult, silver och grönt. På ryggsidan IHS omgivet av blomsterrankor. På det röda fodret

¹ STINA FANT, målarinna och textilkonstnärinna, f. 1898, g. 1928 med arkitekt ERIK FANT (se s. 666, not 1).

Fig. 742. Ljusstake av tenn. Tillverkad i Visby 1799. Foto 1960. S. 681.

Zinnleuchter, 1799 in Visby hergestellt. Pewter candlestick, made in Visby 1799.

sign.: S F LICIVM 1935 (jfr antependium). Skänkt av Östergarnns syförening vid kyrkans restaurering 1935.

Håvar, ett par av röd sammet på läderstomme upptill prydda med brett mönstrat guldband, såväl sammet som band av sent datum. Svarvade grönmålade skaft och lång, rikt profilerad mässingsholk försedd med hängande mässingsklocka. L 127. Enligt NEOGARD REP. skänkte prostinnan Vendela Neogard¹ två håvar av röd sammet 1737, vilkas skaft sannolikt äro identiska med de bevarade. Enligt samma källa skänkte fru A. Hägg två håvar av blå sammet med silverspetsar 1801.

I samband med restaureringen 1935 flyttades några gravstenar, som lågo på GRAVSTENAR kyrkogården utmed kyrkans S mur, in i kyrkan. De lades in i korgolvet. — 1. Av röd kalksten med inskriften: ANNO 1620 DEN 19 JUNIUS / HEFT HANS VAN / ALEN VAN ROS /

¹ VENDELA GÖRANSDOTTER NEOGARD f. BACHERUS 1695, g. m. LARS NILSSON NEOGARD (se not. s. 648) 1720, † 1765. LEMKE s. 243.

Fig. 743. Gravsten över Nicolai Gardæus, pastor i Östergarn 1646—73. Foto 1960.

Grabplatte des Propsten Nicolai Gardæus, Pastor in Östergarn 1646—73. Grave monument in memory of Nicolai Gardæus, vicar of Östergarn 1646—73.

TOCK SINE SON PETER VAN / ALEN HIR BEGRAVEN LATEN / SIN ALTER IS 18 IAR. Under texten sköld med bomärke omgiven av bokstäverna H A. Skadad. 115 × 114. — 2. Av grå kalksten (bredvid altaret). Nedtill på mitten rikt konturerad sköld med bomärke. I hörnen liljeformade ornament i ristning. Inskrift: ANNO 1633 DEN 26 APRILIIS / OBIT D DIDERICUS¹ QVI OVES CHRISTI 29 / ANNOS PABLUO (!) SPIRITU / ALI PAVIT (= Den 26 april dog herr Didericus, som i 29 år närt Kristi hjord med andlig spis). Mått 192 × 78. — 3. Av grå kalksten (bredvid altaret). Inskrift: ANNO 1646 DEN 4

¹ D. DEDERICUS, f. 1578, † 1633. Pastor i Östergarn 1604 till sin död. LEMKE, s. 243.

Fig. 744. Minnessten över offren från Albatrosskatastrofen 1915. Foto 1960.
Gedächtnisstein für die Opfer der Albatrosskatastrophe 1915. Monument in memory of the victims of the *Albatross* incident 1915.

APRILIS DÖDE HEDERLIGE / OC VELLÆRDE H LAVRIDTZ / LAVRIDTZON MORSING¹ FORDUM / SOGNEPREST HER PAA ÖSTER / GARN UTI SIT ALDERS 45 OC / EMBEDIS 14 AAR OC LIGGER / HER UNDER BEGRAFVEN FOR / VENTENDIS MED ALLE GUDS BØRNER EN GLÆDELIG OPSTANDELSE / PAA DEN YDERSTE DAG. Under inskriften kalk och hostia under ristad sköldliknande kartusch. Mått 204 × 98. — 4. Av grå kalksten, svagt trapezoidal med bomärke under följande inskrift: ANNO 1650 / DØDE SALIGE MAND / OLUF PEDERSON FOR / DUM HAVNEFOGDT PAA ØSTERGARN. 161 × 75. — 5. Av grå sandsten (bredvid altaret) med ornering i nedsänkt relief (fig. 743); i hörnen evangelistsymbolerna och nederst döds-kalle, kalk och timglas. Inskrift: HEVS VIATOR / SISTE GRADVM / HIC IACET / QVI QVONDAM HEIC PER ANNOS / 27 PASTOR FVIT FIDELISSIMVS / VENER: ET REV: DN. LAVR: / NICOL GARDAEVVS² OBYT DIE 19 APR. ANNI 1673 / AETAT. SVAE ANNO 53 / VENTVRVM EXSPECTAT DOMINVM / ABI VIATOR MEMENTO MORI (= ack vandrare, hejda dina steg. Här ligger den som fordom i 27 år här var en trogen kyrkoherde, den hedervärde och vördade herr Laurentius Nicolai Gardæus. Han dog den 19 april år 1673 i sin ålders 53:dje år och väntar den kommande Herren. Gå vidare, vandrare, och tänk på döden). 216 × 125. — 6. Av grå sandsten (bredvid altaret). I hörnen de fyra evangelistsymbolerna i nedsänkt relief. Inskrift: HER UNDER LIGGER / BEGRAFVEN DEN FORDOM / KONGELI MAYSTETS TROO / TIENARE OCH STRANDRIDARE / WED ÖSTERGARENS BERIDNING / DEN EREBORNE OCH WÄLAGTAT / SALI JONAS WAL SOM AFSOM / NADE I HERRANOM DEN 8 MAY / 1699 UTI SIN ÅLDERS 59 ÅHR / SOM FÖRWALTADE SIN TIENST UTI / 19 ÅHR WENTANDES MED ALLA / TROGNA CHRISTNA EN FRÖG / DEFUL OPSTANDELSE. 170 × 102. — 7. Av grå sandsten (bredvid altaret). I hörnen änglahuvuden i nedsänkt relief. Enkelt arbete. Av den nästan helt utplånade inskriften kan följande utläsas: HÄR UNDER... BEGRAFVEN... FÖD 1716 / 1727 HAN FÖRVENTER EN FRÖDGEFUL / VPSTANDELSE. 167 × 110. — 8. Av grå kalksten med upptill ristade ornamentala linjer samt med bomärke under den grovt inhuggna inskriften: ÅR 1806: DEN 17 / OCTOBER: DRUNK / KNA: SALIGA MAN / NEN L LSON HAL / GÅRS PÅ SIT 32 ÅL / DERS ÅR SAM / MA GÅÜNG DRU / NKNA: 6 ANDRA: HA / NS: SOKNAMÄN / ÅR 1810: D: 7 IUNIUS / I O H. Mått: 186 × 76. — 9. På kyrkogården vid kyrkans Ö mur står en sten (fig. 744) rest till minne av besättningen på det tyska marinfartyget ALBATROSS, som sänktes utanför Östergarn vid en sjöstrid den 2 juli 1915. Stenen, som utgöres av ett oregelbundet format kalkstensblock, slipat på ena sidan, krönes av en örn med utbredda vingar i svartmålat gjutjärn (= tyska riksvapnet), därunder på den slipade ytan är fästade ett järnkors. Inskriften är huggen och målad i svart: IM KAMPFE FÜR IHR VATERLAND / FANDEN WÄHREND DES SEEGEFECHTES / S.M.S. ALBATROSS / BEI GOTLAND AM 2 JULI 1915 / DEN HELDENTOD (härefter följer de omkomnas namn med gradbeteckningar). Nederst: ERRICHTET VON DANKBAREN LANDSLEUTEN IN STOCKHOLM. H 310, B 150.

¹ LAURITZ LAURITZEN MORSING, f. 1601, † 1646. Pastor i Östergarn 1633 till sin död. LEMKE s. 238.

² LAURENTIUS NICOLAI GARDAEVUS, f. i Garde 1620, † 1673. Pastor i Östergarn 1646 till sin död. LEMKE s. 238.

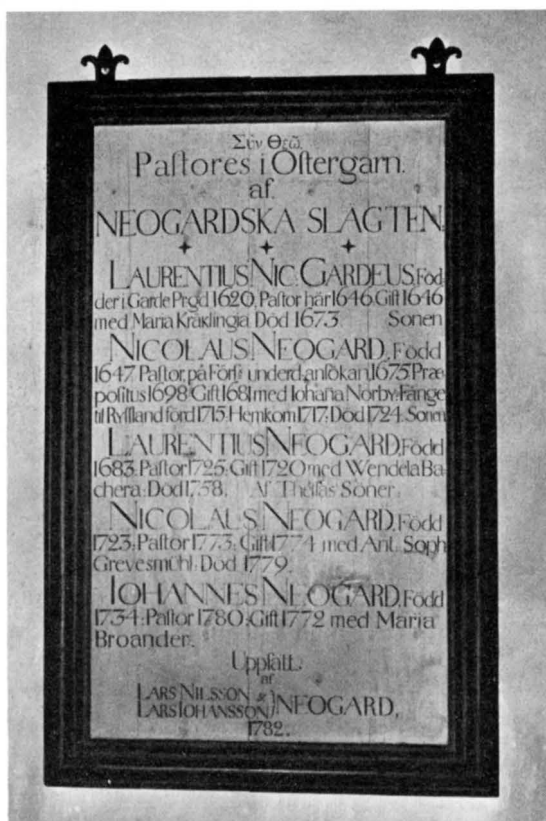

Fig. 745. Minnestavla över präster i Östergarn av släkten Neogard. Foto 1960.

Gedächtnistafel für die dem Geschlecht Neogard angehörenden Pfarrer in Östergarn.

Tablet in memory of vicars of Östergarn belonging to the Neogard family.

Minnestavla över präster i Östergarn av släkten Neogard (fig. 745). Vitmålad tavla av trä i enkelt profilerad svartmålad ram. Målad inskrift i svart: Σὺν Θεῷ (= Med Gud). PASTORES I ÖSTERGARN / AF / NEOGARDSKA SLÄGTEN: / LAURENTIUS NIC: GARDEUS. FÖD/DER I GARDE PR:GD 1620: PASTOR HÄR 1646: GIFT 1646 / MED MARIA KRÅKLINGIA: DÖD 1673. SONEN / NICOLAUS NEOGARD. FÖDD / 1647: PASTOR. PÅ FÖRS UNDERD: ANSÖKAN. 1675: PRÆ/POSITUS 1698: GIFT 1681 MED IOHANA NORBY: FÅNGE / TIL RYSSLAND FÖRD 1715: HEMKOM 1717: DÖD 1724. SONEN / LAURENTIUS NEOGARD. FÖDD / 1683: PASTOR 1725: GIFT 1720 MED WENDELA BA/CHERA: DÖD 1758. AF THESSAS SÖNER: / NICOLAUS NEOGARD, FÖDD / 1723: PASTOR 1773: GIFT 1774 MED ANT: SOPH: / GREVESMÜHL: DÖD 1779. / IOHANNES NEOGARD, FÖDD / 1734: PASTOR 1780: GIFT 1772 MED MARIA / BROANDER. / UPPSATT / AF / LARS NILSSON & / LARS IOHANSSON NEOGARD, / 1782. — H 154, B 96.

MINNES-
TAVLA

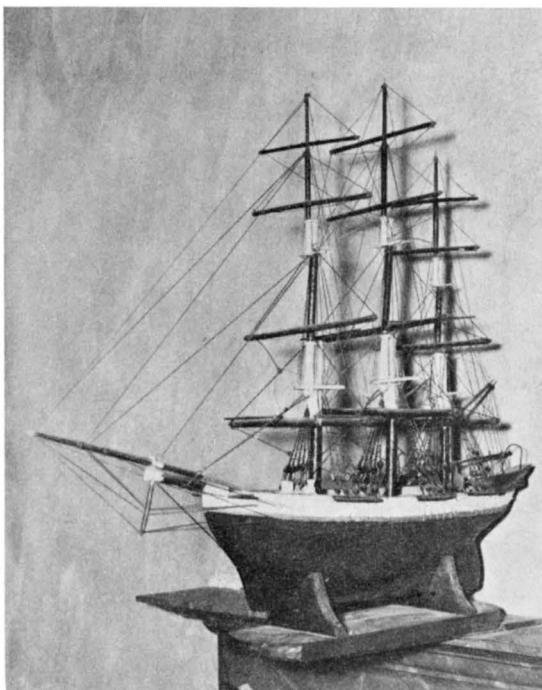

Fig. 746. Votivskepp, fullriggat handelsfartyg. Skänkt omkr. 1870. Foto 1960.

Votivschiff,	Handelssegler	Votive ship,
mit voller Takelung, gestiftet um 1870.		fullrigged merchantman, presented ca. 1870.

Krönprydnad till ett fartygs akterspegel (fig. 747) av snidat, målat och förgyllt trä. Den halvcirkelformade träskivan omramas av en snidad lagerkrans. På båda sidor reliefer: Två kvinnor i styvkjortlar hållande ett inskriftsband med texten: CHRISTINA ELEONORA / AO / 1720. Överst en krona, som bäres av putti. Enligt NEOGARD REP. skänktes krönprydnaden 1739 av »Skepparen Hindrich Boijor, som strandade på ena grundet vid Katthammarsvik med Smacken Christina Eleonora.» Prydnaden skulle ha varit »en liten tafla, som stått bak öfwer kajutan». Förvaras i sittnischen i korets S mur. H 63, B 74.

Votivskepp av trä (fig. 746), fullriggat handelsfartyg, med tre master, men utan segel. Målat i svart och vitt. Fartyget lär enligt traditionen ha tillverkats av en fransk sjöman, som var internerad i Östergarn 1870—71. Total L 61, total H 55.

Kista av trä (fig. 749) med täta beslag av varandra korsande järnband. Stängningsanordning med punsornerade överfall och ett lås. Målade i ljusröd, nu delvis avflagnad färg. Möjligen identisk med den »Kista at förwara Kyrkians Pengar uti» som inköptes 1771 (RÄK.). L 73, B 46, H 44.

Fig. 747. Krönprydnad till ett fartygs akterspegel. Skänkt till kyrkan 1739. Foto 1960.

Bekrönung vom Achterspiegel eines Schiffes, gestiftet 1739. Crown decoration for stern of a ship, given to the church 1739.

Bord av omålat trä med kontursågade ståndare, fotbräda, rektangulär skiva och skjutlåda (jfr SvK. Go, I, Tingstäde, s. 176). H 85, skivans mått: 127 × 68.

Stolar, ett par av svartmålat trä. Benen nedtill förenade genom slårar. 1600-talstyp. Signerade med inbränt N (under sitsen). H 95, B 43.

Fotplattor av kalksten för prydnadsstänger, enkelt profilerade, genomborrade. Plattorna lär ha använts till att sätta prydnadsstänger i vid julottan och andra högtidliga gudstjänster. Nu i GF (inv. nr D C 89, 90). 18,5 × 15,5. Tjocklek 6,5.

Fattigstock av trä (fig. 748) bestående av en rektangulär skrinartad överdel med penninghål och lucka med järnbeslag samt en vulstformad nederdel. Marmorering i mörkblått på gråvit botten (jfr läktarens träkolonner s. 674). 1700-talet. H 92, B 20.

Matbudsclubba¹ av snidat omålat trä, firsidig. Inskrift (grovt skuren): MATBUDKAWEL 1777 samt bomärken. L 21. Nu i GF (inv. nr A 2683).

Ringklubba² (fig. 750) av omålat trä, firsidig med rund kropp. Skuren inskrift:

¹ Matbudsclubban användes av socknens fattiga på deras vandring mellan gårdarna, där de utspisades i den ordning, som angavs på klubban.

² Vid ringning, särskilt i samband med kungliga begravningar, sändes denna klubba mellan socknens gårdar för att meddela turordningen för ringnings utförande.

KLOCKA

Fig. 748. Fattigstock av trä, uppställd under läktaren. 1700-talet. Foto 1960. S. 689.

Hölzerner Armenstock des 18. Jh. unter der Empore.   Wooden poor-box, under the gallery, 18th century.

DEN SOM SEDNAST HAFT DEL / AF KLUBBANS INNEHÅLL ÅTER/STÄLLER DEN VID FÖRSTA MÖ/TE TILL FÖRESTÅNDAREN. Enligt en inskrift i bläck på ett å ringklubban fastklistrat papper användes klubban för sista gången vid ringning efter kronprinsessan Margarethas död 1920. 33,5 × 9,5.

Klockan, som hänger i takryttaren har förutom bladornament en ängel i relief på Ö sidan. Inskrifter (runt halsen): HALLELUJA LOFVER GUD I HANS HELGEDOM. Den inskrift som ursprungligen funnits på Ö sidan är i det närmaste utplånad på grund av kimming. Den återges emellertid i NEOGARD REP. som här citeras:

När siutton hundrad tretti Åhr
Och siu Man skref tillika, på Swenska
kungaStolen wår
satt Friedrich och Ulrica.
Tro Konungs Män på Gothland två
Grönhagen¹ och Wallin;²
I Stockholm Gerhard Meyer³ tå
har format skapnad min.
Jag ropar högt Guds klena hiord
til Östergarens Kyrkio,
Ther the af Nattward, Dop och ord
får Lif, tröst, hugnad, styrkio.
Thet dyra Embet, hwar wid är
hat, afwund, stor hazard,
af Guds Nåd förestod tå här
Lars Nilsson Neogard.

¹ JOHAN DIDRIK GRÖNHAGEN, f. 1681, † 1736, friherre, landshövding på Gotland 1731 till sin död.

² JÖRAN (GEORG) WALLIN d. y. f. 1686, † 1760. Superintendent på Gotland 1735—1744; därefter biskop i Göteborg. Wallin var en lärdd och nitisk stiftschef. Bland hans många skrifter märkes: Gothländska samlingar (2 bd, Sthlm o. Gbg 1747—76). Om W. se TOR ANDRÆ, Georg Wallin, Sthlm 1936. Hans söner adlades Wallenstråle.

³ GERHARD MEYER d. y., f. 1704, † 1784. Ledde som kunglig styckgjutare sedan 1728 släktens stora styckegjuteri i Sthlm, där även ett stort antal kyrkklockor utfördes. Skänkte sitt hus vid Rödbodtorget till Kgl. målar- och ritarakademien.

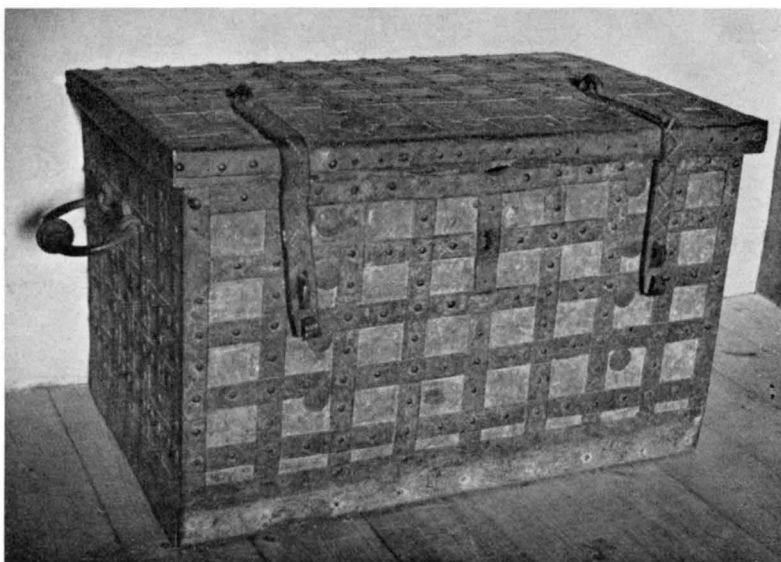

Fig. 749. Kista av trä, rikt järnbeslagen, 1771. Foto 1960. S. 688.
Hölzerne Truhe mit reichen Eisenbeslägen, 1771. Wooden chest, with elaborate iron-work, 1771.

Klockans D 72, H (med krona) 67.

I NEOGARD REP. berättas även om klockans tillkomst: »Åhr 1717 blef vår förra klåcka tillika med alt annat af Ryssarna borttagen. Sedan drögde hela 20 åhr, innan penningar til ena nüo kunde ihopsamlas, tå nembl. 1737 blef thenna vår nüa guten i Stockholm af Kläckogiutaren Hr Gerhard Meyer.» (Jfr RÄK.; se även s. 656).

SAMMANFATTNING

I. Möjligen fanns före nuvarande kyrkobyggnad en träkyrka på samma plats. Vid en restaurering 1935 undersöktes den då uppgrävda grunden i koret av fil. dr Erik Bohrn, varvid dock inga rester av någon äldre byggnad upptäcktes. Strelows årtal 1169 för anläggande av en kyrka i Östergarn är obestyrkt.

II. Vid 1200-talets mitt planerades en 100-fotskyrka av sten, av vilken ett långhus och ett kor uppfördes i unggotisk stil. Dess torn kom emellertid ej till utförande. — Av inredningsföremål från denna period är intet bevarat. Krucifixet (fig. 728), som stammar från 1200-talet, kunde ha utförts för Östergarn i detta skede, men förvärvades till kyrkan först 1768 genom inköp.

III. Under Nordiska sjuårskriget härjades kyrkan av brand 1565 (STRELOW); möjligen även vid någon tidigare invasion. Att valven i långhuset fördärvades 1565 är icke bestyrkt, men man vet, att de

Fig. 750. Ringklubba av ek. 1800-talet. Foto 1960. S. 689.
Eichener Läuteschlegel, 19. Jh. Oak ringing club, 19th century.

voro borta 1629, då ett plant träloft med synliga bjälkar inlades. — Inredning och inv.: »Katekismustavla», typisk för danska kyrkor under reformationstidevarvet, uppställdes 1622 på altaret. En dopfunt av sandsten (fig. 735) är genom Christian IV:s namnchiffer betecknad som ett arbete från samma tid.

IV. Vid rysk landstigning på Gotland 1715 och 1717 skövlades kyrkan ånyo, och under de följande nödåren förföll den, men reparerades under prosten Lars Nilsson Neogards kraftfulla ledning 1725—58: nya takresningar med tegeltäckning, nytt golv, trätak över långhuset, yttre och inre vitlimning, takryttaren nybyggs och ny ringklocka anskaffas i stället för den av ryssarna bortrövade. — Mot 1700-talets slut gjordes nya omfattande reparationer och ombyggnader. 1786 uppfördes sakristia, som tidigare saknats. Samtidigt murades Ö korgavelröset av sten i stället för det tidigare av trä. — Inredning och inv.: ny predikstol 1737 (fig. 729), läktare utmed långhusets N mur över kvinnobänkarna 1739 samt i V 1744, ny altaruppsats (fig. 727) 1756 av Johan Friedrich Caddæus. Dopskål skänkt 1738 (fig. 736), kalk av silver 1739 (fig. 737), nummertavla 1755 (fig. 734), ljuskrona och ljusstakar av mässing och tenn samt textilier skänkta av församlingsbor.

V. År 1800 utvidgades kyrkogården åt V. Orgel byggdes 1850 och i samband härmed utvidgades den V läktaren.

VI. År 1935 omfattande yttre och inre restaurering under ledning av arkitekt Erik Fant. Takryttaren reparerades och försågs med ny spånbeklädnad. Den igenmurade planerade tornbågen i V gavelmuren markerades genom ristning (fig. 720). Bänkarna breddades, korgolvet höjdes och belades med plansten och äldre gravstenar, som inflyttades från kyrkogården. Äldre färg å inredning och inventarier återställdes och kompletterades. Värmeledning med lågtrycksånga infördes. — 1919—20 utvidgades kyrkogården åt N. — Gåvor av nya textilier, ljusredskap m. m.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Möglicherweise befand sich vor dem Bau der jetzigen Kirche eine hölzerne Kirche am selben Platz. Anlässlich der Restaurierung von 1935 wurde das aufgedeckte Chorfundament von Erik Bohrn untersucht, wobei jedoch keine Reste eines Vorgängerbaus zutage traten. Strelows Angabe, eine Kirche sei in Östergarn schon 1169 errichtet worden, läßt sich nicht bestätigen.

II. Zur Mitte des 13. Jh. wurde eine steinerne Kirche von 100 Fuß geplant, von der das Langhaus und der Chor in frühgotischem Stil aufgeführt wurden, während der Turm nicht zur Ausführung kam. — Von der Ausstattung dieser Periode ist nichts erhalten. Das Kruzifix (Abb. 728) aus dem 13. Jh. wurde erst 1768 für die Kirche erworben.

III. Während des Siebenjährigen Nordischen Krieges wurde die Kirche 1565 von einem Brand heimgesucht (STRELOW), möglicherweise auch gelegentlich früherer Überfälle. Daß die Langhausgewölbe 1565 zerstört wurden, läßt sich nicht beweisen, aber man weiß, daß sie 1629 nicht mehr vorhanden waren, als eine flache Balkendecke eingezogen wurde. — Ausstattung: eine „Katechismustafel“, wie sie aus dänischen Kirchen des Reformationszeitalters bekannt ist, wurde 1622 auf dem Altar aufgestellt. Eine Taufe aus Sandstein (Abb. 735) mit dem Monogramm König Christians IV. gehört derselben Epoche an.

IV. Bei den russischen Landungen auf Gotland 1715 und 1717 wurde die Kirche erneut verheert und begann in den folgenden Jahren zu verfallen; erst unter Propst Lars Nilsson Neogards tatkräftiger Leitung konnte sie 1725—58 wiederhergestellt werden: neue Dächer mit Ziegeldeckung, neue Fußböden, Holzbalkendecke über dem Langhaus, Weißtünchung des Inneren und Weißkalkung außen, Neubau des Dachreiters und Anschaffung einer Läuteglocke an Stelle der von den Russen geraubten. — Umfassende Reparationen und Umbauten gegen Ende des 18. Jh. 1786 wurde die Sakristei errichtet, welche gefehlt hatte. Gleichzeitig wurde der Ostgiebel, der früher aus Holz bestanden hatte, aus Stein aufgemauert. — Ausstattung: neue Kanzel von 1737 (Abb. 729), Empore längs der N Mauer des Langhauses über dem Gestühl der Frauenseite 1739 sowie im W 1744, neuer Altar (Abb. 727) 1756 von Johan Friedrich Caddæus. Taufschale 1738 (Abb. 736), silberner Kelch 1739 (Abb. 737), Nummerntafel 1755 (Abb. 734), Kronleuchter und Leuchter aus Messing und Zinn sowie Textilien von Gemeindemitgliedern gestiftet.

V. 1800 wurde der Kirchhof nach W erweitert. Die Orgel entstand 1850 und im Zusammenhang damit wurde die W Empore erweitert.

VI. 1935 umfassende Restaurierung innen und außen unter Leitung von Architekt Erik Fant. Der Dachreiter wurde wiederhergestellt und mit Schindeln neu verkleidet. Der geplante, doch wieder vermauerte Turmbogen in der W Giebelmauer wurde durch Ritzung markiert (Abb. 720), die Bänke verbreitert, der Chorfußboden erhöht und mit Platten und älteren Grabsteinen vom Kirchhof belegt. Ältere Farbgebungen an Teilen der Ausstattung wurden wiederhergestellt oder ergänzt. Dampfheizung. — Kirchhofserweiterung 1919—20 nach N. — Stiftungen neuer Textilien, Leuchter usw.

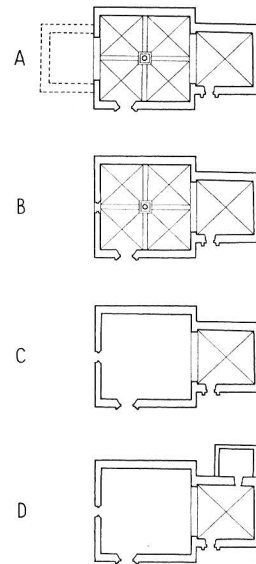

Fig. 751. Kyrkans planutveckling.

Grundrissentwicklung der Kirche.
Plans showing development of church.

SUMMARY

I. It is possible that a wooden church stood earlier on the site of the present church. During a restoration in 1935 the foundations of the chancel were examined by Dr. Erik Bohrn, but no remains of an earlier building were found. Strelow's date of the establishment of a church at Östergarn, 1169, has not been confirmed.

II. In the middle of the 13th century, a stone church, 100 ft long, was planned, and the nave and a chancel were built in Gothic style. The tower was not built, however.

No furnishings have survived from that period. The crucifix (fig. 728), dating from the 13th century, may have been made for Östergarn during this phase, but it was not acquired until 1768, and then by purchase.

III. In 1565, during the Scandinavian Seven Years War, the church was burnt (STRELOW), and possibly also during an earlier invasion. No confirmation has been found that the vaulting in the nave was destroyed in 1565, but it is known that it had disappeared by 1629, when a flat wooden roof with visible beams was installed.

Furnishings: A "catechism board", typical of Danish churches during the Reformation period, was placed on the altar in 1622. A sandstone font (fig. 735) with a monogram of Christian IV dates from the same period.

IV. The church was again ravaged when the Russians landed on Gotland in 1715 and 1717, and it fell into greater disrepair during the subsequent famine years, but was restored under the energetic leadership of Dean Lars Nilsson Neogard 1725—58; a new roof covered with pantiles, a new floor, a wooden roof over the nave; exterior and interior limewashed, spire rebuilt and new bell acquired to replace the one taken by the Russians. Much repair work and rebuilding towards the end of the 18th century. In 1786 a vestry was built; the church had had no vestry until then. At the same time the wooden chancel gable was replaced by a stone one.

Furnishings: New pulpit 1737 (fig. 729), gallery along N wall of nave above the women's benches 1739 and W 1744, new retable (fig. 727) 1756 by Johan Friedrich Caddæus. Christening bowl 1738 (fig. 736), silver chalice 1739 (fig. 737), hymn board 1755 (fig. 734), candelabra and candlesticks, of brass and pewter, and textiles donated by parishioners.

V. In 1800 the churchyard was extended westwards. Organ built 1850 and in conjunction with this the W gallery was enlarged.

VI. Extensive interior and exterior restoration in 1935 under the leadership of Architect Erik Fant. The spire was repaired and covered with new shingles. The closed arch of the planned W tower was marked (fig. 720). The benches were made broader, the chancel floor raised and covered with flagstones and old gravestones moved in from the churchyard. Old paint on the furnishings restored and complemented. Central heating with low-pressure steam installed. In 1919—20 the churchyard was extended northwards. Gifts of new textiles, lighting units, etc.

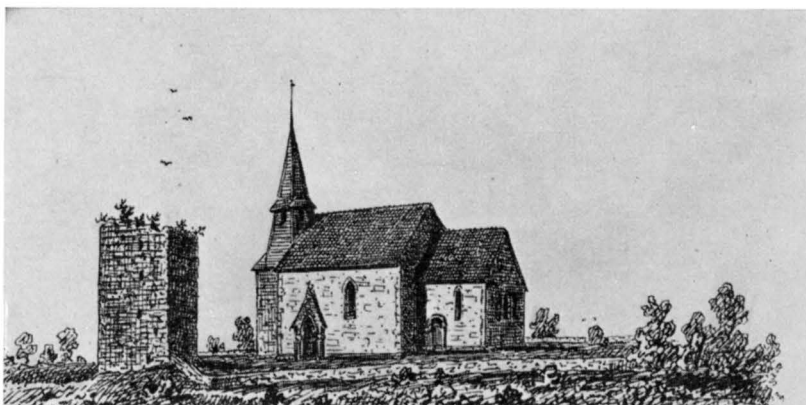

Fig. 752. Kyrkan och kastalen från SO. Efter tuschteckning av P. A. Säve 1864. ATA.

Die Kirche und der Kastal-Turm von SO The church and citadel from SE. After a pen drawing by P. A. Säve 1864.

GAMMELGARN'S KYRKA

GOTLAND, GOTLANDS LÄN, KRÄKLINGE TING,
VISBY STIFT, MEDELKONTRAKTET

Beskrivningen utarbetad av JOHNNY ROOSVAL och ERLAND LAGERLÖF, avslutad 1962.

TRYCKTA KÄLLOR: *Annaler for Nordisk Oldkyndighet og Historie*, Kjøbenhavn 1852, s. 168. — C. G. BRUNIIUS II, s. 293 ff. — H. N. STRELOW, s. 140, med årtallet 1052. — J. ROOSVAL, *Kirchen* s. 51, 159, 191, 213. Taf. 80, 81, 111, 112. — J. ROOSVAL, *Ciceronen*, s. 112 ff. — C. J. BJÖRKANDER, *Gammelgarns kyrka i Julhälsn*. 1958, s. 145—162. — *Tidningsartiklar i samband med restaureringen 1956—58*: GA 25/1 1957, G. Folkbl. 20/7 1957, Gotl. 23/6 1958.

HANDSKRIVNA KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: — VLA: *Libellus Ecclesiarum Gottlandensium tractus orientalis*. . . (Inventariebok för medeltredingens kyrkor och prästgårdar upprättad 1652—66). — KB: *HILFELINGS JOURNAL* 1796, s. 117 och 1799, s. 227 ang. portal och kastal. — ATA: INV 1830; P. A. SÄVE, *Berätt.* 1864 (avb. kyrkan och kastalen från S, S-portalens krön, altarskåpet och medeltida glasmålningsrester); P. A. SÄVES *Atlas till berätt.* 1852 (avb. gravsten med runinskrift); 5 uppm. ritn. av kastalen av A. EDLE 1920; SNABBINV. 1924 (RUBEN GABRIELSSON); redogörelse för iståndsättande av stigluckan av E. LUNDBERG 1934; redogörelse för kastalens konservering av E. BOHRN 1937; ritningar (vitkopior) och förslag till kyrkans restaurering av E. FANT 1952; rapport av G. SVAHNSTRÖM ang. undersökning i samband med kyrkans restaurering 1956—58; fotografier och teckningar före och efter restaureringen 1956—58. — BST.: Ritning till kyrkogårdsutvidgning av E. NILSSON 1926; ritningar och förslag till kyrkans restaurering av E. FANT 1952. — GF: *Långhusets S portal, akvarell* av J. KAHL 1889 (foto i ATA). — SHM: *Håkansonska avgjutningssamlingen* (Ö. kapitälbandet, röstets Kristushuvud från S portalen).

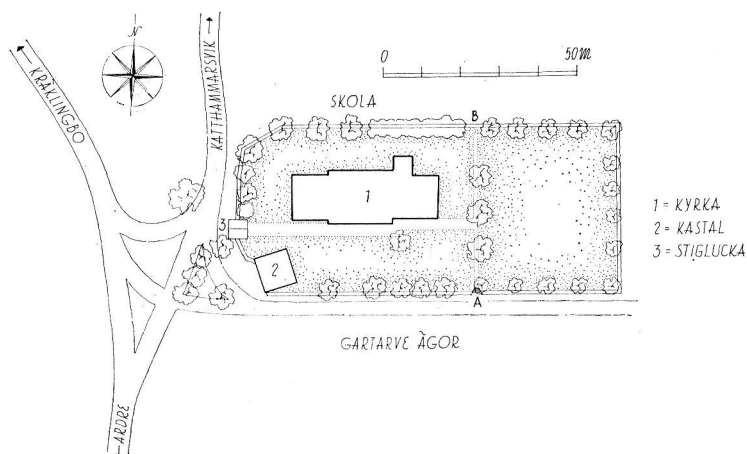

Fig. 753. Kyrkogårdsplan, 1 : 2000. Uppm. J. Söderberg 1943, ändrad 1961.
Kirchhofsgrundriß. Plan of churchyard.

KYRKANS ARKIVALIER (de äldre arkivalierna i VLA): För beskrivningen värdefulla uppgifter finnas i följande avdelningar: RÄK. 1760—1798 (LIb: 1), 1798—1843 (LIb: 2), 1843—1866 (LIb: 3). Huvudbok och special 1866—1921 (LIa: 1). ST.PROT. (gemensamt med Östergarn) 1783—84, 1799 (i Östergarn KI: 1), 1813—1844 (i Östergarn KI: 2), 1845—1853 (i Östergarn KI: 3), 1853—1856 (i Östergarn KI: 4). — VIS.PROT. 1737—1880 (i Östergarn N: I) med bl. a. LARS NEOGARDS (s. 648, not 1) »Minning om Kyrkiorna och Theras Fatis, med mera uti Östergarns Giäld 1737», där även Gammelgarn behandlas.

I Lars Neogards KYRKIOMINNING (1737) är bl. a. följande antecknat om Gammelgarns kyrka: »Gammelgarns Kyrkia, som ligger just en och en half fjerdingväg uti Sydwest ifrån Östergarn, är bygd åhr 1052. Hon är större än Östergarns, och af slätare sten. Har trij stenhwalf och en pelare under thet medlersta. Hon har intet torn (torn uppsatt 1755) ell. spir, utan trij jemn tak; jemwel en Sacerstia af sten med hwalf. Huru hennes fata hafwa warit i forna tider, wet man intet».

Följande i texten nämnda gårdar och byar ligga i Gammelgarns socken: *Davide, Klinte, Änge, Rommunds, Gartarve, Hugrefvs, Skogby, Kyrkeljuves, Gannarve, Gloser, Trosings, Fride, Ängmans, Högstens, Mattsarve.*

Fig. 754. Kyrkan och kastalen från SV. Foto G. Svahnström 1958.
 Die Kirche und der Kastal-Turm von SW. The church and citadel from SW.

KYRKOGRÅDEN

Kyrkogårdens äldsta del, närmast kyrkan sträcker sig i Ö till linjen A—B å fig. 753. Den höjer sig något över den omgivande terrängen och avgränsas av en kallmur av kalksten samt i N även av en tät syrenhäck. Muren torde i nästan hela sin längd härröra från 1802. I vis.prot. omtalas nämligen förändringar detta år: »Nedrefs gamla Kyrkogårdsplanket af trä, och upfördes ny mur på Södersidan åt åkern ifrån Castellet til luckan; och den norra muren ifrån Kyrkogårdsporten omsattes gent til Klockaregrinden i Nord-Ost.»

Om man bortser från smärre ingångar i N av tillfällig karaktär har den äldre kyrkogården endast en ingång. Den är belägen i V muren (fig. 753) och markeras av en bred

Fig. 755. Stenhuggarmärke (?) på stigluckans V båge, nedersta stenen. Foto 1960.
Steinmetzzeichen (?) vom W Bogen des Kirchhofsportals am untersten Stein.
Mason's mark (?) on bottom stone of W arch of lych-gate.

gotisk stiglucka (fig. 756), från vilken en gång för fram till kyrkans S portal. Luckan är uppförd av tuktad kalksten och putsad med undantag för omfattning och hörn. Bågarnas trubbigt spetsiga omfattning består av huggen kalksten. Taket täckes av tjärade bräder. I det inre är stigluckan välvd med ett spetsigt tunnvalv. På ömse sidor sittnischer täckta av triangelbågar; sittbräder av ek. I V bågen grindar av svartmålat smidesjärn. På V bågens nedersta stenar både i N och S finnas ornamentalt utformade märken i nedsänkt relief (fig. 755), möjligen stensemästarens signatur.

Kyrkogården utvidgades 1928 med ett stort område Ö om kyrkan (fig. 753), ordnat efter förslag av trädgårdskonsulent E. Nilsson, Visby. Det nya kyrkogårdsområdet, som höjer sig över det gamla, har i SV hörnet (vid A) en ingång med grindar av svartmålat smidesjärn. Från denna ingång leder mot N en bred gång belagd med kalkstensplattor, vilken skiljer den nya kyrkogårdsdelen från den gamla. I N, Ö och S omgärdas även denna nyare del av kalkstens-

kallmur. Lövträd äro planterade utefter murarna på både den gamla och den nya kyrkogården.

I samband med en restaurering 1956—58 skedde en smärre ändring av den äldre murens sträckning i SV. För att ge kastalen, som tidigare var omgärdad av kyrkogårdsmuren, ett friare läge drogs muren nu från stigluckan till kastalens NV hörn. Tidigare hade muren sträckt sig till dess SV hörn.

KASTAL

Omkr. 6 m SV om kyrkan, något snett i förhållande till denna ligger en kastal (fig. 759) en kvadratisk tornbyggnad omkr. 9,30 m i fyrkant och av sex våningars höjd. Den smalnar något uppåt och är i femte våningen övervälvd av ett tunnvalv (fig. 758) slaget mellan de S och N murarna. Gammelnas kastal¹ hör till de bäst bevarade kastalerna på Gotland. Den står fortfarande i nästan hela sin höjd. Endast den översta våningen, försvarsvåningen, är delvis förstörd. Byggnaden är uppförd med skalmurar av tuktad kalksten; den inre murkärnan av gråsten.

¹ LITBERG, N.: Kastaler och borgar, i: Rig 1932, s. 72. TIDMARK, N. P.: Kastalerna på gotländska kusten, Visby 1931 s. 24 ff. — Övriga kastaler eller kastalruiner på Gotland äro: Lärbro, Gothem, Kräklingbo, Ala, Ardre, Öja, Sundre, Hamra, Fröjel, Västergarn samt kruttornet i Visby.

Fig. 756. Stigluckan sedd från kyrkogården. Foto 1960.

Innenseite des Kirchhofportals.

Lych-gate seen from the churchyard.

Bottenvåningen (första våningen): Golvet, som synes ha legat $\frac{1}{2}$ m under nuvarande marknivå, sluttar sakta åt Ö. Murtjockleken är i detta våningsplan omkr. 2,25 m. I västmuren finnes en sekundär vårdslöst uppbruten dörröppning med omfattning av tuktad kalksten (fig. 758); öppningen vidgar sig betydligt inåt. Enkel dörr av tjärad furu. I S muren finnes en utvändigt smal och hög, inåt sig vidgande ljuslugg med slutande botten, smygen täckt av liggande hällar.

Andra våningen: Denna vånings golv har utgjorts av bräder vilande på bjälkar inlagda i Ö och V murarna. Omkr. 50 cm över golvnivån indragas murarna invändigt omkr. 30 cm. Möjligen har den avsats som härigenom bildas tjänat som sittbänk.¹ I Ö muren finnes en rundbågig dörröppning, kastalens huvudingång, omkr. 180 cm ovan-

¹ Sittbänk bestående av stenar ställda intill muren förekommer t. ex. i Garde kyrkas romanska långhus.

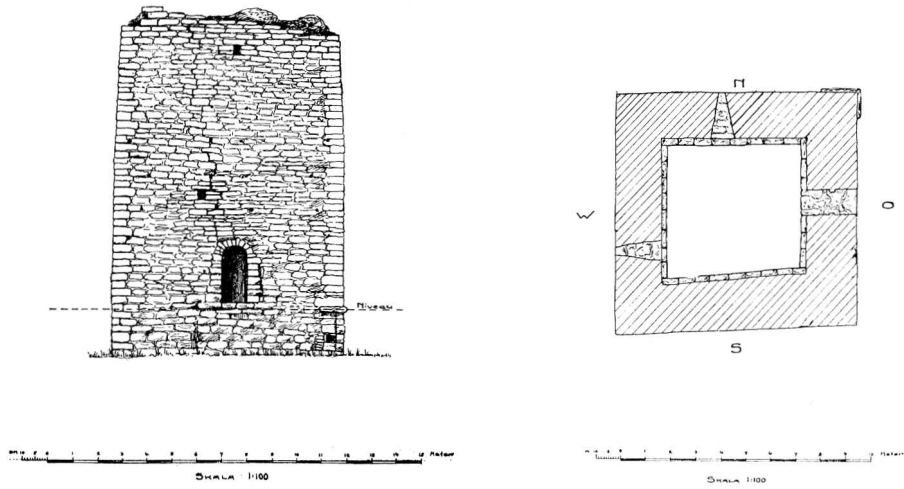

Fig. 757. Kastalen, Ö fasaden och plan, 1 : 300. Uppm. A. Edle 1920. ATA.
 Der Kastal-Turm, O Fassade und Grundriß. The citadel, E front and plan.

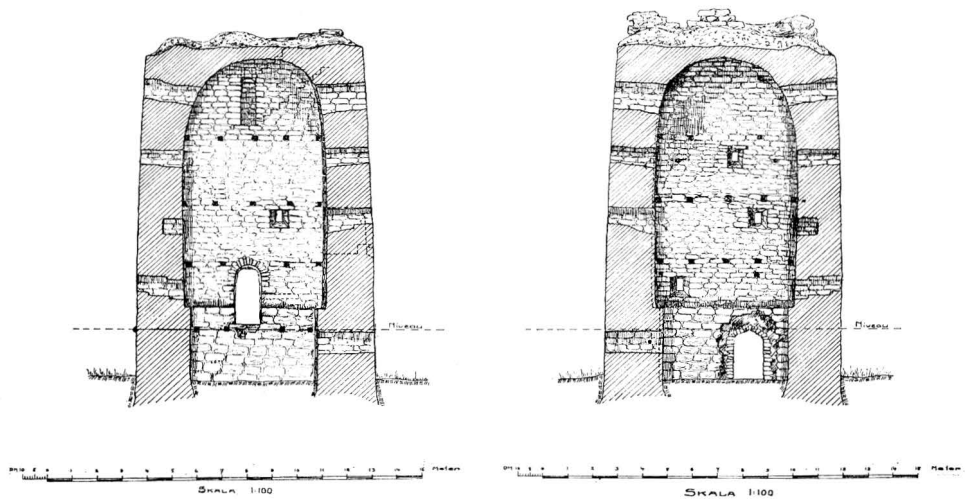

Fig. 758. Kastalen, tvärsnitt mot Ö och V. 1 : 300. Uppm. A. Edle 1920. ATA.
 Der Kastal-Turm, Querschnitte nach O und W. 1 : 300. The citadel, cross section looking E and V. 1 : 300.

Fig. 759. Kastalen och stigluckan från Ö. Foto 1960.

Der Kastal-Turm und das Kirchhofsportal von O.

Citadel and lych-gate from E.

för nuvarande marknivå (fig. 760). Denna portal är raksmygig och har på ömse sidor i smygens mitt dörrposter av sten fortsättande i bågen. I S smygväggen mynnar innanför denna dörram en lång och bred bomränna. Till denna högt sittande portal synes ursprungligen en trappa ha lett utmed Ö muren med överbyggnad och ingång vid kastalens NÖ hörn.¹ Omkr. 150 cm ovanför nuvarande marknivå finnes här på till synes ur-

¹ Spåren av denna uppgång upptäcktes av ERIK BOHRN vid kastalens restaurering 1937. Se rapport i ATA 31/8 1937.

Fig. 760. Kastalens ursprungliga Ö portal sedd inifrån.
Foto 1960.

Das ursprüngliche O Portal   Origina E door of citadel
des Kastal-Turms von innen.   seen from inside.

sprunglig plats en stenplatta (fig. 761), som skjuter ut omkr. 20 cm. Den torde ursprungligen ha varit betydligt längre och tjänstgjort som täcksten över en dörröppning. Hörnstenarna under denna platta ha utformats som anslagsstenar (fig. 761). Omkr. 40 cm ovanför nuvarande höjda marknivå finns en rektangulär öppning, som med säkerhet har använts som bomränna. — I N och V murarna finnes utvändigt smala och höga, inåt snedsmygiga ljusgluggar täckta av liggande hällar.

Tredje våningen: Golvet har även i denna våning vilat på bjälkar, inlagda i Ö och V murarna. De yttersta i N och S ha legat tätt intill muren. Bjälklaget har legat i nivå med hjässan till dörröppningen i andra våningen. Ingen av bjälkarna är numera i behåll. I S murens Ö del i liv med Ö muren finnes en manshög öppning (fig. 758) täckt av liggande hällar. Den sträcker sig omkr. 1½ m in i murverket, varefter den fortsätter som en smal och låg glugg vid öppningens golv. Anordningen har sannolikt använts som latrin. I S, Ö och V inåt snedsmygiga ljusgluggar täckta av liggande hällar. I N muren finnes

Fig. 761. Överliggare, anslagsstenar och bomhål vid kastalens NÖ
hörn. Foto 1960.

Türsturz, Angelsteine und Türbal-   Lintel and hole for beam, NE cor-
kenloch an der NO Ecke des Kastal-   ner of citadel.
Turms.

en rektangulär urtagning, som är omkr. 80 cm djup. Den har säkerligen tjänstgjort som förvaringsnisch.

Fjärde våningen: Bjälklag för golv som i föregående våningar. Två av bjälkarna äro här bevarade. I S, N och V finnes ljusgluggar, av vilka den i V är något mindre samt med sakta avsmalnande smygar. Alla täckas av liggande hällar.

Femte våningen: Bjälkar för golv ha ursprungligen varit inlagda i Ö och V murarna, inga bjälkar nu bevarade. Denna våning är täckt av ett rundbågigt tunnvalv av kalk-

stensflis, som spänts mellan N och S murarna med början strax ovanför golvet. En smal och hög raktäckt öppning i Ö muren (fig. 758), omkring 20 cm ovanför det översta bjälk-laget för fram till en trappa som löper i den Ö muren upp till den översta våningen. Ljusöppningar i S och N murarna, båda täckta av liggande hällar.

Sjätte våningen (försvarsvåningen): I trappan som från femte våningen leder upp till försvarsvåningen finns ett vilplan i kastalens SÖ hörn, varifrån trappan fortsätter i motsatt riktning upp utefter valvets stigning. I anslutning till vilplanet finns i S muren en latrin. Den uppmärksammades av Erik Bohrn i samband med kastalens konservering 1937, varvid han kunde göra följande iakttagelser¹ »In mot vilplanet har anordningen avgränsats av en stenhäll. Utanför denna fanns ett ungefär 1 fot brett rum med sluttande botten, som mynnat på murens yttersida. Ovanpå har funnits en träsits, varav avtryck i murbruket iaktogs på vänstra sidan. Antagligen har trappan och vilplanet upplysts av en glugg i väggen bakom klosetten. Här var emellertid muren helt nedrasad.»

Av översta våningens försvarsanordningar är ej mycket bevarat. Endast på V sidan finns spår av tinnar och bröstvärn, vilka dock äro så fragmentariska, att man ej med säkerhet kan bilda sig en uppfattning om försvarsvåningens ursprungliga utseende.

Gammelgarns kastal kan genom sin form och sin allmänna uppbyggnad föras till den grupp kastaler på Gotland, som väl närmast har Kruttornet i Visby som sin förebild. Stora likheter uppvisar den även med kastalen i Gothem (ovan s. 63) som trots sitt ruinerade tillstånd ger en klar föreställning om sitt ursprungliga utseende. Dateringen av de gotländska kastalerna har länge varit omstridd. Kruttornet i Visby har dock ganska enhälligt daterats till 1100-talets tredje fjärdedel². Med ledning härav torde en datering av Gammelgarns kastal till 1100-talets sista fjärdedel vara sannolik.

År 1857 var kastalen starkt hotad av förstörelse. Ett skolhus skulle byggas i socknen, och församlingen begärde hos myndigheterna att få använda kastalens tuktrade kalksten som byggnadsmaterial. Genom ingripande från olika håll kunde dock detta förhindras. Gotlandskännaren och fornforskaren P. A. Säve uttryckte i ett brev (3/12 1857, ATA) till riksantikvarien sin oro över vad som skulle hända kastalen, som han anser vara »... en *dyrbar kvarlesva* o ett *ganska värderikt* exempel af kristendomens äldsta uppträde o f. hållanden här på Gotland». Säkerligen har kastalen även tidigare varit hotad av liknande faror, byggnadsmaterialet var eftersökt. Numera är kastalen skyddad i dess egen-skap av byggnadsminnesmärke.

Sommaren 1937 företogs omfattande konserveringsarbeten på kastalen under ledning av fil. dr Erik Bohrn (s. 701, not 1). Byggnadens krön, som tidigare täckts av en rik vegetation (fig. 768) frilades och man göt en skyddande platta av cement med vattenkastare på N sidan. 1948 fortsattes konserveringsarbetet med fogstrykning av hela kastalen.

¹ ERIK BOHRN, rapport i ATA 31/8 1937.

² LUNDBERG, E. Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden, 1000—1400, Sthlm 1940, s. 413. LITHBERG, N. a.a.s. 78 ff.

Fig. 762. Kyrkan och kastalen från S. Foto E. Lagerlöf 1961.
Kirche und Kastal-Turm von S. Church and citadel from S.

KYRKOPYGGNADEN

Gammelgarns kyrka ter sig med sin praktfullt bildrika huvudportal — en av Gotlands förnämsta — som en höggotisk anläggning av vanlig gotländsk plantyp. Koret och långhuset uppfördes under 1300-talets andra fjärdedel. Däremot är »stornet» ursprungligen ej tänkt som sådant, utan utgör det återstående västpartiet av långhuset till en äldre kyrka, »kärnkyrkan», från 1200-talets andra fjärdedel. Det fungerar nu som förhall och bär en takryttare.

Korets murverk av tuktad kalksten ligger i den ingående vinkeln i förband med långhusmuren (fig. 778). Sockeln består av rundstav över skråkant. Puts saknas nu helt. Putsrand finns emellertid på omkr. 21 cm:s avstånd från murhörnen, dock icke överallt. Många hörnstenar, liksom en del huggna fasadstenar, ha nämligen övertagits från en äldre kyrkobyggnad, där putsrand icke har använts. Alla omfattningar äro utförda av väl huggna kalkstensblock. — Det spetsbågiga S fönstret (fig. 778) återfick vid en restaurering 1956—58¹ sitt ursprungliga utseende med mittpost och masverk av huggen kalksten, varvid bevarade rester av den medeltida fönsterinfattningen tjänade som

KORET

¹ Rapport över restaureringen av GUNNAR SVAHNSTRÖM med ritningar och fotografier förvaras i ATA.

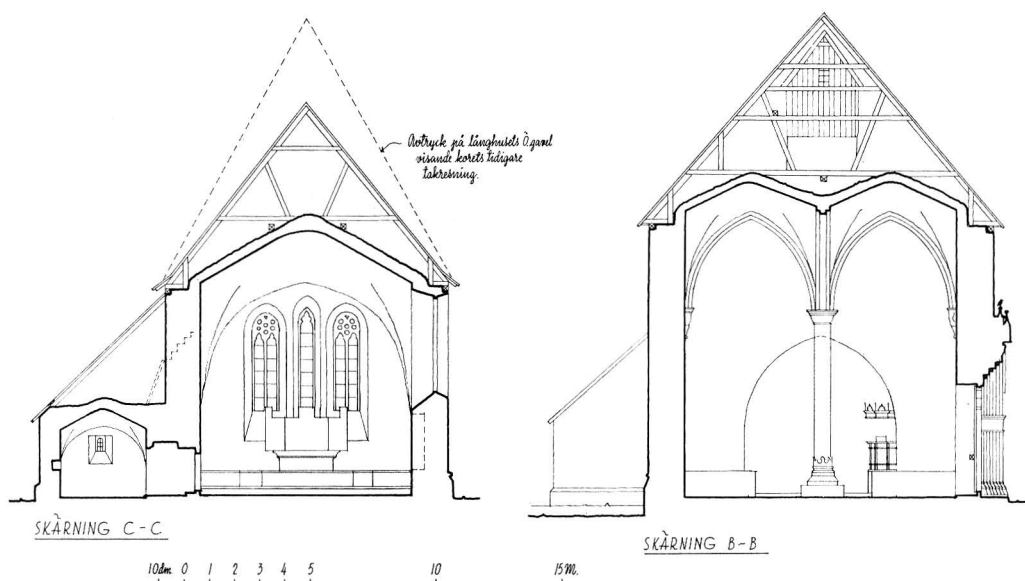

Fig. 763. Tvärsnitt mot Ö genom sakristia och kor, samt genom långhuset, 1 : 300. Uppm. J. Söderberg 1943. Ändrad 1961.

Querschnitt nach O durch Sakristei, Chor und Langhaus, 1 : 300.

Cross section looking E through the vestry, chancel and nave, 1 : 300.

mönster. I Ö murens trestaplade fönstergrupp (fig. 769) är det mellersta smalare och dess dageröppning upptill trifolieformigt avslutad. De båda yttre fönstren äro tvådelade och avslutas uppåt med ett rikt masverk av huggen kalksten, vilket tillkom vid nämnda restaurering efter förebild av bevarade ursprungliga detaljer. Fönstrens oregelbundna breddmått tyder på, att här ursprungligen funnits tre lika breda fönster, men att de två yttre senare vidgats.

I den rundbågiga korportalen (fig. 771) är den V kolonnens kapital veckat (fig. 773), medan det Ö (fig. 774) är prytt med rankor i tunn relief erinrande om kolonnkapitalet i Othems kyrkas långhusinteriör från 1200-talets andra fjärdedel (SvK, Go. II, fig. 217 b). I murhörnen och på omfattningsbågens kant är en stav med päronformig profil inlagd. De delar av kolonnkapitalets täckplattor, som fortsätta i portalens yttre omfattning, äro delvis avslagna. Täckplattorna ha samma profiler som de motsvarande i kärnkylkolånghusets N, enklare portal (fig. 795). Det synes därför sannolikt, att korportalen ursprungligen varit placerad i den nu igenmurade S ingången i kärnkylkans långhus (s. 719). Vid flyttningen har dageröppningen vidgats genom behuggning av Ö nedre verkstycket i innersta bågen och genom inskjutning av ett nyhugget stycke i rundstavsarkivolten.

Ovanför portalen ses två människohuvuden, skulpterade i kalksten (fig. 772). De visa stora överensstämmelser med dopfontens skafthuvuden (fig. 827) och ha sannolikt tillkommit samtidigt med portalen.

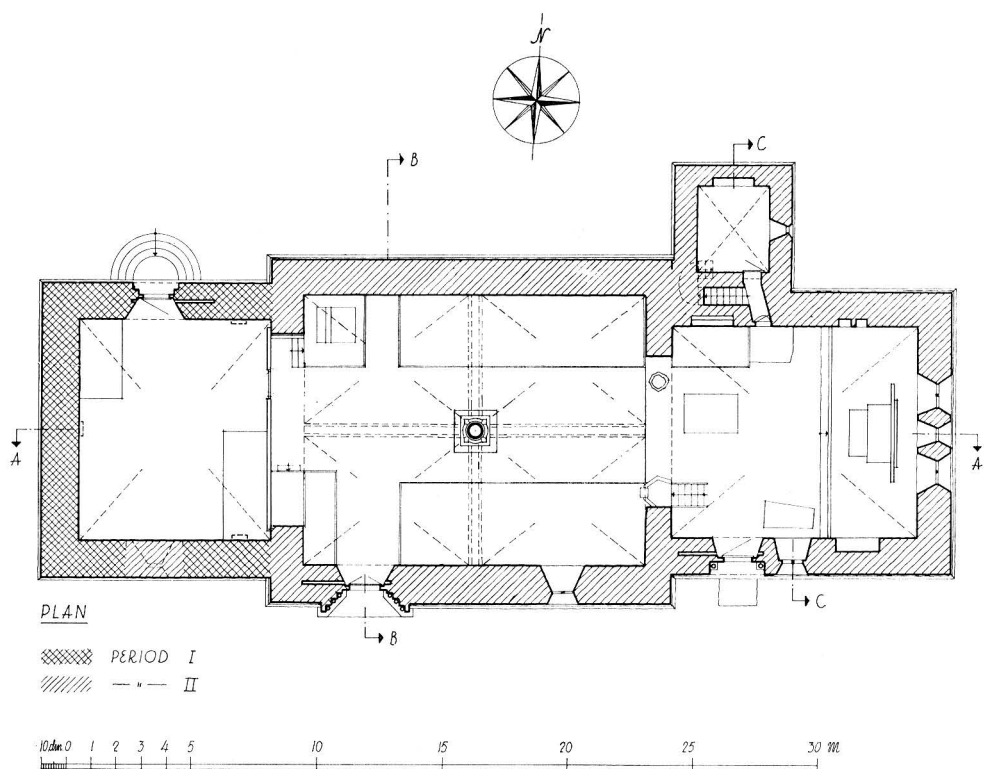

Fig. 764. Plan, 1 : 300. Uppm. J. Söderberg 1943. Ändrad 1961.
Grundriß, 1 : 300. Plan, 1 : 300.

Dörren är av dubbla lag bräder, på utsidan snedställda, på insidan stående. Sannolikt identisk med den »Sånghusdörr», som tillverkades 1782 (RÅK.). Dörren stänges med en bom av trä med tillhörande bomhål i de inre smygarna.

Korets yttertak är sedan restaureringen 1956—58 täckt med vertikalt lagda tjärade bräder. Dessförinnan täcktes det av enkupigt rött tegel. Ursprungligen hade kortaket samma nockhöjd som det nuvarande långhustaket. Vid en ombyggnad 1752 sänktes det och belades med tegel (KYRKIOMINNING). Därvid synes det ursprungliga gavelröstet av sten ha blivit stående i full höjd och behållit en gammal prydnad, en »Spira». I VIS.PROT. 1793 säges nämligen: »Then lilla Spiran på Sånghusgaflen såsom förrutnad borttagen; Gaflen nedbruten och jemnad med taket.»

Korrummet täckes av ett ribblöst tältvalv av kalkstensflis. Väggar och valv äro putsade.

I korets S mur finns en stor rakspetsigt avtäckt nisch, som sannolikt urspr. tjänstgjort som sittnisch. H 220, B 170, Dj 48. — I N muren strax Ö om sakristiportalen finnas

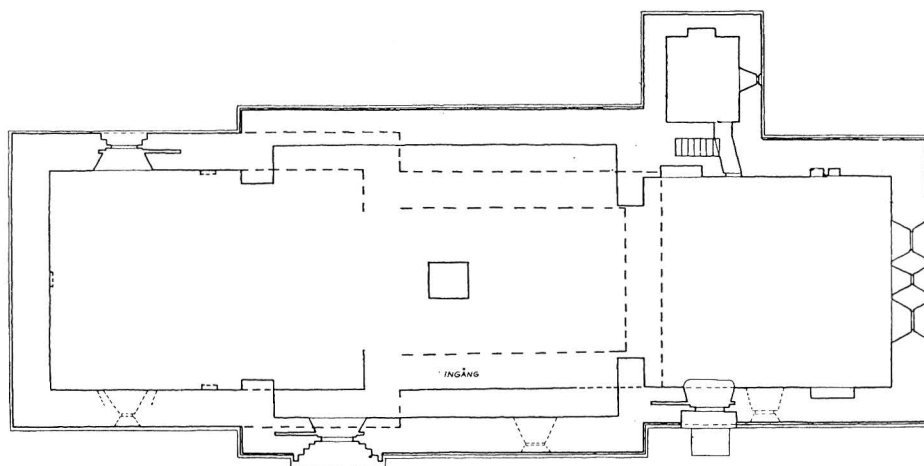

Fig. 765. Rekonstruktion av kärnkyrkans grundmurar på grundval av grävningsundersökning utförd i samband med restaurering 1956—58, 1 : 300. Uppm. G. Svahnström 1958.

Rekonstruktion der Grundmauern des Kernbaus nach den Ausgrabungsergebnissen in Verbindung mit der Restaurierung von 1956—58. Reconstruction of foundations of "keep" church, based on excavations made in conjunction with restoration 1956—58.

två mindre nischer, båda med profilerade omfattningar och dörrar av trä med målning i grönbått. Den västra: H 78, B 50; den östra: H 74, B 45.

Korgolvet, som tidigare varit av trä, belades vid 1956—58 års restaurering med kalkstensplattor samt äldre gravstenar. Härvid höjdes golvet nivå omkr. 10 cm. Korgolvets Ö del höjer sig två trappsteg över dess V del.

I N kormuren, från ingången till sakristian leder en ursprunglig trappa upp till sakristians vind (fig. 764). Härifrån för en steg till kor- och långhusvinden. Tornet brukar annars vara den naturliga platsen för murtrappor. Det förefaller därför, som om man redan vid korets uppförande räknat med, att ett torn ej skulle byggas. I stället använde man senare, såsom ovan nämnts, det äldre långhusets kvarstående V del som underlag för en takryttare (jfr s. 724).

SAKRISTIA

Sakristian är liksom den övriga kyrkobyggnaden uppförd av tuktad kalksten. Sockeln, som har skråkant, är lägre än korets och långhusets. Vid murhörnerna finnes putsrand på några stenar. Ett litet fönster åt Ö (fig. 777) är till det yttre rundbågigt, men till det inre raktäckt. Dess smygar äro utåt små, men inåt stora. Sakristians nuvarande yttre pulpettak är sekundärt. Läget av dess gamla sadeltak med lägre höjd är tydligt synligt på korets N vägg under pulpettaket (fig. 776). Taktäckningen består nu av vertikalt lagda tjärade bräder. Från koret leder en smal gång in mot sakristian genom en enkel raktäckt öppning utan omfattning i N muren. Den inre dörröppningens överliggare (fig. 775) har ursprungligen utgjort bottenstycke till ett fönster. Liksom sakristians sockel och fönsteromfattning är denna tydligen återanvänt material från kärnkyrkan (se vidare s.

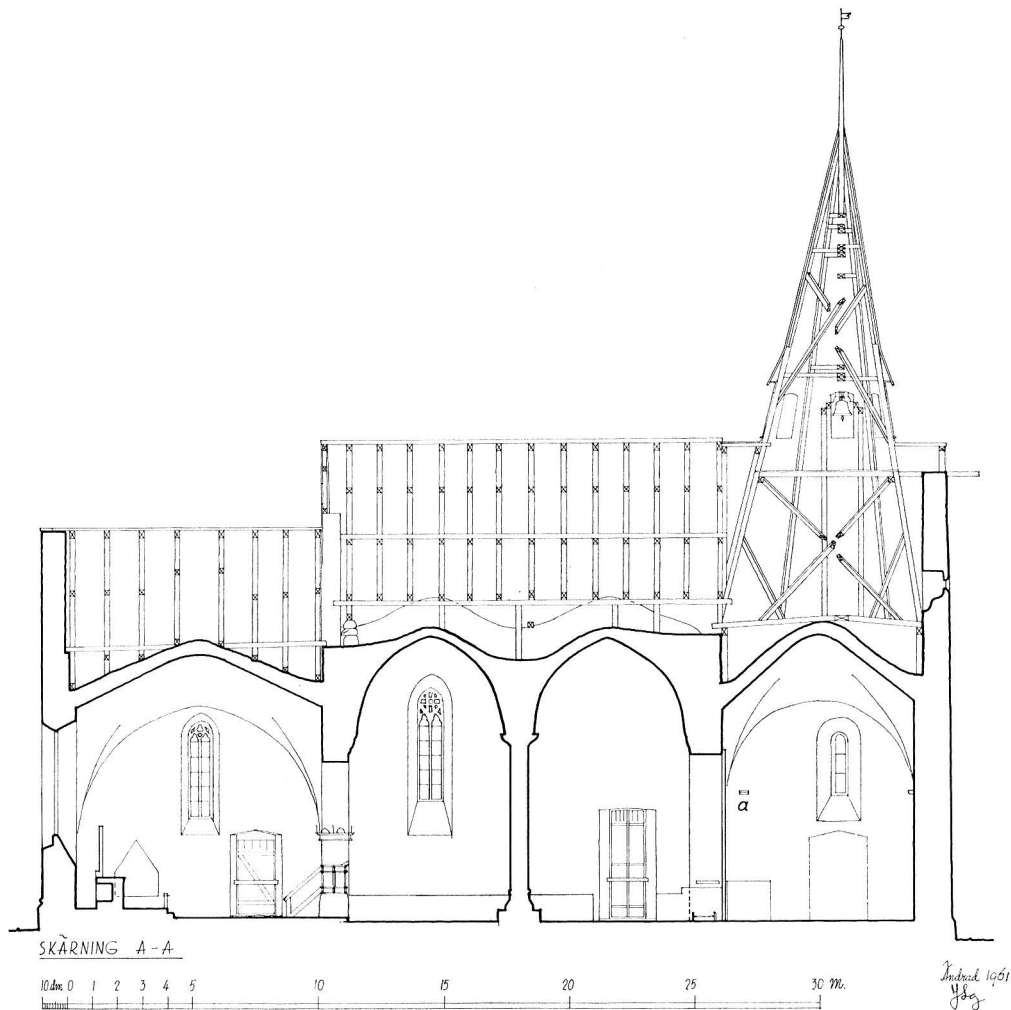

Fig. 766. Längdsnitt mot N, 1 : 300. Uppm. J. Söderberg 1943.
Längsschnitt nach N. Longitudinal section looking N.

727). Sakristians rum är täckt av ett ribblöst tältvalv. Väggar och valv äro putsade. I N muren finns en rektangulär nisch, som avdelats till två förvaringsrum genom en ekplanka. Det ena utrymmet tillslutes av en trälucka med järnbeslag. Golvet, som är av trä, nyinlades vid en restaurering 1956—58. Eftersom sakristians murverk ligger i förband med korets, böra dessa byggnadsdelar ha tillkommit samtidigt, d. v. s. under 1300-talets andra fjärdedel.

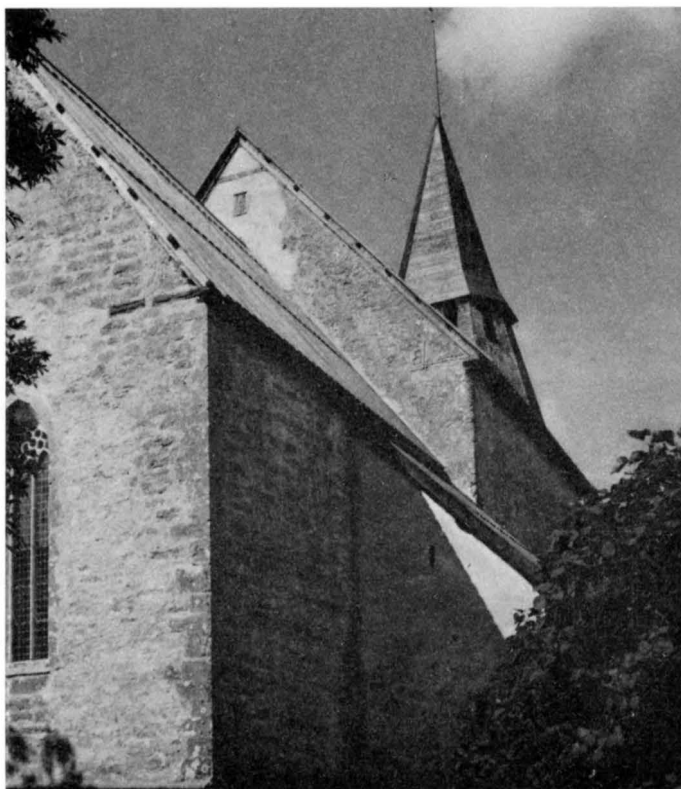

Fig. 767. Kyrkan från NO. Foto 1960.
Die Kirche von NO. Church from NE.

LÅNGHUSET Långhuset är uppfört av tuktad kalksten med undantag för sockel, hörnkedjor, fönsteromfattningar och portaldetaljer, som äro av huggen kalksten. Murverket saknar nu puts, men putsrand på hörnstenarna anger, att puts avsetts och funnits på fasaderna. Sockeln med rundstav över skråkant utgör en direkt fortsättning till korets. Den är delvis ny.¹ I S långhuset finns ett smalt spetsbågigt fönster (fig. 770), vars ursprungliga masverk är bevarat. Det delas av en mittpost (nyhuggen vid restaureringen 1956—58). Ovanför det dubbla trepassformiga överstycket är ett fyrrpass inskrivet i en cirkel. Hela masverket är hugget i ett enda kalkstensblock.

¹ Vid kyrkostämman 1872 beslöts att reparation skulle företagas på de förfallna yttermurarna. De större stenblocken skulle härvid om möjligt tagas från närmaste berg med vinterfordon och arbetet skulle detta år omfatta sockeln från SV hörnet till huvudportalen (st. PROT.). Av RÅK. framgår dock att stenen fraktades färdighuggen från Visby.

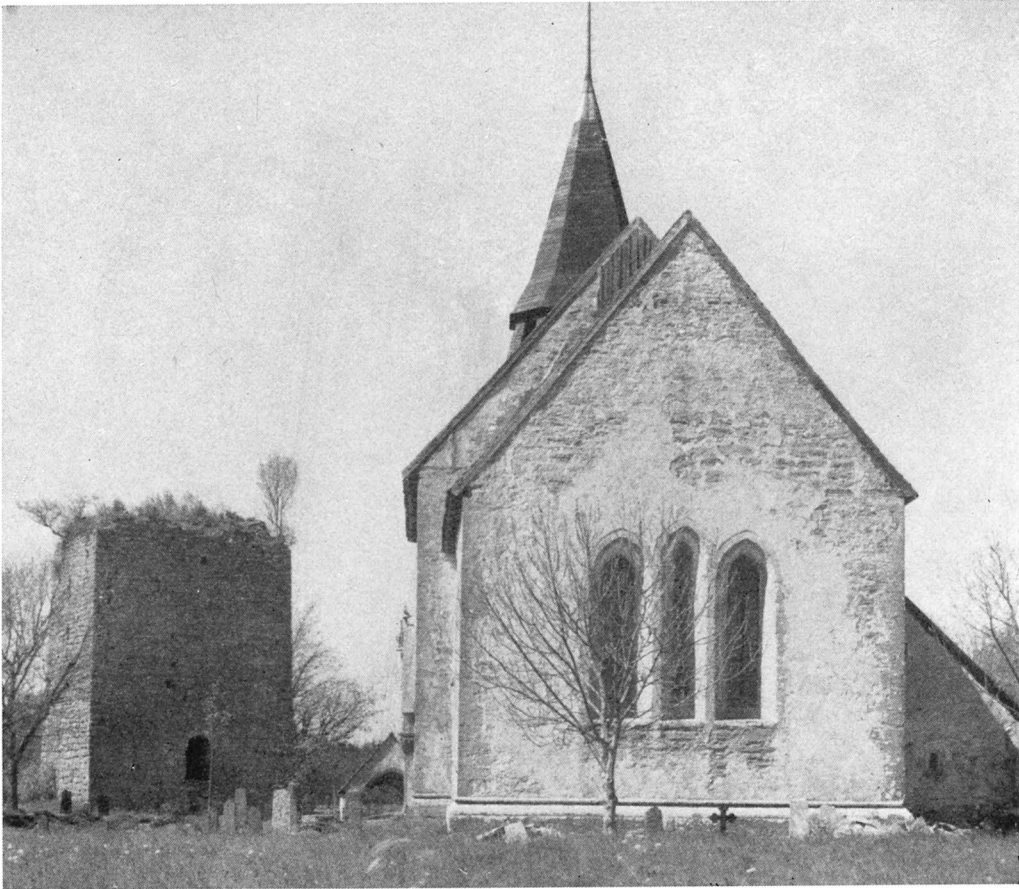

Fig. 768. Kyrkan och kastalen från Ö. Foto L. Bergström omkr. 1930.
Kirche und Kastal-Turm von O. Church and citadel from E.

Långhusportalen i S (fig. 779—790) är kyrkans huvudingång. Den är med sin ståtliga uppbyggnad och sina märkliga reliefer en av Gotlands rikaste portaler. Den yttre vimpergtäckta omfattningen har å varje sida tre kolonnetter mellan murhörn. Deras kapیتالband utgörs av figurprydda reliefserier. På det västra (fig. 781) framställs inifrån: — 1. Herren Gud med korskrönt stav i handen förmanande Adam och Eva (fig. 782). — 2. Syndafallet (fig. 785), där ormen, som slingrar sig kring kunskapens träd¹, fått kvinnohuvud. — 3. Utdrivandet ur paradiset. Herren med en bok i vänster hand

¹ Likheten är påfallande mellan detta kunskapens träd och ett av de skulpterade träden på Hörsne kyrkas huvudportal tillskriven FABULATOR (jfr fig. 43).

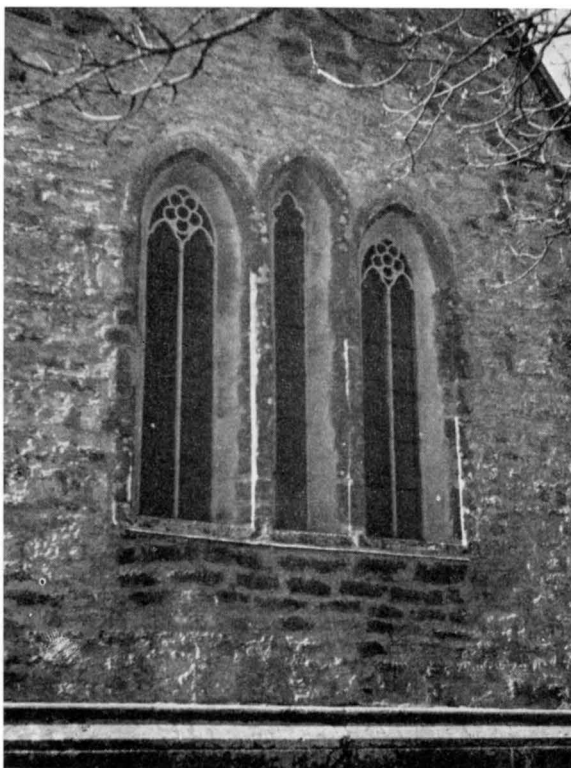

Fig. 769. Fönstergrupp i korets Ö mur. Foto E. Lagerlöf 1961.

Fenstergruppe in der Ö Chor- Group of windows in E wall
mauer. of chancel.

lägger den högra handen på Adams skuldra och visar honom ut.¹ Framför honom går Eva. Båda hålla knippen av fikonlöv för sin blygd. — 4. Adam och Eva i arbete. Adam bär en hacka. Hans rock är uppskjörtad och på huvudet har han en toppmössa med ett på nacken nedhängande tygstycke. På fötterna bär han låga tillspetsade skor med insvängd mellanfot och sleif över vristen. Eva sitter på en bänk i livstycke, kjol, huckle och skor. I vänster hand har hon en slända, i den högra en skallra (?) och sätter med vänster fot igång vaggan, där barnen Kain och Abel ligga under ett täcke.

I det östra kapitälbandet fortsätta scenerna ur Genesis: — 5. Kains och Abels offer (fig. 784). Abel, klädd i långrock och nerfälld veckig kapuschong, framräcker en bagge till Herren, som välsignande höjer handen. Till höger står Kain och räcker fram sin sädeskärve, medan han själv mottager en likadan kärve från djävulen (fig. 786), som fånglad sitter bakom honom. Scenen vill återge, att Kain av den onde mottagit samma gåva,

¹ Denna scen illustrerar I Mos. 3: 24, som oftast framställs genom ängeln med svärdet.

Fig. 770. Kyrkans S-fasad från SV. Foto A. Edle 1948.
 S Außenfront der Kirche von SW. S front of church from SW.

som han sedan offerar till Gud. Ett svärd och en väska med därpå fästad dolk hänga från hans bälte. — 6. Brodermordet (fig. 787). Den elakt grinande Kain drar svärdet ur skidan, medan Abel håller vänster hand mot bröstet och med höger hand gör en avvärjande eller vädjande gest mot Kain. — 7. Herren driver Kain i landsflykt. Herren har korsgloria och bok som i den tidigare framställningen. Han pekar på den i reskappa och hatt klädde Kain. Till höger därom ses en husliknande farkost över runda böljor (fig. 788). Ett skäggigt manshuvud blickar ut ur en rundbågig glugg. Fartyget kallas i BRUNIUS (II, s. 295) beskrivning »arken» d. v. s. Noas ark, vilket antagligen är riktigt. Likväl kan man inte låta bli att tyda farkosten som Kains transportmedel, ty hur skulle en gotlänning kunna föreställa sig en landsförvisning utan färd med båt?¹

¹ I HILFELINGS JOURNAL 1799, s. 227 finns en annan tolkning: »... en innom ett Galler stängd Fänge, som genom en öppning räcker ut Hufvudet och tittar up, efter en åt högra Sidan stående och i Prästerlig dräkt klädd Bild, och hvad vill jag här af kunna utfinna någon närmare tidning, än at härmed gifves at förstå: Predikanen om Fångars förlösning och bundnas öppning». — I INV. 1830 tolkas det V kapitälbandet, medan man är helt okunnig om innebörden av det Ö. — Icke heller P. A. SÄVE i Berättelse 1864 tyder Kains och Abels historia rätt, men ser liksom BRUNIUS Noas ark.

Fig. 771. Korportalen. Foto E. Erics 1916.
Das Chorportal. Chancel portal.

Portalens tympanonkontur bestäms av passbågar med rundlar infällda i passen. I svicklarna, som bildas mellan rundlarna, ha blommor och blad i hög relief infällts. Överst i tympanonfältet ses ett uppåtvänt grinande ansikte ur vars mun ett rikt utformat bladornament växer fram (fig. 789). På vimperegens mitt ses ett Kristushuvud med korsgloria i hög relief under en framskjutande kalkstensplatta, som på undersidan är prydd med en dubbelros och som på översidan bär en tornliknande spira. Röstets spets avslutas med en stor åttkantig knopp, som utgör underlag för en stående fågel (fig. 790).

Portalens allmänna uppbyggnad påminner om Hamra kyrkas huvudportal. Även bladornamentiken i tympanon erinrar om den i Hamra. Kapitälbanden ha dock icke någon motsvarighet i Hamra, medan de i stället ha stora likheter med Hørsne (ovan fig. 40—44)

Fig. 772. Huvuden av kalksten inmurade ovanför korportalen.
1200-talets förra hälft. Foto 1960.

Über dem Chorportal eingemauerte
Kalksteinköpfe, 1. Hälfte des 13. Jh.

Limestone heads built into the wall
above the chancel portal. First half
of 13th century.

Fig. 773. Korportalens V kapitäl. Foto 1960.
W Kapitell des Chor- W capital of chancel
portals. portal.

Fig. 774. Korportalens Ö kapitäl. Foto G.
Svahnström 1958.
O Kapitell des Chor- E capital of chancel
portals. portal.

Fig. 775. Sakristidörrens överliggare, sannolikt en sekundärt använ fönsterbänk från kärnkyrkans kor. Foto 1960.

Türsturz des Sakristeieingangs, wahrscheinlich wieder verwendete Fensterbank aus dem Chor des Kernbaus. Lintel of vestry door, probably originally a window bench from chancel of "keep" church.

och Dalhems (ovan fig. 196—203) portaler, som betecknats som anonymmästaren Fabulators verk.¹ Vissa skillnader mellan dessa portaler äro dock märkbara. Portalen i Gammeln garn tycks vittna om ett större mästerskap, som kommer till uttryck bl. a. i en smidigare veckbehandling. Även om det alltså finns skillnader, finns det likväl tillräckligt mycket, som förenar de tre kyrkornas portaler, för att deras figurskulpturer skall hållas samman som en »Fabulatorgrupp» från 1300-talets förra hälft.²

I samband med kyrkans restaurering 1956—58 utfördes omfattande konserveringsarbeten på portalens kapitålskulpturer, som börjat vittra sönder. Konserveringen utfördes av stenhuggare Henry Karlsson, Slite.

¹ FABULATOR (berättaren), anonymnamn skapat av J. ROOSVAL på en av honom karakteriserad gotländsk skulptör, verksam under 1300-talets förra hälft. Se ROOSVAL J. Kirchen, s. 190 ff.

² Se även GOTLÄNDSKA STENMÄSTARE (festskrift till Johnny Roosval på hans 80-årsdag) Malmö 1959, ss. 104—114.

CHMIELEWSKI G.: Zagadnienie Związkow z rzeźba Gotlandzka datowanie Glowic, i: Materiały Zachodnio-Pomorskie Tom III, Szczecin 1957, s. 219—233 (ill. samt med resumé på tyska). Några kapitäl från klosterkyrkan i Kolbacz, Pommern sammanställs i denna uppsats med anonymmästaren Fabulators verk på Gotland.

Fig. 776. Korets N yttermur från sakristians vind. Sakristians ursprungliga röste tydligt skönjbart. Foto 1960.

N Außenmauer des Chors vom Dachboden der Sakristei aus. Das ursprüngliche Giebelfeld der Sakristei deutlich sichtbar. N outer wall of chancel from vestry attic. Original gable of vestry clearly visible.

De två i portalen sittande dörrhalvorna äro klädda med spåntade bräder i vinkelmönster, sannolikt från 1784 (KYRKIOMINNING). Enligt en akvarell av Johan Kahl¹ från 1889 (fig. 779) skulle då i portalen ha suttit en dörr med medeltida järnbeslag. Det sannolika är dock, att konstnären i detta fall gjort en fri rekonstruktion.

Långhusets yttertak är sedan restaureringen 1956—58 täckt med vertikalt lagda tjärade bräder. År 1700 pålades enligt KYRKIOMINNING tegeltak. Då lät nämligen »Lands Höfdingen Högwälborne Hr Baron Gustaf Adolf von der Sacken reparera thet mellersta Huset utwärtens, upresa nyt Sperr Wärk, ock beläggjat med 61 000 Takpannor.» Det ursprungliga taket hade sannolikt 60° vinkel, liksom också korets. Långhustaket torde vid detta tillfälle ha sänkts till nuvarande trubbigare takvinkel på c:a 80° vid taknocken, som därvid kom att ligga på samma höjd som det spetsigare korttakets.

Långhusets inre täckes med fyra ribblösa kryssvalv av kalkstensflis. Valven upp bäras av en smäcker mittkolonn, som vilar på ett kraftigt stenpostament (fig. 792, 804). Valvsystemets fyra gördelbågar av fint huggen kalksten upptagas vid väggarna av ornerade konsoler av kalksten (fig. 791). Väggar och valv äro vitkalkade, vilket senast

¹ JOHAN KAHL, f.1831 i Alskog, † 1905, fil. dr, adjunkt vid Visby Högre Allmänna Läroverk; akvarellist och tecknare.

Fig. 777. Fönster i sakristians Ö mur. Urspr. sannolikt i kärnkyrkans kor. Foto 1960.

Fenster in der O Sakristei-
mauer, wahrscheinlich aus dem
Chor des Kernbaus stammend.

Window in E wall of vestry.
Probably originally in chancel
of "keep" church.

skedde i samband med restaureringen 1956—58, fränsett de partier av N muren, där rester av medeltida kalkmålningar (s. 735) finnas. Golvet är i hela långhuset av trä på cementserat underlag. Det nyinlades vid nämnda restaurering.

Långhuset förenas med förhallen i V genom en stor spetsbågig öppning i V muren med omfattning av huggen kalksten (fig. 804). De två rummen skiljas dock nu genom en tunn vägg av stående bräder med målad inskrift inom kartusch från 1768 (s. 754).

KÄRN-
KYRKAN

Kyrkans västligaste del, som nu kallas tornet och som visserligen krönes av en takryttare, men vars murar icke äro högre än långhusets, är i själva verket icke byggd som torn. Den är en kvarstående del av en äldre kyrkas (»kärnkyrkans») långhus, såsom anförts ovan s. 705.

Murarna äro uppförda av tuktad kalksten, medan hörnkedjor, sockel, fönsteromfattningar samt portal äro av huggen kalksten. Murverket saknar nu puts, men har ursprungligen varit putsat liksom kyrkobyggnaden i övrigt. Putsränder saknas på huggstenskvadrerna. Putsen synes därför ha behandlats på samma sätt som i Ala (ovan s. 595) d. v. s. den har avslutats mot hörnkedjorna i en kamformad gränslinje. Den låga skråkantade sockeln är ursprunglig men lagad, framför allt på S sidan.

Fig. 778. Korets S-fasad och långhusets Ö gavel från SO.
Foto A. Edle 1948.

S Front des Chores und O Giebel des Langhauses von SO. S front of chancel and E gable of nave from SE.

I S muren finnes ett smalt och högt rundbågigt fönster (fig. 793) vilket jämte ett litet rundfönster i V murens övre del är ursprungligt.

Kärnkirkans långhus har haft två portaler, en i N och en i S. Den norra (fig. 795) finnes på ursprunglig plats och fungerar alltjämt; endast listverket vid bågarnas anfang är kantstött. Den yttersta rundbågens yttre periferi tecknas av de välhuggna verkstyckernas kontur som en regelbunden halvcirkel. Dörr av furu med utvändigt vinkelställda, invändigt stående bräder, svarttjärad. Dörren har ursprungligen stängts med bom, vilket bevarade bomhål i de inre smygarna utvisa. — I S muren finns en igenmurad ingång

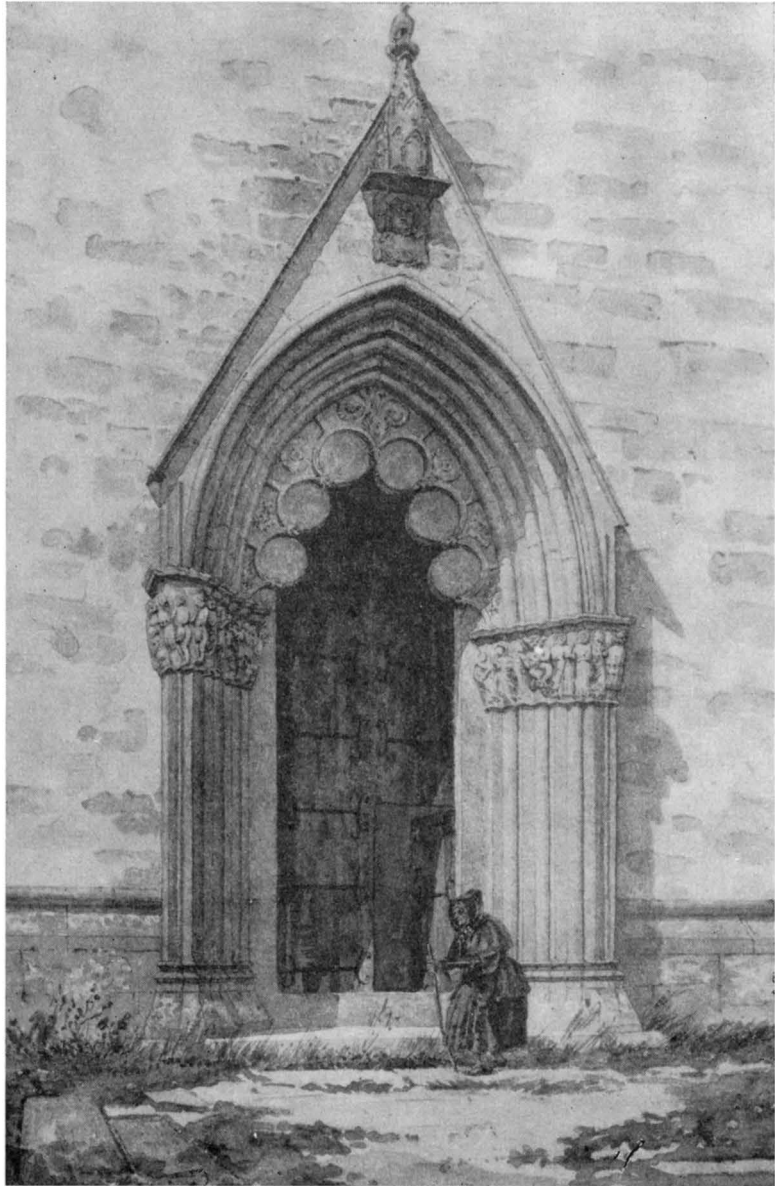

Fig. 779. Långhusets S portal, efter akvarell av J. Kahl 1889.
S Portal des Langhauses, Aquarell von 1889. S portal of nave, after a watercolour by J. Kahl 1889.

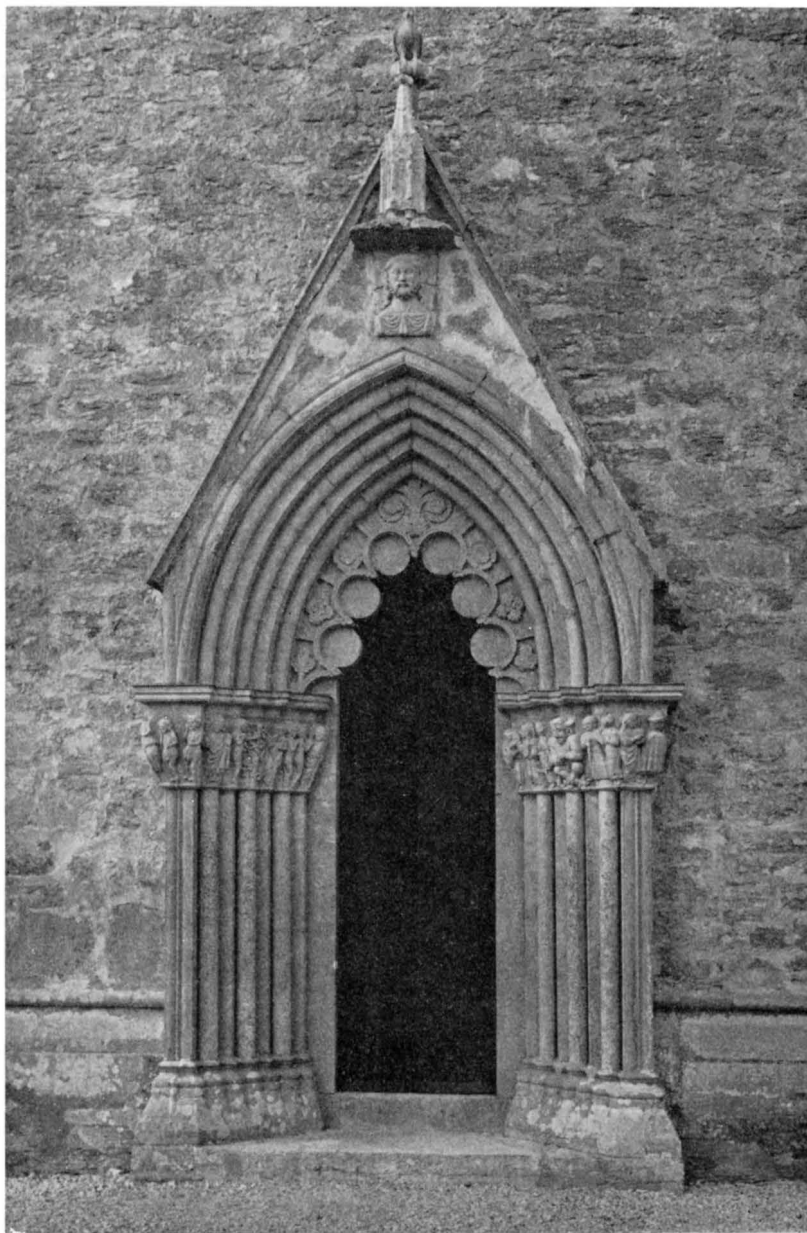

Fig. 780. Långhuset's S portal, 1300-talets andra fjärdedel. Foto S. Hallgren 1959.
S Portal des Langhauses, 2. Viertel des 14. Jh. S portal of nave, second quarter of 14th century.

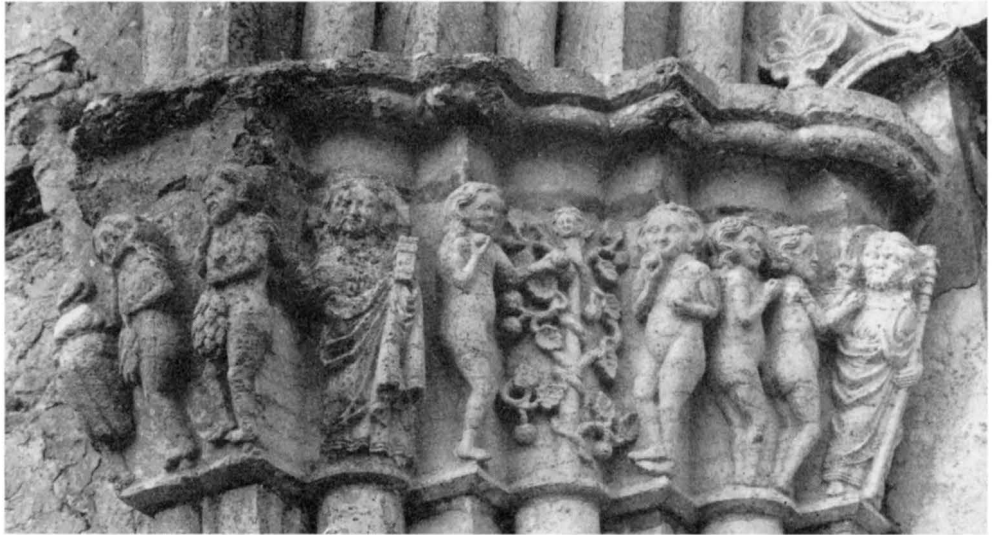

Fig. 781. Långhusportalens V kapitälband. Syndafallet. Foto A. Edle 1939.

W Kapitellzone des Langhausportals, mit dem Sündenfall.
W capital of nave portal. The Fall.

Fig. 782. Herren Gud förmanar Adam och Eva, detalj av fig. 781. Foto A. Edle 1939.

Der Herrgott ermahnt Adam und Eva, Teilstück aus Abb. 781.
God admonishing Adam and Eve, detail of fig. 781.

Fig. 783. Långhusportalens Ö kapitälband. Kains och Abels historia.
Foto A. Edle 1939.

O Kapitellzone des Langhausportals
mit Kain und Abel.
E capital of nave portal. The story of
Cain and Abel.

Fig. 784. Kains och Abels offer,
detalj av fig. 783. Foto G. Gåde-
fors 1957.

Kains und Abels Opfer, Teilstück aus
Abb. 783.
Cain's and Abel's sacrifices, detail of
fig 783.

Fig. 785. Syndafallet, detalj av fig. 781. Foto 1960.
Der Sündenfall, Teilstück aus The Fall, detail of fig. 781.
Abb. 781.

med triangelbågig smyg på innersidan. Vid restaureringen 1956—58 lämnades igenmurningen på insidan oputsad (fig. 794). Den portal, som ursprungligen varit placerad i yttermuren på denna plats, flyttades i samband med det gotiska korbygget och har ovan beskrivits såsom nuvarande korportal (s. 706).

Murarna i denna kärnkyrkas långhus voro ursprungligen omkr. 3 m lägre än de nu äro, vilket framgår av att översta delen av de bevarade V hörnkedjorna icke såsom den undre delen är av huggen sten. De omkr. 9 m höga murarna höjdes 1755 till det gotiska långhusets nivå i samband med uppförandet av en takryttare (KYRKIOMINNING). Byggmästaren hette Johan Suderby och var från Gothem.

Det inre av västpartiet är nu täckt av ett ribblöst valv i tältkonstruktion, som i Ö stöder mot nuvarande långhusets V gavelmur. Detta valv tillhör dock ej den ursprungliga anläggningen, utan är sannolikt samtidigt med det höggotiska långhuset. På murarna synas spår av ett äldre valvsystem, som ursprungligen täckt kärnkyrkans långhus (nedan s. 726). Väggar och valv äro putsade; golvet är av cement.

I samband med restaureringen 1956—58 företogs grävningsundersökningar¹ i det

¹ Rapport med fotografier och ritningar av GUNNAR SVAHNSTRÖM i ATA.

Fig. 786. Djävulen överräcker en sädeskärve till Kain, detalj av fig. 783. Foto A. Edle 1939.

Der Teufel überreicht Cain eine Garbe, Teilstück von Abb. 783. The devil giving Cain a sheaf of corn, detail of fig. 783.

nuvarande långhusets S del, för att om möjligt blottlägga grundmurarna till hela det äldre långhuset och dess kor. Det visade sig härvid, att man kunde följa det äldre långhusets S grundmur i hela dess sträckning (fig. 765). Det blev möjligt att fastställa dess totala inre längd till 12,40 m. Bredden, som ju tidigare var känd är 8,70 m.

Längre åt Ö påträffades det med äldre långhuset sammanhörande korets S mur innanför det nuvarande långhusets S mur. Undersökningar av långhusets och korets N sida kunde tyvärr icke göras, eftersom golvet ej här blev uppbrutet i samband med restaureringsarbetet. Om detta äldre kor varit byggt symmetriskt i förhållande till sitt långhus, skulle man kunna sluta sig till att det varit omkr. 5,80 m brett. Korets längd har varit omkr. 9 m, vilket kunde fastställas genom att man återfann dess SÖ inre hörn. Dess begränsning i väster kunde även konstateras. Några starkt nötta stenar i S murens

Fig. 787. Brodermordet, detalj av fig. 783. Foto A. Edl  1939.
Der Brudermord, Teilst ck von Abb. 783. The murder of Abel, detail of fig. 783.

grundsula påträffades omkr. 2 m öster om hörnet mellan det äldre långhuset och koret. Detta kan tyda på, att här funnits en ingång till koret.

På de tre kvarstående väggarna i den V delen av det äldre långhuset sitter på omkr. 5 m höjd över golvet en enkel listformad konsolsten (vid a på fig. 766). Från dem utgå   murytan synliga märken av stora rundbågar. Detta kan knappast tydas på annat sätt än att »kärnkyrkans» långhus varit täckt av fyra valv med mittkolonn. G rdelb garna mellan valvkvadraterna ha upptagits av de ännu kvarsittande konsolerna (jfr fig. 836 B).

Undersökningen har alltså klart visat, att den nuvarande kyrkan har föregått av en mindre kyrka, som har haft ett fyrv lvt långhus med mittpelare. Till detta äldre långhus sl t sig ett smalare kor av ovanlig längd. Huruvida detta kor varit rakslutet i   eller haft absid  r ej klarlagt. Ingenting som tyder på förekomsten av absid, framkom dock vid undersökningen.

Fig. 788. Cain i resdräkt och Noa i arken. Detalj från långhusportalens Ö kapitälband. Foto A. Edle 1939.

Kain in Reisekleidung und Noah in der Arche, Teilstück von der Ö Kapitellzone des Langhausportals.

Cain dressed for travelling and Noah in the ark, detail of E capital of nave portal.

Som tidigare meddelats (s. 708) har den nuvarande sakristian sockel och fönster, vilkas former tyda på att sakristian delvis uppförts med begagnande av material från de sedermera rivna partierna av den äldre kyrkan. Härigenom kunna vi få vissa upplysningar om det äldre korets detaljer, som visa släktskap med koren i Hall och Hangvars kyrkor (SvK, Go. II, s. 67, resp. s. 77). Observera särskilt fönstret med dess obetydliga yttre smyg och större innersmyg (jfr fig. 764 och SvK, Go. II, fig. 116 b, 119). Det bevarade rundbågiga fönstret i det äldre långhusets S mur (fig. 793) är däremot av en något yngre typ. Det har större höjdstreckning och större yttersmyg, mera påminnande om fönstertypen i S. Nicolai i Visby. Detta antyder att kärnkyrkans kor uppförts något tidigare än dess långhus. Det bör i så fall ha börjat byggas under 1200-talets första fjärdedel, medan långhuset sannolikt uppfördes vid 1200-talets mitt.

När man senare uppförde den höggotiska kyrkan, lät man mer än hälften av det äldre långhuset stå kvar, kanske i avvaktan på ett tornbygge, som dock aldrig blev av. Man hade då rivit Ö delen av långhuset samt den äldre kyrkans kor. Vid rivningen tog man ned alla fyra valven i långhuset och lät möjligen kolonnskaftets trummor komma till

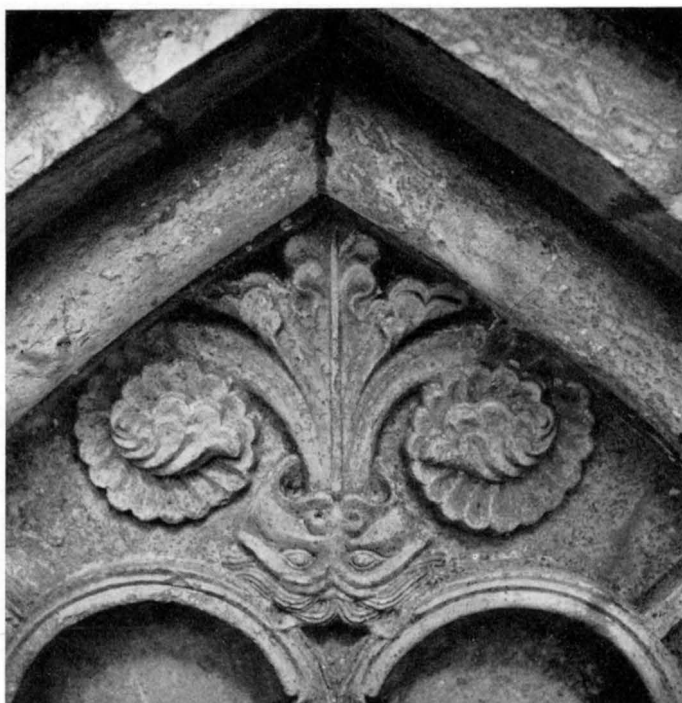

Fig. 789. Långhusportalens tympanon, översta delen. Foto G. Svahnström 1957.

Das Tympanon des Langhausportals, Upper part of tympanum over the Oberteil. nave portal.

användning i det nya långhuset (ovan s. 724). Att man därefter uppförde det nuvarande stora valvet i den kvarstående delen av det äldre långhuset, kan vara ett tecken på att man räknade med att avstå från att här uppföra ett verkligt torn i skala med den höggotiska kyrkan, ty för ett sådant hade grunden och murarna måst göras mycket kraftigare. Intet murat röste finnes mellan det nuvarande långhuset och den kvarstående delen av det äldre, vilket även tyder på att man ganska tidigt under det nya långhusets uppförande beslutat att behålla denna rest av den äldre kyrkan.

Ej lång tid efter den gotiska kyrkans fullbordan hemsöktes denna av en förödande brand,¹ som framför allt gjorde stor skada på långhusets inre. Kolonnen, som uppbar de fyra kryssvalven, försvagades i sådan grad, att man såg sig föranlåten att kringmura den med en tjock kvadratisk förstärkning (fig. 806). Vidare förstördes valvkonsolerna med deras huggna ornament nära nog helt (fig. 791).

¹ Vid restaureringen 1956—58 klarlades att kyrkan härjats av brand före 1400-talets mitt. Man fann nämligen att de kalkmålningar i kyrkans långhus, vilka tillkommit vid denna tid (se s. 736), delvis voro målade på brandskadad puts. Man hade tidigare förmodat att kyrkan brunnit först under 1600-talet.

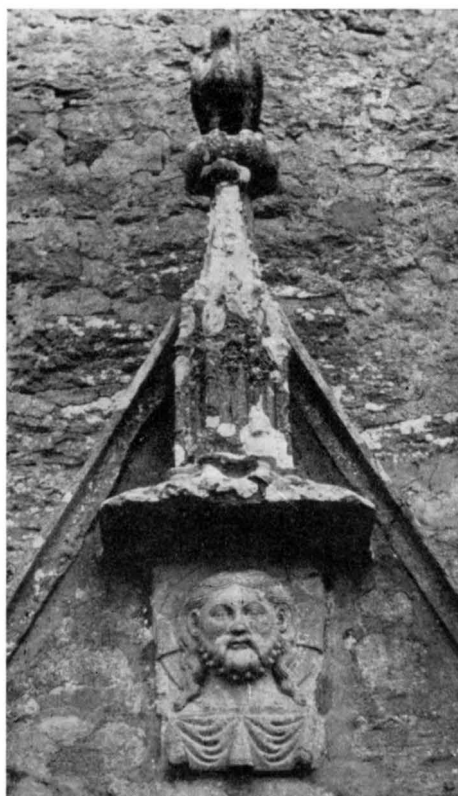

Fig. 790. Långhusportalens vimperg. Foto A. Edle 1939.

Wimperg des Langhaus- Pediment of nave
portals. portal.

I detta skick stod kyrkan ända till mitten av 1900-talet, men redan sedan lång tid tillbaka hade församlingen haft planer på att frilägga den medeltida kolonnen, vilket slutligen förverkligades vid restaureringen 1956–58. Det befanns dock därvid att den ursprungliga kolonnen var så svårt brandskadad att den måste ersättas med en helt ny; ett svårt och riskfullt arbete, som dock lyckligen genomfördes¹. I fråga om mått och stenbehandling överensstämmer den nya kolonnen helt med den gamla. Däremot visade det sig svårt att göra en helt trogen rekonstruktion av de ornamentala detaljerna.

¹ Samtliga stenarbeten, innefattande ny kolonn med kapital och bas, fönsteromfattningar samt konservering av långhusets S portal, utfördes skickligt av stenhuggare Henry Karlsson, Slite och hans medhjälpare.

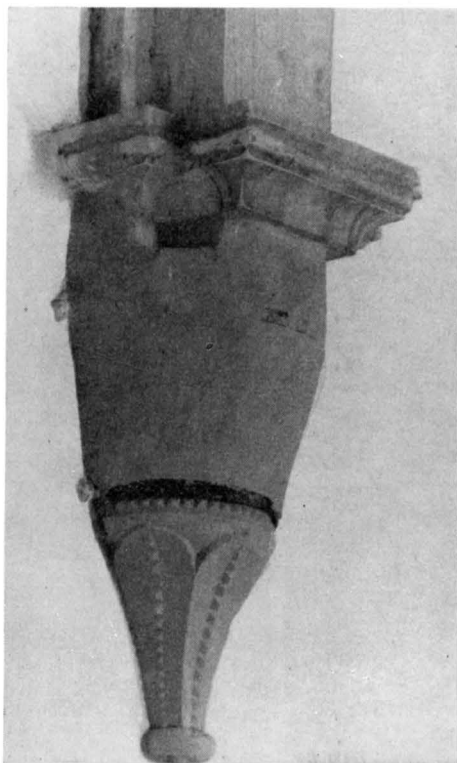

Fig. 791. Konsol på långhusets N vägg, brandskadad. Foto A. Edle 1943.

Brandbeschädigte Konsole an der N Wand des Langhauses. Corbel in N wall of nave, damaged by fire.

huvud (fig. 797), den andra i form av ett dekorativt blad. På den nya pelarbasen kopierades dessa så att ett hörn försågs med manshuvud och de återstående med hörnblad. Sedan basen färdighuggits påträffades en del av en tredje hörnsculptur, nämligen övre partiet av ett huvud tillhörande ett kattliknande djur. — De fyra valvkonsolerna i långhuset var överputsade och brunmålade. Under putsen var de starkt brandskadade. De hade tidigare förstärkts med järnband. Av den ursprungliga dekoren fanns i N och S endast fragment kvar, i Ö och V praktiskt taget ingenting. I N och S konserverades och förstärktes resterna av konsolerna (fig. 791). I Ö och V göts nya konsoler av cement, som med dubbar fästes vid de skadade stenkonsolerna. De gjutna konsolerna erhöi samma storlek och grundform som de gamla, men någon dekor kunde av naturliga skäl icke förekomma. De målades sedan så att färg och yta så långt som möjligt anslöt sig till kalkstenens. Det är sannolikt, att ett antal fragment av dekorativa blad, som

I en restaureringsrapport, som inlämnats till RAÄ efter arbetes slutförande skriver landsantikvarie Gunnar Svahnström bl. a. följande om kolonnens rekonstruktion: »... även den dekorativa utsmyckningen överensstämmer i allt väsentligt med originalets. Detta var emellertid flerstädes så skadat, att de ursprungliga ornamenten ej överallt kunde rekonstrueras. I sådana fall har ett analogt placerat, bättre bevarat motiv upprepats. Vad kapitälet beträffar var nordsidan nästan helt bevarad, medan öst- och västsidorna var förstörda. Av sydsidans dekor var en centralt placerad palmett det enda som fanns kvar (fig. 796). På det nyhuggna kapitälet (fig. 792) har nord- och sydsidan gjorts lika den bevarade gamla nordsidan, medan öst- och västsidornas dekor rekonstruerats med utnyttjande av den ursprungliga sydsidans palmettmotiv. — Runt pelarens nederdel fanns en krans med uppåtriktade dekorativa blad. Av dessa var fyra med varierande utseende bevarade och lika många förstörda. Vid nyhuggningen upprepades formen hos de bevarade bladen två gånger i samma ordningsföljd som hos originalet. — Basen var ursprungligen försedd med fyra hörnsculpturer. Av dessa var två bevarade, den ena i form av ett mans-

Fig. 792. Kolonn och valvbågar i långhuset. Foto S. Hallgren 1959.
Pfeiler und Gewölbebogen im Langhaus. Column and arches in nave.

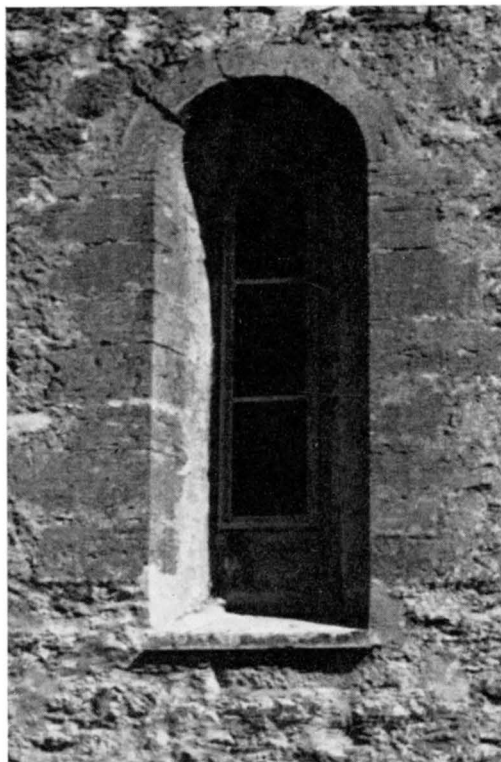

Fig. 793. Det äldre (V) långhusets S fönster.
Foto 1960.

S Fenster des früheren Langhauses. S window in the older (W) nave.

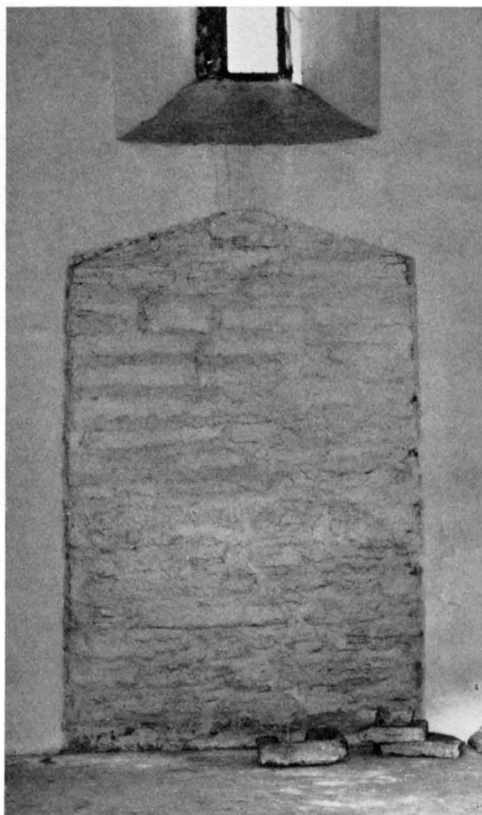

Fig. 794. Det äldre (V) långhusets S inre mur med den ursprungliga långhusportalens inre omfattning markerad i putsen. Foto 1960.

S Innenmauer des früheren Langhauses. Die Umrisse des ursprünglichen Langhausportals sind im Putz markiert.

S, inner, wall of the older (W) nave. The original nave portal is marked in the plaster.

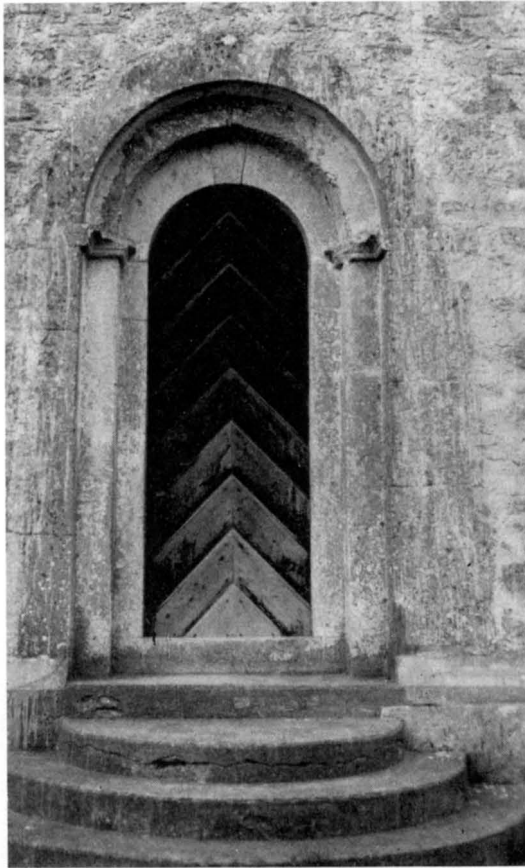

Fig. 795. Det äldre (V) långhusets N portal. Foto
E. Erics 1916.
N Portal des früheren Lang- N portal in the older (W)
hauses. nave.

påträffades under långhusets golv, härrör från konsolernas förstörda utsmyckning». De tillvaratagna lösa ornamentsdelarna förvaras i kyrkan.

Kyrkan genomgick, som tidigare omnämnts, 1956—58 en genomgripande restaurering till vilken arkitekt Erik Fant (s. 666, not 2), Stockholm, utarbetat ett förslag, som 1953 underställdes BSt:s prövning. Sedan arkitekt Fant avlidit 1955 överläts uppdraget åt länsarkitekt Olle Karth, Visby. En av huvuduppgifterna vid denna restaurering var att befria långhuskolonnen från dess tjocka stödmurning, vilket ovan behandlats. Vidare lagades och kompletterades fönstrens masverk och mittposter i kor och långhus. Kalk-

RESTAU-
RERING

Fig. 796. Fragment av kolonnens ursprungliga, brandskadade kapitäl, S sidan. Foto G. Svahnström 1957—58.

Bruchstück von der S Seite des brandbeschädigten Kapitells vom ursprünglichen Pfeiler.

Fragment of the original, damaged capital of the column, S side.

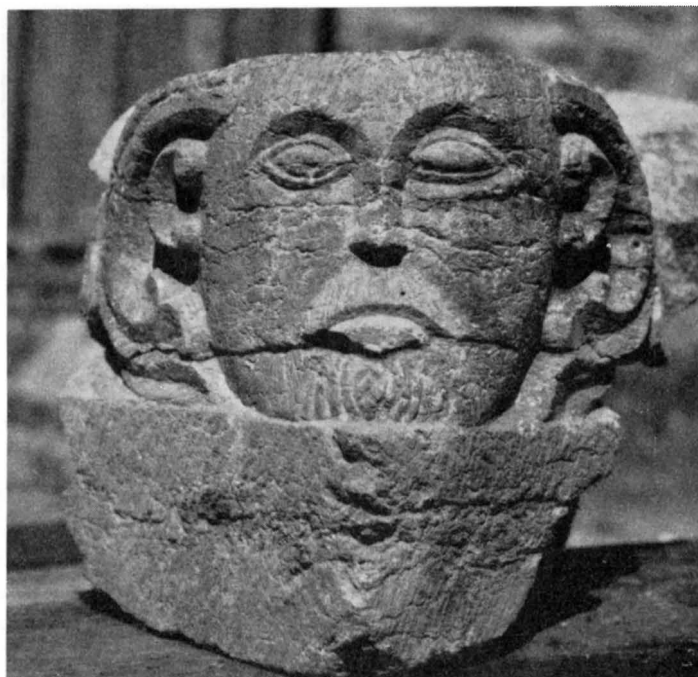

Fig. 797. Manshuvud från den ursprungliga basens SV hörn. Foto G. Svahnström 1957—58.

Männlicher Kopf von der SW Ecke der ursprünglichen Pfeilerbasis.

Man's head from the SW corner of the original base.

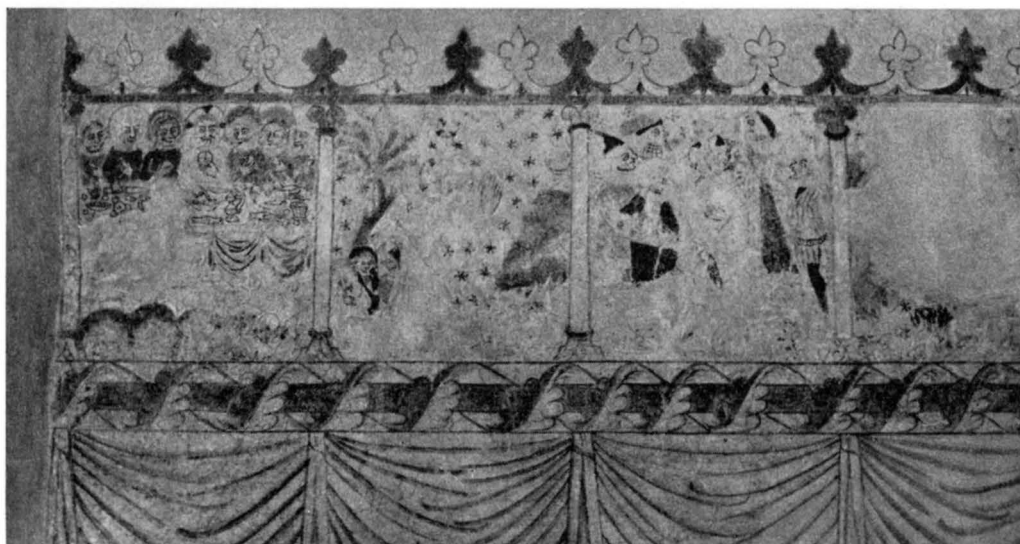

Fig. 798. Kalkmålning på långhusets N mur. Passionsmästarens verkstad. 1400-talets mitt (Nattvarden, Getsemane, Judaskysen). Foto S. Hallgren 1959.

Malerei an der N Mauer des Langhauses von der Werkstatt des "Passionsmeisters" aus der Mitte des 15. Jh. (Abendmahl, Getsemane, Judaskuß). Mural on N wall of nave. School of the "Passion master" mid-15th century (The Last Supper, Gethsemane, Judas Betraying Christ).

målningar från 1400-talet på långhusets N mur framtogos och övriga väggar och valvkalkades. Golvet i koret belades med kalkstensplattor och äldre gravstenar. Altarskåpet renoverades, varvid övermålning från 1864 borttogs. Läktaren i V revs och i dess ställe uppfördes ett orgelpodium i långhusets NV hörn. Ett bänkkvarter framför kolonnen avlägsnades och övrig bänkinredning kompletterades.

Vid här ovan omtalade restaurering infördes elektrisk uppvärmning med flyttbara radiatorer i koret och bänkvärmare i långhuset. Tidigare saknade kyrkan helt uppvärmningsanordning.

UPP-
VÄRMNING

KALKMÅLNINGAR

Långhusets N mur är prydd med en svit medeltida kalkmålningar (fig. 798—800). De befinner sig i ett mycket fragmentariskt skick, kanske till största delen beroende på att de målats på en kalkgrund, som blev lagd ovanpå brandskadad puts.¹ Sedan 1700-talet ha dessa målningar varit överkalkade, men framtogos och konserverades vid restaureringen 1956—58 av konstnären Erik Olsson, Sanda. I de olika scenerna, som begränsas av kolonetter, framställs från väster: — 1. *Nattvarden* (fig. 800). — 2. I *Getsemane*. — 3. *Judaskysen* (fig. 799). — 4. Scenen nästan helt utplånad. Möjligen *Kristus inför Pilatus*.

¹ Enligt konserveringsrapport av ERIK OLSSON i ATA.

Fig. 799. Detalj av fig. 798. Gethsemane och Judaskyssen. Foto 1960.
 Teilstück von Abb. 798, Gethsemane und Judaskuß.   Detail of fig. 798. Gethsemane and Betrayal of Christ.

— 5. *Kristus inför Kaijas*. — 6. Sannolikt har här funnits en framställning med *Kristi avklädande*. — 7. *Gisslandet?* — 8. *Törnekröningen*. — 9. *Korsbärandet?* — 10. *Kristus på Golgata*. — 11. *Korsnedtagningen*. — 12. *Pietà* eller möjligen *gravläggningen*. — 13. *Kvinnorna vid graven?* — 14. *Uppståndelsen*. — 15. *Kristus i dödsriket*. — 16. *Himmelsfärden*.

Frisen avslutas uppåt av en horisontal krönlist bestående av en korsblommebård, där varannan korsblomma är vit, varannan svart (urspr. röd). Kolonnetterna, som skilja scenerna ha primitiva volutkapitäl. Nedåt avslutas frisen av en bladstav och ett målat draperi, uppknutet nedanför varje kolonn. Dessa ornamentala detaljer kompletterades vid målningarnas framtagande.

Målningarna tillhöra de på Gotland så ofta förekommande passionsfriserna av Passionsmästaren eller hans verkstad. Med hjälp av det ornamentala schemat kunna de dateras till tiden omkring 1400-talets mitt.¹

¹ SÖDERBERG B.: Passionsmålningarna, s. 45 ff.

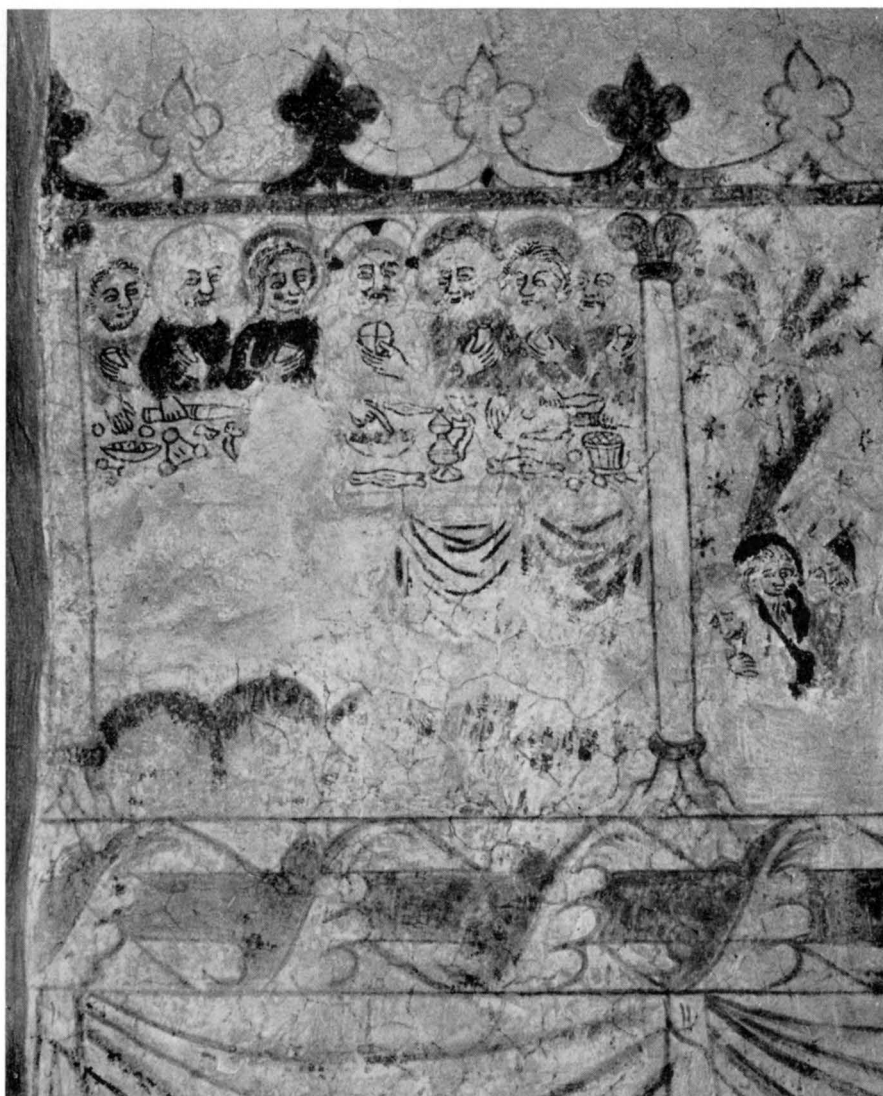

Fig. 800. Detalj av fig. 798, Nattvarden. Foto 1960.

Teilstück von Abb. 798, Das Abendmahl.

Detail of fig. 798, The Last Supper.

På korets N mur strax ovanför ingången till sakristian påträffades en liten medeltida målningsrest, en fransk lilja och några streck i brun färg.

Fig. 801. Ristat skepp på tornkammarens V mur, 1500-talet. Foto 1960.
 Ritzzeichnung eines Schiffes an der W Mauer der Turmkammer, 16. Jh. Carved ship on W wall of tower room, 16th century.

RISTNINGAR

I »tornrummet», som sedan 1700-talets mitt tjänstgjort som sockenmagasin, finnes på murarna en mängd ristningar och inskrifter. I V murens puts har man ristat ett konsekurationskors av vanlig typ. Strax härunder finns ett elegant ristat skepp (fig. 801), som genom sin typ kan dateras till 1500-talets första fjärdedel. Det är ett större fartyg, sannolikt en fyrmastad kravel¹. På N muren finns ytterligare ett fartyg, vilket dock är ritat med rödkrita. Trots dess fragmentariska tillstånd kan man av de bevarade resterna sluta sig till att de båda skeppen härstamma från samma tid. Det tecknade skeppet har fyrmastad tackling, medan det ristade skeppet helt saknar tackling.²

¹ Kravell (Karavell av sp. carabela) en Karavellen motsvarande svensk fartygstyp på 1500-talet. Med Karavell torde urspr. ha åsyftats medelstora, med tre master och helt eller företrädesvis med latinsegel riggade skepp med smäckrare linjer än för egentlig lastfart avsedda fartyg.

² Uppgifterna om fartygens typ och datering ha välvilligt lämnats av kapten SAM SVENSSON, Statens Sjöhist. Mus.

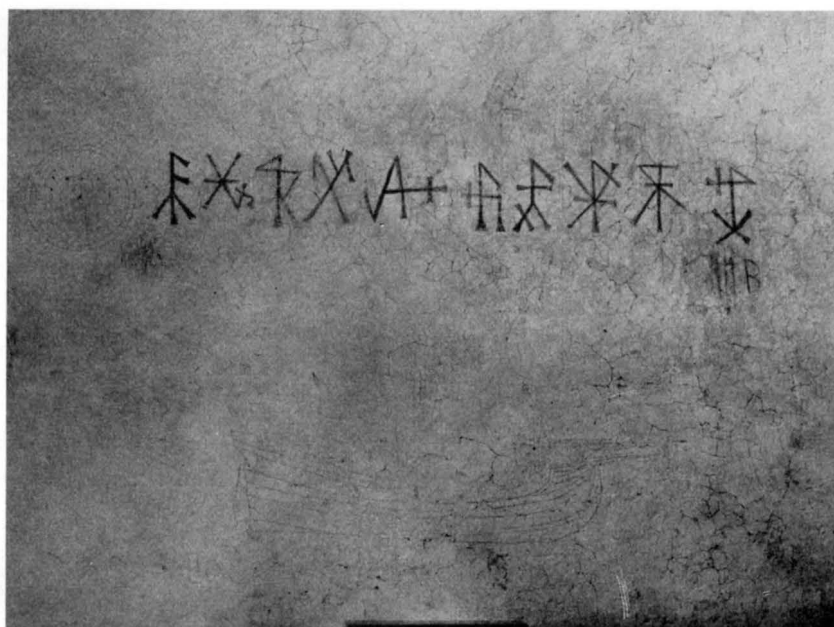

Fig. 802. Bomärken ritade med rödkrita samt ristat konsekrationsskors och skepp, tornkammarrens V mur. Foto S. Hallgren 1959.

Mit roter Kreide gezeichnete Hausmarken sowie geritztes Weibekreuz und Schiff an der W Mauer der Turmkammer.

Owners' marks in red chalk, and carved consecration cross and ship, W wall of tower room.

*Bomärken. (ritade i kalksprucningen), invändigt
 å västra torn-muren: H = Davids, M Åge, X Klente,
 ♀ Råmunds, R Augrifs, A Skogby, † Korklianus,
 X Gunnarfue, † Glose, † Trosings; R S, E, Q Åg-
 mans, Δ Haugstains, och † Maserfue; — (samt
 med rödkrita): †, †x, †, †, †, †, † och †,*

Fig. 803. Bomärken ristade på tornkammarrens V mur avtecknade och tydda av P. A. Säve 1864.

Hausmarken an der W Mauer der Turmkammer, abgezeichnet und gedeutet 1864.

Owners' marks carved in W wall of tower room, copied and interpreted by P. A. Säve 1864.

Fig. 804. Interiör mot V. Foto S. Hallgren 1959.
Kircheninneres nach W. Interior looking W.

På V muren ovanför det ristade skeppet finnes en serie bomärken tydligt ritade med rödkrita (fig. 802). Deras tydning är ej klar. P. A. Säve såg vid sitt besök i Gammelgarn 1864 en rad ristade bomärken (fig. 803), som han delvis förbinder med socknens gårdar när han återger dem i sin Berättelse 1864 (s. 256).

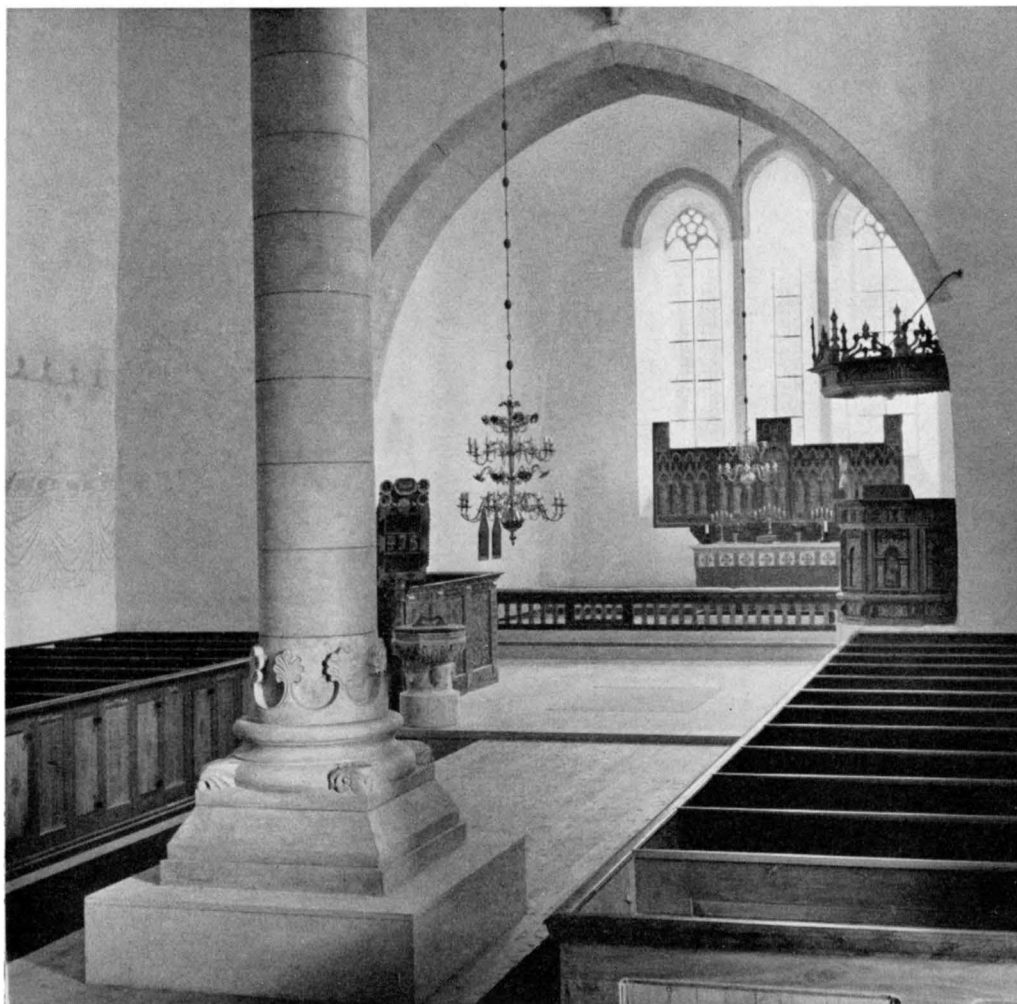

Fig. 805. Interiör mot Ö. Foto S. Hallgren 1959.
Kircheninneres nach O. Interior looking E.

GLASMÅLNINGAR

Av glasmålningar är numera (1962) intet bevarat. Vid sitt besök i Gammelgarn 1864 konstaterade P. A. Säve (Berätt. 1864, s. 255) att det enda som återstod av glasmålningar i kyrkan var åtta små rombiska rutor i mellersta korfönstret. De voro enligt hans färg-

Fig. 806. Interiör mot V före restaureringen 1956—58. Foto A. Edle 1948.
 Kircheninneres nach W vor der Restau- Interior looking W, before restoration
 rierung 1956—58. 1956—58.

lagda teckning målade i rött, gult och blått. — Vid 1956—58 års restaurering anträffades i samband med utgrävningar en stor mängd fragment av medeltida glasmålningar, av vilka de flesta voro brandskadade. Fynden gjordes både i koret och i långhuset, varför man kan förmoda att de flesta av kyrkans fönster ursprungligen ha haft glasmålningar. Glasmålningsresterna förvaras nu i GF.

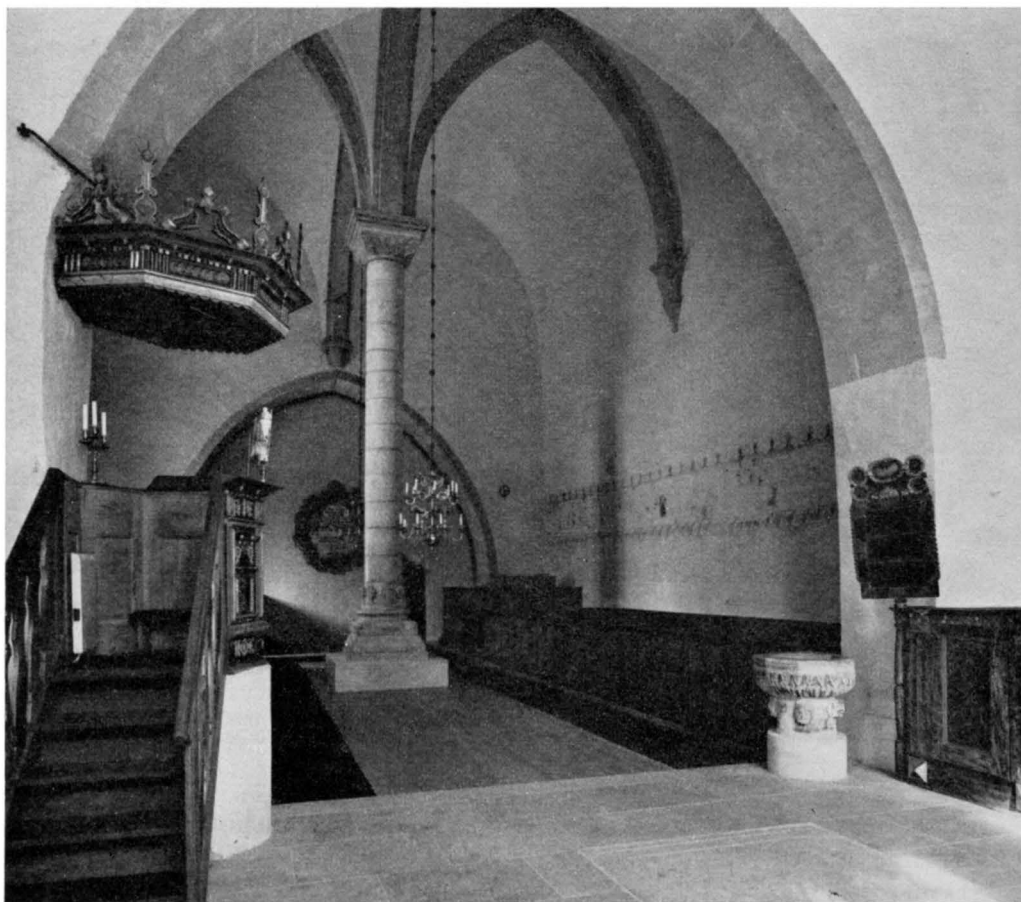

Fig. 807. Interiör mot V efter restaureringen 1956—58. Foto 1960.

Kircheninneres nach W nach der Restaurierung 1956—58. Interior looking W after restoration 1956—58.

INREDNING OCH LÖSA INVENTARIER

Altarbord, murat och fristående, täckt av slipad kalkstensskiva med djupt huggna likarmade kors i de fyra hörnen, 233 × 123. Denna altarskiva tillkom vid restaureringen 1956—58. Dess närmaste föregångare var av trä. På altarbordets baksida finnes en kvadratisk nisch, H 65, B 56, Dj 60.

ALTAR-
ANORDNING

Under medeltiden fanns även ett altare vid pelaren i långhuset. Detta borttogs 1793 (RÄK.). I samband med nämnda restaurering upptäcktes grunden till ett sidoaltare i

Fig. 808. Altarskåpet, huvudverket inom Gammelgarns altarskåpskrets. 1300-talets mitt. Foto 1960. Altarschrein, Hauptwerk der nach Gammelgarn benannten Werkgruppe, Mitte des 14. Jh. Triptych, principal specimen of the Gammelgarn triptychs. Middle of 14th century.

långhusets SÖ hörn.¹ I korets NÖ hörn finnes en rund, grunt skålförmig piscina sekundärt inmurad i golvet.

Altarskåp av snidad och målad ek (fig. 808), rektangulärt med förhöjt rakt avslutat mittparti och liknande förhöjningar ytterst på flyglarna. Under rikt utbildade masverksbaldakiner stå snidade figurer. I corpus kalvariegrupp omgiven av sex apostlar, i flyglarna fyra figurer på varje sida. När skåpet är öppet äro figurerna från vänster räknat följande: — 1. apostel med bok i h. hand, attributet i v. hand förkommet; — 2. apostel med bok i v. hand, gör med h. hand en välsignande gest; — 3. apostel med bok i v. hand, den h. handen saknas; — 4. aposteln Paulus (fig. 810, 812), som håller en bok med bägge händerna (v. hand ny).

Corpus v. hälft: — 5. Johannes döparen med fat i h. hand; — 6. Johannes evangelisten (fig. 813) med sitt attribut, en kalk, i v. hand; — 7. apostel (?) med ciborium i v. hand, attributet i h. hand är borta. I centrum av corpus: Kalvariegrupp (fig. 809), Kristus på korset med Jungfru Maria på sin h. sida och Johannes evangelisten (fig. 814) på sin v. sida. — Corpus h. hälft: — 8. Jakop d. ä. (fig. 811) med pilgrimshatt och stav, som han

¹ Enligt rapport av INGRID SWARTLING 12/7 1956 i ATA.

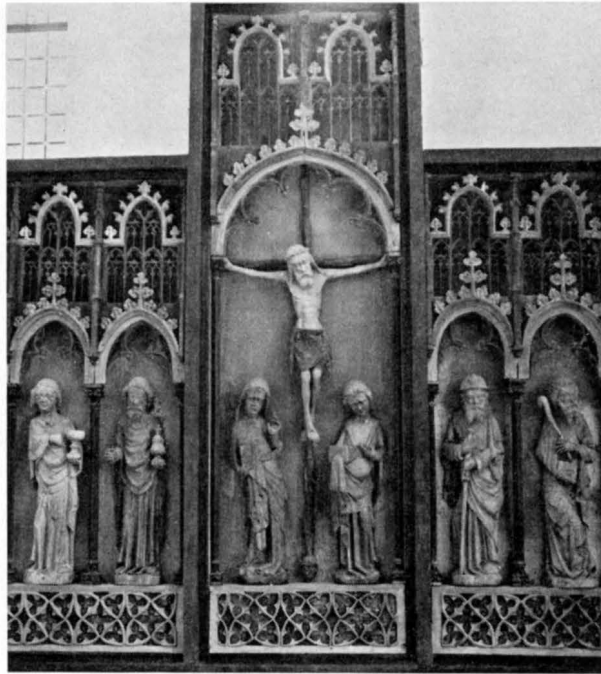

Fig. 809. Kalvariegrupp samt apostlar. Detalj av fig. 808.
Foto 1960.

Kalvariengruppe mit Aposteln. Calvary group and apostles.
Teilstück von Abb. 808. Detail of fig. 808.

håller med båda händerna; — 9. Judas Taddeus med sitt attribut, en klubba i v. hand. — 10. apostel med bok i h. hand, attributet i v. hand borta. — Högra dörren: — 11. apostel med bok i v. hand, h. hand utan attribut är en sentida komplettering i grovt utförande; — 12. kvinnligt helgon med bok i h. hand, samt en palmkvist i sin v. hand.¹ Figuren har ursprungligen burit krona (märk urtagningen kring hennes huvud); — 13. manlig figur utan bok eller attribut. Med v. hand håller han upp sin mantel, som faller i rika veck; — 14. apostel, som med h. hand pekar nedåt åt v. I v. hand har han sannolikt hållit en stav, eller möjligen en lans (Tomas).

Figurerna kompletterades delvis vid en restaurering 1864. Deras nuvarande placering i skåpet är sannolikt ej den ursprungliga.

På v. dörrens baksida finnas obetydliga fragment av målningar i ljusgrönt, gult, svart och rött. Säkerligen har här funnits figurmålningar; en hand är det enda som nu kan urskiljas. Högra dörrens målningar äro utplånade.

¹ Attributet (palmkvisten) har tidigare felaktigt sammanförts med aposteln längst till h. vilket sannolikt skett vid någon sentida renovering.

Fig. 810. Aposteln Paulus detalj av
fig. 808. Foto G. Gådefors 1957.
Der Apostel Paulus aus Abb. 808.
St. Paul, detail of fig. 808.

Fig. 811. Jakob d. ä., detalj av fig. 808.
Foto G. Gådefors 1957.
Jakobus d. Ä. aus Abb. 808.
St. James the Elder, detail of fig. 808.

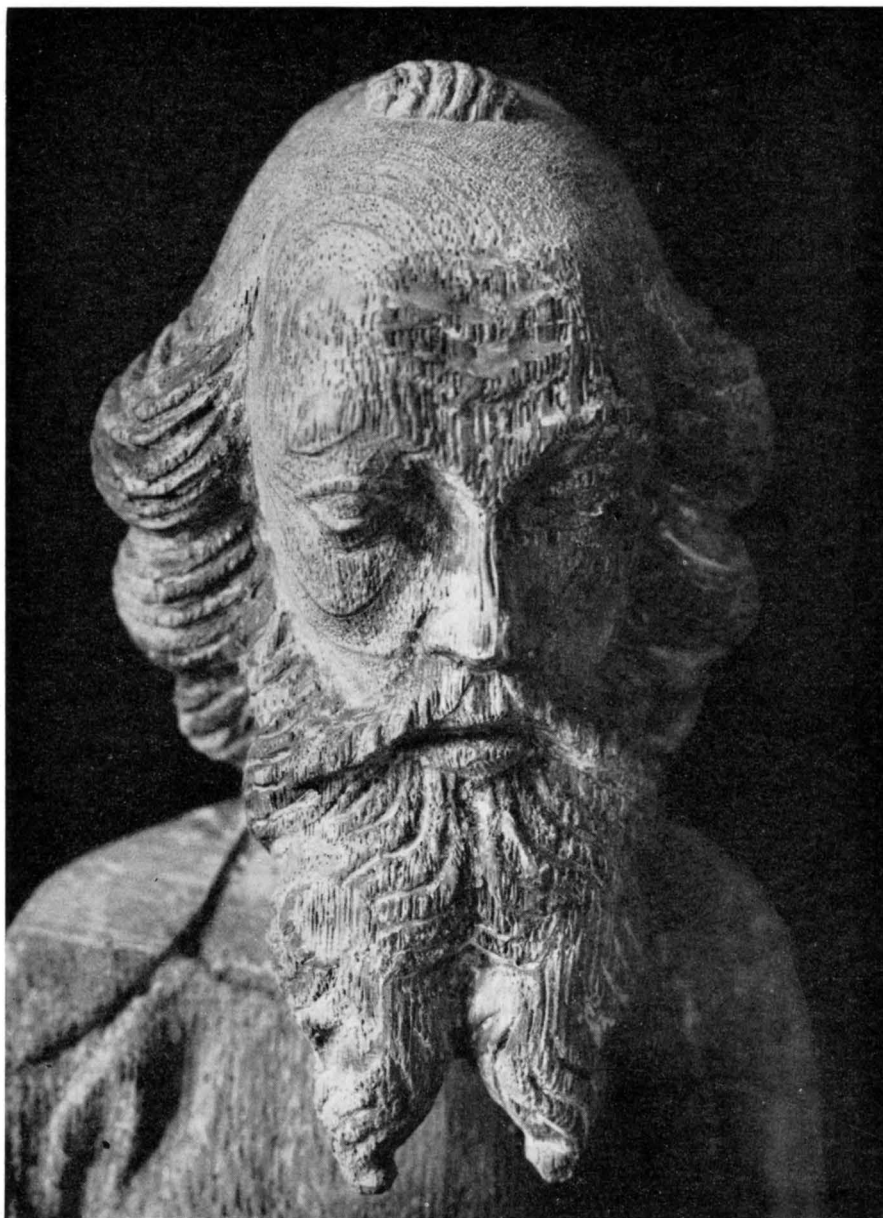

Fig. 812. Aposteln Paulus, detalj av fig. 810. Foto G. Gådefors 1957.
Der Apostel Paulus, Ausschnitt aus Abb. 810. St. Paul, detail of fig. 810.

Skåpet är placerat på ett predellaliknande underrede målat i blågrönt, sannolikt tillkommet 1864.

Vid restaureringen 1956—58 befriades altarskåpet från den gröngrå och vitgrå färg, som det haft sedan renoveringen år 1864. Under denna sentida bemålning framträdde nu den medeltida polykromien såsom färgrester. Skåpet har haft guldgrund och figurerna ha varit målade i guld, rött, blått, grönt, grått och svart.¹

Vid den renovering, som altarskåpet genomgick 1864, avsåg man att pryda de förhöjda partierna med skulpturer: Ett Agnus Dei på corpus och Adam och Eva på flyglarna (fig. 815). De sistnämnda figurerna, naivt skurna bygdarbeten utförda av en sockenbo, Jonas Peter Sjöström, äro bevarade. Om iståndsättningen 1864 skriver P. A. Sæve (a. a. s. 255): »Härvid får jag med glädje anmärka, att socknens bönder beslutat, att på allmän bekostnad *iståndsätta* detta dyrbara forn-verk, hvilket just nu redan verkställes ganska skickligt, bit för bit, af arbetaren Jonas Pet. Sjöström der i socknen».

Altarskåpet kan dateras till 1300-talets mitt.² Det betraktas som huvudarbetet inom en gotländsk skulpturgrupp, som J. Roosval kallat »Gammelgarns altarskåpskrets». Altarskåpets totala L 390, H 165. Corpus L 195. Predellans L 270, H 25.

Altarskrank av trä (fig. 805), rakt med kontursågade dockor och list med tandsnitt. Armstödet är klätt med grått ylletyg vävt med blå och röda inslag. Skranket, som före restaureringen 1956—58 var målat i ljusbrunt, återfick nu sin rika 1700-talsfärg: grå dekor med marmorering i blått och rött, gröna ramstycken, gul och röd tandlist. Denna målning härrör sannolikt från 1760 (vis.). Skranket tillkom vid 1600-talets slut (jfr Östergarn s. 670).

Skriftepill (fig. 816) med konturerat bröstvärn, vars släta kvadratiska fyllning flankeras av två balusterformade svarvade pilastrar. Armstödet klätt med röd sammet. Målning i ljusbrunt, fyllningen prydes av en åttauddig stjärna, målad i svart och vitt. 1700-talet (jfr skriftepillen i Östergarn s. 672). H 112, B 85.

Helgonfigur snidad i trä (fig. 817), stående med v. hand lyftad, möjligen har han här ursprungligen burit sitt attribut. Grovt, starkt skadat arbete, möjligen medeltida. Nu i G F (inv. nr A 3763). H 46.

PREDIKSTOL

På ett murat underlag vid triumfbågens S vederlag står predikstolen, bestående av korg, ljudtak och trappa (fig. 818). Den polygonala korgens listomgivna bågält med plattsnidade ornament i svicklarna ha målade figurer: evangelisterna i rikt draperade dräkter, Matteus i blått, Markus i brungult (fig. 819), Lukas i grönt och Johannes i rött. Korgen har upptill gesims med äggstav, nedtill list med plattsnidade ornament. Det platta polygonala ljudtaket har överst pinakler och volutformade gavlar samt falt med bandflätor i plattsnideri. Innertaket är målat med sol och moln mot mörkblå bakgrund, där-

¹ Enligt konserveringsrapport av ERIK OLSSON i ATA.

² ROOSVAL J.: Medeltida konst i Gotlands Fornsal, Sthlm 1925, s. 65. SÖDERBERG B.: Kring altarskåpet i Gammelgarn, G Arkiv XXXII, 1960, s. 51 ff.

Fig. 813. Aposteln Johannes, detalj av
fig. 808. Foto G. Gådefors 1957.
Der Apostel Johannes aus Abb. 808.
St. John, detail of fig. 808.

Fig. 814. Sörjande Johannes, detalj av
fig. 808. Foto G. Gådefors 1957.
Trauernder Johannes aus Abb. 808.
St. John, mourning, detail of fig. 808.

Fig. 815. Adam och Eva, träskulpturer från 1864, avsedda för altarskåpets krön. Foto 1960. S. 748.

Adam und Eva, Holzschnitzerei von 1864 zur Bekrönung des Altarschreins.

Adam and Eve, wooden figure, 1864, intended for the top of the triptych.

under hänger en snidad och försilvrad duva av trä. Trappan har blåmålat räcke med kontursågade dockor i grågrön röd marmorering. Den har sannolikt tillkommit något senare än den övriga predikstolen. Korgen och ljudtaket tillverkades troligen av visbysnickaren Jochim Sterling¹ omkr. 1680 (jfr Hörsne ovan fig. 62). Målningen utfördes av Magnus Möller (s. 755, not 2) 1760 (INV.).

TIMGLAS

Timglas för fyra glas i foder av mässingsplåt. Ståndare av smitt järn, svartmålad. Fästad vid predikstolen. Timglasets inköptes 1828 (RÄK.).

BÄNK-
INREDNING

Bänkinredningen är sluten (fig. 804) med ramverket målat i rödbrunt, medan dörrarnas släta fyllningar omgivas av blågröna lister och ha rosettformiga mittornament i blått

² JOCHIM STERLING, kyrksnickare verksam på Gotland från omkr. 1650 till sin död 1692. Se STEFFEN R.: Gotländska kyrksnickare, i: Julhälsn. 1941, s. 60 f.

Fig. 816. Skriftepall, 1700-talet. Foto 1960. S. 748.
 Buchschemel, 18. Jh.   Lectern, 18th century.

mot rödgul bakgrund. Dörrarna äro numrerade och bära gårdarnas namn (fig. 820). Enligt en inskrift, som före restaureringen 1956—58 fanns på mittpelarens Ö stödmur (fig. 806), förfärdigades och målades denna bänkinredning av A. Torssén 1824. — Inskriften hade följande lydelse: ÅR / 1824 ÄR FÖLJANDE REPARATION I DETTA TEM/PEL FÖRETAGEN: *1mo* BLEF NYTT GÅLF / INLAGT UNDER BÄNKARNE SÅ VÄL / Å MANS SOM QVINSIDAN, *2do* = / TRENNE RADER MED BÄNKAR / NYGJORDA OCH MÅLADE AF A. TORSSÉN¹, / *3^{io}* ÄR FÖRFÄRDIGAT MED DÅ VARAN/DE KONGL:HOF PR: OCH KYRKO/HERDEN HERR OLOF LIXANDERS² VILJA/, OCH KYRKOVÄRD: DYKERI OP / SYNINGSMAN: HERR JOH: LUND/BORG, OCH HANS HÖGSTENS, JOH, NILS/, LUNDBORG; AF DERAS UPSIKT VÄRKST: / GÅR OMKRING ZION, OCH BESKÅDAR DET. / GIFVER ACKT PÅ DES MURAR, OCH UPHÖGER DES PALATS: PÅ DET MAN / DER MÅ FÖRKUNNA FÖR EFTER/KOMMANDE, ATT GUD ÄR/VÅR GUD EVINNERLI/GA. PS, 48, 13, 14, 15.

¹ ANDERS TORSSÉN, f. i Visby 1799, † därstädes 1827, målare.

² OLOF LIXANDER, f. 1767 i Eskelhem. Kyrkoherde i Östergarns pastorat 1820—31. † i Vall 1833.

Fig. 817. Medeltida helgonfigur (?). Foto S. Hedlund 1925. S. 748.
Mittelalterliche Heiligenfigur (?). Figure of saint (?), medieval.

ORGEL-
PODIUM

bänkskärm från 1800-talets bänkinredning till användning som barriär åt S, medan den Ö barriären nygjordes. På podiet, som höjer sig ca 40 cm över golvnivån, står ett »orgelmelodium», inköpt 1895 (RÄK.).

I långhusets V del, bredvid S portalen, står en sluten bänk, som är en rest av en äldre bänkinredning. Dörrens och skärmens listomgivna fyllningar ha rank- och blommotiv målade i blått, gult och rött på brun botten. Ramverket är brunmarmorerat. Inskrift på skärmens övre list: *DETTA ÄR FRI BÄNCK FÖR DEE RESANDE*. Bänken målades av Magnus Möller, troligen 1768; sannolikt tillverkades den vid samma tidpunkt. — Bakom denna bänk höjer sig på ett podium en herrskapsbänk, vars rikt konturerade, listomgivna dörrfält är prytt med figurmålning (fig. 821). En kvinna, klädd i röd fotsid dräkt och bärande ett kors (= tron), pekar på en inskrift: *TRON HOPPET OCH KÄRLEKEN*. Korsstaven, som nedåt avslutas i ett ankare stötes ned mot ett naket barn vid kvinnans fötter. Inskrift på ett av bänkens inre fält: *TILL MIN NYTTO / OCH KIÖRKANS PRYDNAD / HAFWER IAG BEKÅSTAD / DENNA BENCK / JOHANNES WESTEU* (se s. 766) 1768. Målningen är utförd av Magnus Möller (s. 755 not 2).

Korbänkens (fig. 822) bröstning indelas av pilasterartade lister med snidade fjällornament målade i rött och grönt. I fyllningarna upplöst akantusmålning i blågrått och vitt mot mörkviolett fond. I den östligaste fyllningen sammanhållas rankorna av en figur. Inskrifter från V: *JOHAN PEHRSON SKOLMÄSTARE* 1768. *LARS GANARWA* 1768. *LARS HUGRES* 1768. Målningen utfördes av Magnus Möller 1768.

I långhusets NV hörn uppfördes vid restaureringen 1956—58 ett orgelpodium, som ersättning för en läktare i V, som revs vid samma tillfälle (se nedan). Härvid kom en

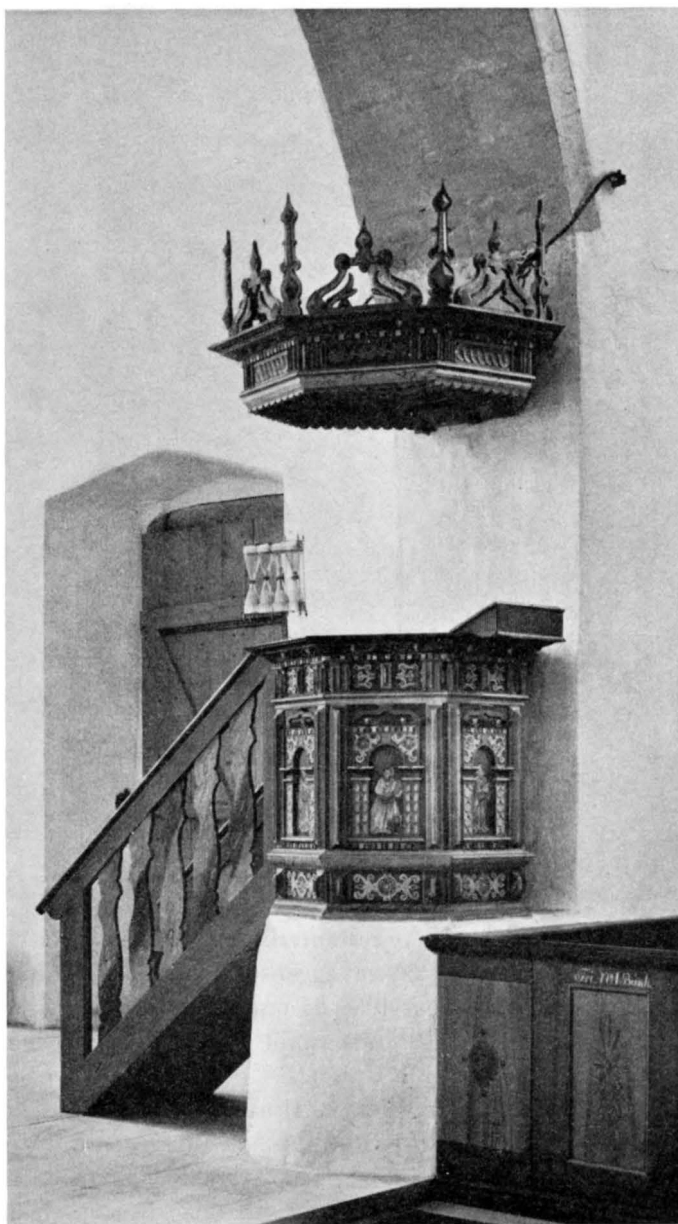

Fig. 818. Predikstolen, sannolikt tillverkad av visbysnickaren Jochim Sterling omkr. 1680. Foto S. Hallgren 1959. S. 748.

Kanzel, wahrscheinlich von dem Tischler Jochim Sterling in Visby um 1680. Pulpit, made probably by a Visby joiner, Jochim Sterling, ca. 1680.

Fig. 819. Evangelisten Markus. Detalj av fig. 818.
Foto A. Edle 1948. S. 748.

Der Evangelist Markus von St. Mark. Detail of fig.
der Kanzel Abb. 818. 818.

En liten gråmålad läktare fanns före restaureringen vid långhusets V vägg (fig. 806). Den sträckte sig från S portalen till skärmväggens dörr med trappa från tornbågens N vederlag. Denna läktare, som borttogs 1958 då orgelpodiet uppfördes, vilade på smala fyrkantiga stolpar. Den hade sannolikt tillkommit 1895, då orgelmelodiet anskaffades (RÄK.).

SKÄRMVÄGG

Långhuset skiljes från tornrummet genom en skärmvägg av bräder i den stora bågen i den gotiska kyrkans V mur (fig. 804). I dess N hälft finnes en dörr med omfattning (fig. 824) målad i brunt med röda och gröna lister. Ovanför dörren ett konturerat krön med den inskurna och i vitt målade inskriften: A° 1768. Dörrens båda fyllningar ha målade rokokornament i mörkblått med vita dagar. På skärmens mitt en målad kartusch med krusiga kanter i ljusbrunt, rött och vitt (fig. 823). Den omsluter följande inskrift målad i svart på vit botten; ÅR 1768 ÄR DETTA / ARBETE FÖRFÄRDIGAT MED MÅLNING. / OCH SNIKARE, 1° DENNA PERNELNING NYGJORDT, / OCH MÅLLAT, 2° EN DEL

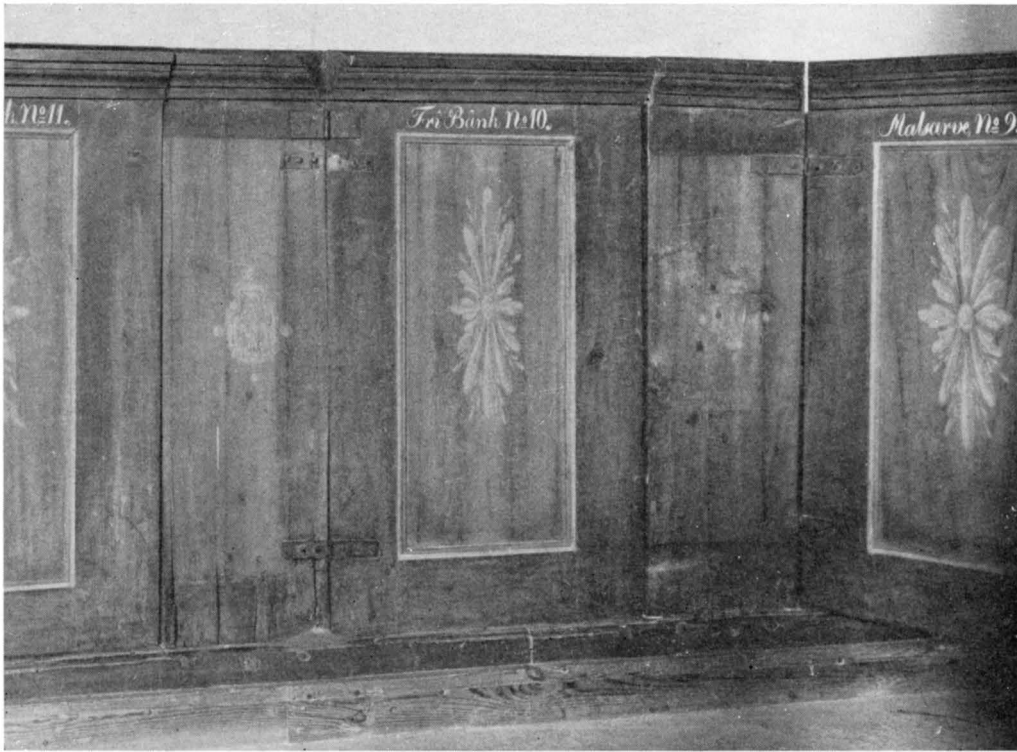

Fig. 820. Bänkinredningen, detalj. Foto A. Edle 1948. S. 750.
 Teil des Gemeindegestühls. Detail of pews.

BENCKAR NYGIORDA, / 3° PREDIKOSTOLLEN, SKRANCKETT OCH SÅNGKORETT, / NYMÅLLATT. DÅ WARANDE KIÖRKIOHERDE HERR, / JOHANNES WÄSTFALL,¹ KIÖRKIOWÄRDAR NEMDEMANNEN, / LARS LARSON HUGRFS, PETTER HÖGSTEN OCH TOMMAS ENGMAN, / (följande rad oläslig, bortnött av läktaren som tidigare fanns här) TY TIN GODHET ÄR BÄTTRE ÄN LIF, / MINA LÄPPAR PRISA TIG. SALMEN 63. v 4. / PICTTOR, MAGNUS MÖLLER.² Eftersom några av de i inskriften nämnda föremålen ha sin målning dokumenterad till något tidigare dato, betyder »1768» här sannolikt ett slutdatum. Skärmen har tidigare varit vitmålad. Utmed sköldbågen löper en rödmålad list.

¹ JOHANNES WÄSTFALL eller JOHAN LARSSON WESTPHAL, f. i Martebo 1705. Kyrkoherde i Östergarns pastorat 1759 till sin död 1770.

² MAGNUS MÖLLER, f. i Ystad 1710 † i Visby 1775, dekorationsmålare, verksam på Gotland under 1700-talets senare hälft. Möller målade 1761 tak, predikstol och bänkinredning i Fårö kyrka. I Atlingbo och Hemse kyrkor målade han predikstolarna 1758, resp. 1768.

Fig. 821. Tron, hoppet och kärleken, målning av M. Möller på bänkdörr 1768. Foto A. Edle 1948. S. 752.
 Glaube, Hoffnung und Liebe, Malerei von M. Möller auf einer Gestühlstür 1768. Faith, Hope and Charity, painted by M. Möller on pew door 1768.

NUMMERTAVLOR

Nummertavlor: 1. Med horisontalt tredelat sifferfält (fig. 825). Dess svartmålade ram, som prydes av skurna bladornament, målade i gult, kantas av snedställda snidade och gulmålade lister. Skulpterat krön med solrosor, målat i silver och guld. På baksidan ett rankornament i svart och rött, som omsluter följande inskrift: GUDI TILL ÄHRA OCH FÖR/SAMLINGEN TILL NYTTA HAR / ÄHRLIGE OCH BESKEDELIGE / MAN JOHAN PÄRSON ROD / ARWE OCH DES KÄRA / HUSTRU CATHARINA PÄRS / DOTTER DENNA TAFLA / BEKOSTAT A° 1757. — Nummertavlan är sannolikt tillverkad av Johan Hernell¹ (jfr SvK, Go. III, Väte s. 306.). H 106, B 66. — 2. Med ornerad rödbrun ram och svart sifferfält (fig. 826). Konturerat krön med målade gula rankor. Målad inskrift i vitt: ÅR 1824 ÄR DENNA TAFLA MED DESS TILBEHÖR / OCH MÅLNING TILL KÖRKANS PRYDNAD OCH / FOLKETS NYTTA OPPSTÄLD, AF JOHAN LUNDBORG, OCH / BRIGITTA JUSTINA LUNDBORG FÖDD HÄRLITZ, AF EGEN BEKOSTN: — H 99, B 59.

¹ JOHAN HERNELL, träsnidare och målare från Växjö, verksam på Gotland vid 1700-talets mitt.

Fig. 822. Korbänk med målning från 1768. Foto A. Edle 1948. S. 752.
 Chorbank mit Malerei von 1768. Choir stalls with painting dating from 1768.

Dopfunten av kalksten (fig. 827) bestående av cuppa, skaft och fotplatta. Den åttkantiga cuppan har en relieffris med fönsterlika arkader i gotisk stil. Skaftet, som bär fyra starkt framspringande huvuden, tre manshuvuden och ett vilddjurshuvud, har alltför stor diameter för att passa till skålens botten. Det synes därför ha tillhört en äldre funt, vars cuppa förkommit (se nedan). På 1700-talet har funten övermålat i rik polykromi, rött, blått, vitt och svart, vilket försvårar bestämningen. Det förefaller dock som om huvudena vore besläktade med de två stensulpturerna ovanför korportalen (fig. 772) vilka tillhört kärnkyrkan från 1200-talets förra hälft. Cuppan däremot med sin gotiska prägel bör ha tillkommit omkr. 1375. Den höga runda fotplattan av kalksten härrör från senaste restaurering.

DOP-
REDSKAP

I samband med restaureringen 1956—58 företogs grävningar (se ovan s. 724) i långhuset för att utröna den äldre kyrkans läge och omfattning. Härvid påträffades under golvet ornerade fragment av kalksten (fig. 828), som av allt att döma hört till en dopfuntscuppa. Såsom framgår av fragmenten, har denna cuppa varit uppdelad i rundbågiga arkader, ornerade med stiliserade växtmotiv i relief. Utan tvivel har denna cuppa tillhört foten med de utspringande huvudena, ovan daterad till 1200-talets förra hälft.

Enligt KYRKIOMINNING blev »dopfunten upflytt i Choret» 1793, uppenbarligen från dess ursprungliga plats i V, troligen i det gamla västpartiet. Funtens H 85,5, cuppens D 78. Dopfuntslock av trä, åttkantigt; enkelt arbete målat i grå, blå och vit marmorering. 1700-talet. Samma D som cuppan.

Dopskålar: — 1. Av silver med smalt brätte och vid, rund fot. I botten två graverade sexuddiga stjärnor, den ena lagd över den andra. Runt foten graverad inskrift: GÅVA

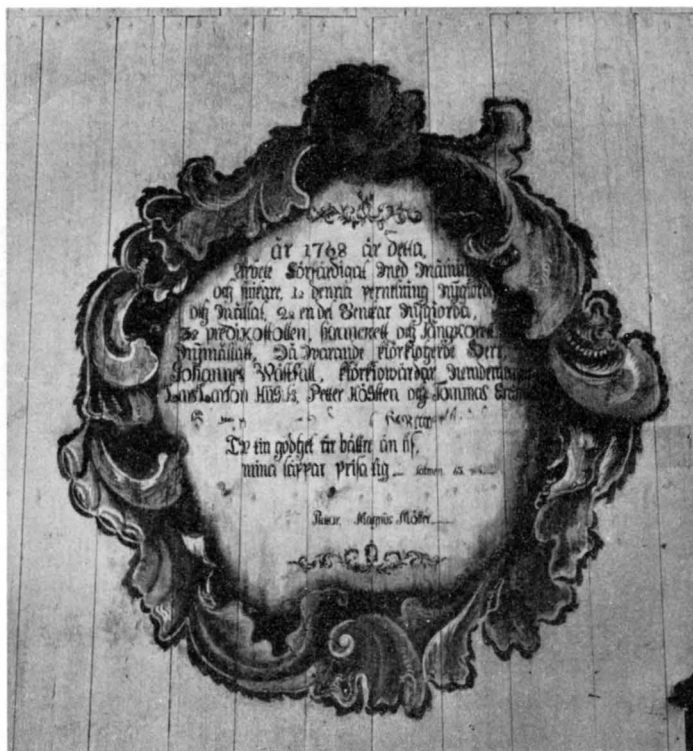

Fig. 823. Inskrift inom kartusch målad på väggskärmen i tornbågen, 1768. Foto S. Hallgren 1959. S. 754.

Kartusche mit Inschrift, Malerei auf der Schirmwand des Turmbogens 1768.

Inscription in cartouche painted on wall screen in tower arch, 1768.

AV GAMMELGARNNS KYRKL. SYFÖRENING VID KYRKANS ÅTERINVIGNING MIDSOMMARDAGEN 1958. Enligt stplr tillverkad av Samuelssons Silversmedja, Stockholm, 1958. — 2. Av tenn, rund, bukig; kring livet ornerad med tre graverade linjer. Två handtagsfästen (handtagen bortbrutna). Lagad. Utan stplr. 1700-talet. I 1783 års inv. upptages »en Thennskål i Funten». D 19, Dj 7. — 3. Av mässing, inuti förtent, kraftigt bukig och med rund fot. Enligt stplr tillverkad i Skultuna. Inköpt 1863 (RÄK.). D 27,5.

NATTVARDSS-
KÄRL

Kalk av delvis förgyllt silver (fig. 829) med bägarformig cuppa. På noden tre gjutna huvuden i relief. Sexpassformad fot med ett fastnitat gjutet krucifix. Inskrift: 41 1/8 LOD 1781 DEC. Enligt stplr tillverkad i Visby av Qvist-Berendtsen - Falkengren (mästare i Visby 1760—82). H 23, cuppens D 15.

Patén av delvis förgyllt silver. I botten ett och på brättet tre graverade kors inom cirklar. Stplr som föregående. D 15.

Fig. 824. Dörr med omfattning i väggskärmen i tornbågen, 1768. Foto A. Edle 1948. S. 754.
Tür mit Einfassung in der Schirmwand des Turmbogens 1768. Door with surround in wall screen in tower arch, 1768.

Fig. 825. Överst nummertavla av Johan Hernell (?) 1755. Foto S. Hallgren 1959. S. 756.

Nummertafel von Johan Hernell (?) 1755. Hymn board by Johan Hernell (?) 1755.

Sockenbudstyg av tenn, bestående av kalk, paten och vinbehållare. Kalken har klockformig cuppa, päronformad nod och rund fot. Patenen är på brättet ornerad med ett graverat geometriskt mönster. Vinbehållaren är trekvartylindrisk och har skruvlock. Utan stplr. Enligt RÄK. köptes kalken och patenen från Östergarns kyrka 1785. Kalkens H 19,5. Patenens D 12. Vinbehållarens H 13,5. Nu i GF (inv. nr DC 95—97).

Oblatask av tenn, rund med kupigt lock. Enligt vis. inköpt i Karlskrona 1790. Stplr: Mathias Rundqvist 1790 (mästare i Karlskrona 1783—1835). H 14, D 11,5 (jfr Östergarn s. 680 fig. 739).

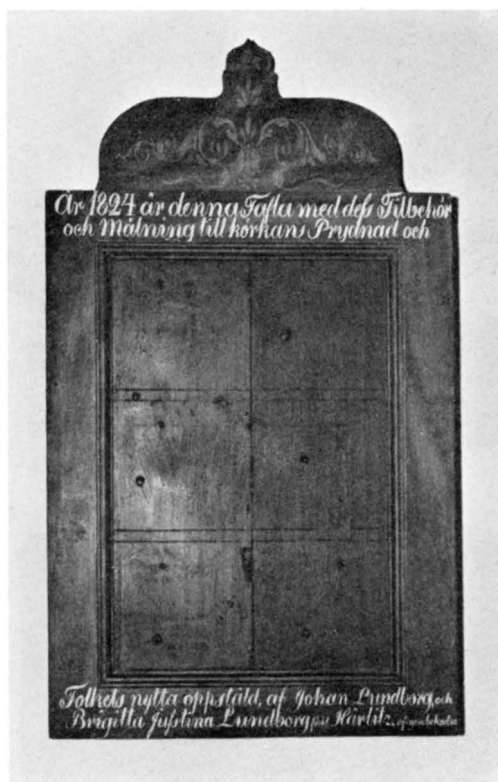

Fig. 826. Nummertavla från 1824. Foto1960. S. 756.
 Nummerntafel von 1824. Hymn board, 1824.

Vinkanna av silver, urneformad med runt kupigt lock, som uppbär ett stående kors. Rund fot med inskrift: TILL MINNE AV L. P. QVIBERG KANTOR 1861—1890 och under foten: SKÄNKT AV DOTTERN VIRGINIA ÅR 1958. Enligt stplr tillverkad av C. G. Hallbergs Guldsmedsaktiebolag, Stockholm 1958. H 28. Fotens D 8,5.

Brudkrona av förgyllt silver med sex utåtböjda uddar, som sluta i vita pärlor. Mellan uddarna genombrutna, spetsiga bågar. Nedtill en krans av runda ringar. Enligt stplr tillverkad av Cesons Guldvaruaktiebolag, K & E. Carlson, Göteborg. 1958. Inskrift graverad på silverplatta på brudkronans svarta träfodral: GÅVA TILL GAMMELGARN S KYRKA / VID PROSTEN / CARL-JOHAN BJÖRKANDERS 70-ÅRS DAG / 10/6 1958 / AV HANS MAKAS. Brudkronans H 7,5, D (nedtill) 4,7.

BRUDKRONA

Ljuskronor av malm: — 1. (I långhuset) med sexton ljusarmar i två kransar och med lika många prydnadsarmar, som sluta i reflexblommor. Mittstammen avslutas nedåt i en

LJUS-
REDSKAP

Fig. 827. Dopfunt av kalksten, skaftet från 1200-talet, cuppan från 1300-talet. Foto J. Roosval 1915. S. 757.

Taufe aus Kalkstein, der Schaft aus dem 13., die Cuppa aus dem 14. Jh.   Limestone font, pillar 13th century, bowl 14th century.

kula med graverad inskrift: SKÄNKT AF HANDL. I. WISBY PEHR LUNDBORG OCH DESS FRU LOVISA 1877. H 106. — 2. (I långhuset) med sexton ljusarmar i två kransar samt med trettio två prydnadsarmar, som sluta i reflexblommor. Mittstammen avslutas nedåt i en kula. H 118. Sannolikt den ljuskrona, som enligt RÄK. inköptes 1895. — 3. (I koret) med sexton ljusarmar i två kransar, upptill krönt av en örn med utfällda vingar. Den balusterformade stammen avslutas nedåt i en kula med knopp. Inskrift på kulan: GÅVA AV KYRKVÄRDEN KARL KLINTSTRÖM OCH HANS MAKAS OLGA, GARTARVE 19²¹/₆ 58. TILL GUDS ÄRA OCH GAMMELGARNNS KYRKAS PRYDNAD. På denna ljuskronas plats i koret hängde tidigare en ljuskrona av trä, enligt en målad inskrift i korvalvets V kapp (nu överkalkad): ÅR 1831 ÄR DENNA / LIUSKRONNA FÄRDIGGIÖRD OCH / MÅLLAD, GUDS TIENST TILL / HEDER OCH ÄRRA OCH FÖRSAMLINGEN TILL / NYTTIA OCH TÄNST (jfr även RÄK.).

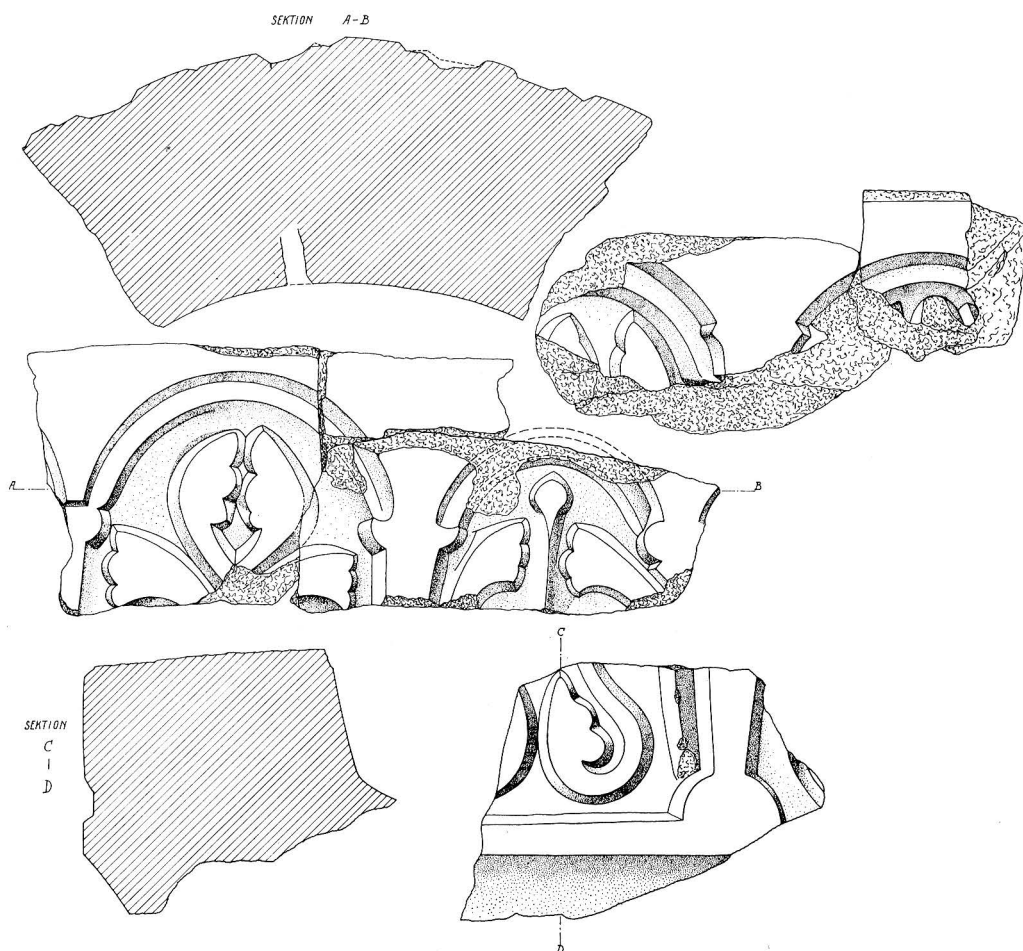

Fig. 828. Fragment av dopfuntscuppa från 1200-talet. Uppm. av E. Johansson 1958. S. 757.
 Bruchstück einer Taufsteinscuppa aus dem 13. Jh. Fragments of 13th century font bowl.

Ljusstakar: — 1. Kandelaber av malm för sju ljus med två genombrutna, bladornerade armar. Skänkt av Gammelgarnns syförening 1899 (ST. PROT.). H 54,5. — 2. Ett par av mässing för fem ljus vardera, men i övrigt av samma utförande som nr 1. Skänkta av Gammelgarnns syförening 1899 (ST. PROT.). H 44,5. — 3. Av mässing för tre ljus med genombrutna, bladornerade armar och rund fot, modern. H 36. — 4. Ett par av tenn (fig. 830) med skaft i form av en refflad kolonn med kapital. Den fyrkantiga foten vilar på fyra kulor. Enligt stplr tillverkad 1795 av Melchior Leffler (mästare i Visby 1795—1840). — 5. Ett par av snidat trä (fig. 831) tvåarmade, trepipiga. Ljusarmarna äro ornerade

Fig. 829. Kalk av delvis förgyllt silver. Visby 1781. Foto 1960. S. 758.

Silberner Kelch, teilweise vergoldet, Visby 1781. Chalice, partly silver-gilt. Visby 1781.

med snidade bladornament. Gulmålade. Sannolikt de »Ljusestakar af träd», som enligt vis. inköptes 1831. H 25, B 50. Nu i GF (inv. nr DC 91, 92).

TEXTILIER

Antependier, tre stycken moderna, varav två i vitt och violett, utförda i vävt mönstrat linnetyg, det tredje av röd sammet, alla oornrade. Anskaffades i samband med restaureringen 1956—58. L 220, H 82.

Altarbrun av mönstervävt och broderat gråvitt ylletyg. Kors i grönt och gult kantade med smala guldband inom ringar i violett och gråbrunt; åtta vertikalt ställda band med växtmotiv i grönt på blå botten. På fodret broderad inskrift: GÅVA AV GAMMELGARNS KYRKLIGA SYFÖRENING 1958. Signerad: CEDERGREN & ERIKSSON VISBY. L 220, B 20.

Mässhakar: — 1. Av nu rödbrun, ursprungligen röd grov silkessammet (fig. 832). Av den ursprungliga dekoren, en smal knypplad silverspets, vilken tydligen följt mässhakens kant återstår nu endast mindre delar. Vid en renovering, enligt uppgift utförd

Fig. 830. Ljustake av tenn. Visby 1795. Foto 1960. S. 763.

Zinnleuchter, Visby 1795. Pewter candlestick, Visby 1795.

1958, ha spetsarna flyttats, så att de bilda ett kors, som omramas med en kontur av en helt modern guldsnodd. Nytt foder. Av modellen att döma stammar mässshaken från tidigt 1700-tal. — 2. Av mönstervävt linnetyg med broderier och guldband. På framsidan IHS broderat i gult och brunt under kors inom rund ring. På ryggsidan stort latinskt kors i gråvitt ylletyg, broderat med växtornament i grönt och kantat med guldband. På fodret broderad inskrift: GÅVA AV GAMMELGARNNS KYRKLIGA SYFÖRENING 1958. Signerad C O E VISBY (= Cedergren & Eriksson, Visby).

Predikstolskläde av vitt linne med stjälk-, korsstyngs- och schatter-söm av silke och silvertråd. Kruka och blomornament i flera färger samt de broderade bokstäverna: O.H. — K.F.D. — 1818. 44 × 42,5. Nu i GF (inv. nr C 1080).

Håvar, ett par av röd sammet (fig. 833) med guldgaloner och tofs av guldtråd. Svarvade svartmålade skaft med metallholk och liten hängande klocka av vitmetall. Skaften från 1700-talet, pungen modern. L 164.

Fig. 831. Ljusstake av trä, 1800-talets början. S. 763.
Holzleuchter, Anfang des 19. Jh. Wooden candlestick, early 19th century.

GRAV-
HÄLLAR

Gravhällar i korets golv: — 1. (G 115) Av grå kalksten, trapezoidal, på mitten stort ristat ringkors med trappformad bas (fig. 834). Huvudändans båda hörn samt fotändans v. hörn äro avslagna. Runristning runt stenens kant och på korsets ring. Den lyder i tolkning: *Jesus Krist vare Hallvis själ nådig. Ungaganes husfru, Anga—Smedsdotter vilar här. Envar som (hällen) ser bedje Pater noster för Hallvis själ. Mäster Gävs gjorde mig. Botvid smed lät göra mig . . . var oss nådig.* — I korsets ring: *Sigdad, hans husfru som . . .* Övrig inskrift bortnött. 1200-talets början. L 195, B 110 resp. 76. — 2. Av grå kalksten, ornering längst ned med kalk och korsmärkt oblat samt följande inskrifter: ANNO 1608 DEN 5 MARCI / DØDE ERLIG OC GUDFRYCTIG / MAN KRISTEN ERICKSON / OC LIGGER HAN HER BEGRAVE / GUD VERRE HANS SIEL / NADIG; AMEN; — därunder en sekundär inskrift: DENNE STEN OC STED / HØR MIG OC MIN ARVING TIL. 170 × 140. — 3. Av grå kalksten med inskrift: THENA STEN / BETÄCKER / QVARLEFVORNA AF THE / HYDDOR / HVARUTI CRONOLÄNSM: HR HANS WESTÖ / OCH THESS DYGDÄLSKANDE KÄRA / HUSTRU MARIA LINDENLÖF / ANDATS / HAN IFR:D: SEPT. 1715 TILL D:25 MART. 1789 / HON / IFR: D:I / MART: 1717 TILL D: 9 APRIL. 1790. / THERAS ÄGTA SAMANLEFNAD / FRAMALSTRANDE 3 BARN / BÖRJADES D:14 JUNII / 1737/. Stenen täcker ett murat gravrum innehållande två kistor. Denna gravplats såldes av kyrkan till kronolänsman Westö 1783 (KYRKIOMINNING). Stenens mått: 212 × 148.

Omkring altaret ligga fragment av gravstenar inmurade i golvet: — 4. Av grå kalksten med kalk och hostia i nedsänkt relief. Textlös. 97 × 96. — 5. Av grå kalksten med grovt ristat processionskors. Textlös. 85 × 68. — 6. Av grå kalksten, trapezoidal, endast nedre

Fig. 832. Mässhake av rödbrun silkessammet. 1700-talet.
Foto 1961. S. 764.
Meßgewand aus rotbraunem Seidensamt, 18. Jh. Chasuble of reddish-brown silk velvet. 18th century.

delen bevarad. Har varit prydd med ett stavkors, vars nedre del är synlig på den bevarade stenen. 110×62 . — 7. Av grå kalksten, endast övre h. hörnet är bevarat. Har varit trapezoidal samt prydd med ett stort stavkors, vars övre h. del är synlig på det bevarade fragmentet. 97×89 .

På kyrkogården, bredvid kastalen ligga två fragment av medeltida gravstenar: — 8. Av grå kalksten, trapezoidal. Ornerad med två ristade kantränder samt på mitten ett stavkors i upphöjd relief i vars centrum ett hakkors är ristat. 84×72 . — 9. Av grå kalksten. Ornerad med ett ristat bomärke inom konturerad sköld i upphöjd relief. 115×80 .

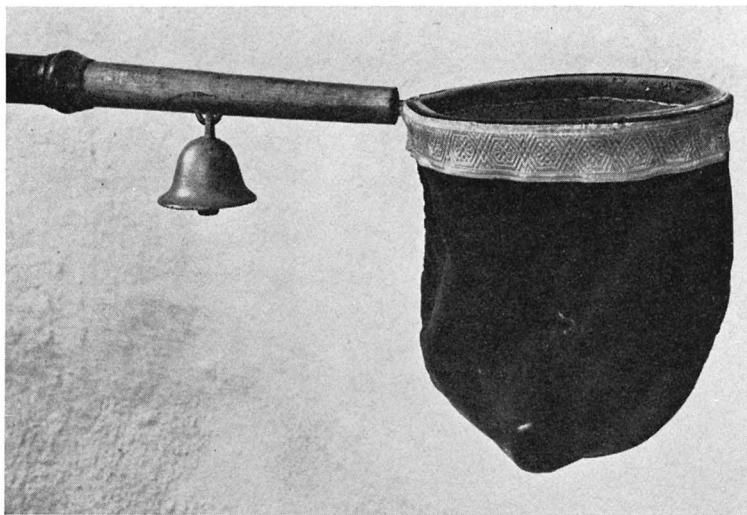

Fig. 833. Håv av röd sammet, skaftet från 1700-talet, pungen ny. Foto 1960.
 Kollektenbeutel aus rotem Samt, der Shaft aus dem 18. Jh., der Beutel neu. Collection bag of red velvet, shaft 18th century, bag new.

DIVERSE

Hedengranstavla,¹ »Frögde-Qvåde» över Karl XI:s åminnefest 1693 med anledning av hundraårsminnet av Uppsala möte; svartmålad hopplistram. H 103,5, B 71,5.

Kollekttavla av ek (fig. 835), vars botten utgöres av ryggstycket till en medeltida kollekttavla och vars krönande korsblomma fått tjänstgöra som skaft. L 36, H 14,5, B 19. Nu i GF (inv. nr A 2866).

Fattigstock av ek upptill försedd med järnbeslag, två luckor och ett lås. Sannolikt medeltida. Överdelen, som i senare tid avsågats, har kompletterats med nya lister. Målad i mörkbrunt. H 108.

Skrin av trä, järnbeslaget och med järnhandtag på kortsidorna, ett lås. Målat i mörkgrönt. Sannolikt det »kyrkoskrin», som enligt RÄK. inköptes 1838—39. H 25, B 26.

Kistor av trä: — 1. Med kupigt lock och två handtag av smitt järn, två lås. Målad i blått. L 114, H 62, B 55. — 2. Beslagen med enkelt smidda järnband. Målad i svart, på lockets insida ornamentala slingor i rött och blått. Ett lås. L 107, H 65, B 59.

Spannmålslårar två stycken med lock, omålade. Uppställda i »tornrummet», vilket tidigare tjänstgjort som spannmålsmagasin (se s. 724). a) L 421, H 154, B 171. b) L 308, H 147, B 155.

¹ AMBROSIUS HEDENGRAN, kanslist i Kungl. Maj:ts kansli. Tecknare och kopparstickare. F. 1660 i Hedemora, † 1741 i Stockholm. Tecknade ett stort antal minnestavlor, vilka graverades av honom själv, ERIK GERINGUS och CLAUDE HATON. Dessa tavlor utfördes till åminne av 100-årsminnet 1693 av Uppsala möte, Karl XI:s begravning 1697, segern vid Narva 1700, återställande av religionsfriheten i Schlesien 1707, tvåhundraårsminnet 1717 av reformationen samt 1721 och 1730 av den rena evangeliska lärans predikande.

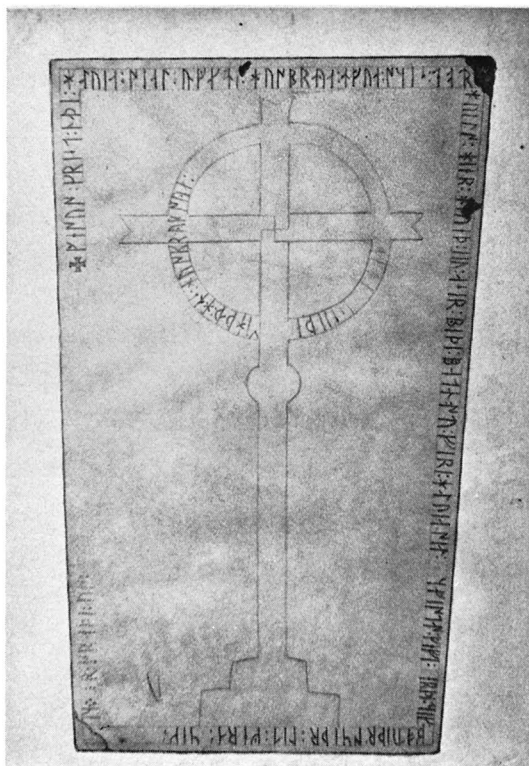

Fig. 834. Gravsten med runinskrift. Efter tuschteckning av P. A. Säve. ATA. S. 766.

Grabstein mit Runeninschrift, nach einer älteren Zeichnung.

Gravestone with runic inscription. After a pen drawing by P. A. Säve.

Skamstock av trä (ena hälften bevarad). Med urtagningar för två par ben. L 180. Nu i GF (inv. nr DC 94).

Skampall av trä, omålad. Sannolikt den »pliktpall», som enligt räk. anskaffades 1792. H 91, B 58. Nu i GF (inv. nr DC 93).

Locket av koppar, zinkat och med fyra rektangulära kanthål för låsanordning. Locket har sannolikt hört till en kopparkittel, som tjänstgjort som förvaringskärl för kyrkans pengar.¹

Bäcken² av tenn, runt, med pålödd rund pip och skruvlock. Under botten och på

¹ Kopparkärl av liknande utformning har ofta använts till detta ändamål på Gotland (sådana kärl har bevarats bl. a. i Alskog, Garde, Etelhem och Lye).

² Vid epidemier kunde ibland kyrkorna användas som tillfälliga sjukhus. Dessutom förvarades ofta medikamenter och sjukvårdsartiklar i kyrkan, eftersom prästen i allmänhet var sjukvårdskunnig.

Fig. 835. Kollekttavla av ek, 1400-talet. S. 768.
Eichenes Kollektenbrett, 15. Jh.   Offertory dish of oak, 15th century.

pipen ornerat med parallella koncentriska cirklar. Enligt stplr tillverkat i Visby 1831 av Melchior Leffler (mästare 1795—1840). D 24, Dj 6, pipens L (med skruvlock) 13,5.

KLOCKA

Kyrkans klocka hänger i takryttaren. Den har på S sidan en inskrift inom ett flätband i relief:¹ DÅ ADOLPH FREDRIC VAR KONUNG I SWERIGE / JACOP V HÖKERSTEDT² LANDSHÖFDINGE PÅ GOTLAND / DOCTOR MARTIN KAMMECKER³ BISCOP. M LARS NEOGARD / KYRKOHERDE, BLEF DENNA KLÅCKA TIL GAMMELGARNNS / FÖRSAMLINGS TJENST UPKIÖPT ÅR 1757 / JOKIM PERSON. THOMAS OLSON. MICHAEL LARSON. LARS LARSON / KYRKOVERDAR / GUTEN AF GERH. MEYER I STOCKHOLM. H 65 (med krona), D 72.

I pastor Lars Neogards KYRKIOMINNING finner vi följande anteckning om klockan och dess inskrift: »När klockan til Gammelgarns Kyrkjo blef bestäld i Stockholm hos Directeuren Gerhard Meijer, blef följande skrift öfwersänd, at sättjas på Klockan.

¹ Klockan är sprucken men lagad genom lödning och inhuggna »sinkor», en reparationsmetod upfunnen av smeden LARS OHLSSON i Snårestad, Skåne vid 1800-talets början. En ättling till Lars Ohlsson inflyttade sedermera till Gotland, där denna släktgren lever kvar. Meddelat av komminister L. M. HOLMBÄCK.

² JACOB OLOFSSON VON HÖKERSTEDT, f. 1685 i Hökerstads by (Ög), adl. 1719. Landshövding på Gotland 1738 till sin död 1757. Han var bl. a. deputerad för överseende av 1733 års författning rörande mått och vikt.

³ MARTIN KAMMECKER, f. 1698 i Simtuna (Up), stud. i Uppsala 1712, riksdagsman 1742. Förordnades till superintendent på Gotland 1745, vilket ämbete han uppehöll till sin död 1757 (LEMKE s. 51 f.).

Städs vårom milda Gudi ske lof, heder, pris och ähra,
 som utaf idel Nåde vil os Himlen vägen lära:
 Han helgar och uplyser os med ordets nåde ljus
 Thet vi med hugnad njuta få uti Hans helga hus,
 I Gammalgarn; ther man sig med lust och frögd infinner
 Tå klockan med sit klara ljud os kallar och påminner.
 Hon uti Stockholm guten blef af Gerhard Meyers hand
 Tå Adolph Fredrich Konung var och styrde Svea land,
 Lovisa Ulrica Landsens Mor, som allom nåde räcker.
 På Gutiland tro konungs män von Hökerstedt, Kammecker
 Af nåde åt Lars Neogard var herda syslan svår
 Betrodd, tå sjutton hundrad skrefs med sju och femti år
 Thomas Olson, Jochim Person, Michael Larson, Lars Larson
 Kyrkjovärdare.

Thenna skrift blef aldeles supprimerad af hwad orsak vet jag ei».

SAMMANFATTNING

I. Den äldsta kyrkan på platsen har sannolikt varit en liten träkyrka från 1000-talets slut eller 1100-talets början. Av denna finnas inga lämningar eller spår. Invid denna äldsta kyrka uppfördes under 1100-talets sista fjärdedel en kastal av sten.

II. 1200-talet. Under 1200-talets första fjärdedel började man uppföra en kyrka av sten. Denna »kärnkyrkas» grundmurar blottlades vid en grävningsundersökning i samband med en restaurering 1956—58 (fig. 765). Den bestod av ett kort långhus samt ett smalare, sannolikt rakslutet kor. Koret torde ha uppförts först (fig. 836 A; delar av dess sockel och fönster äro sekundärt använda i nuvarande sakristia). — Strax därefter fortsattes kyrkobygget med ett fyrvälvt långhus i övergångsstil (fig. 836 B), varav V delen ännu är bibehållen såsom förhall till den nuvarande kyrkan. Dess sydportal återfinnes nu såsom portal i det nuvarande koret (fig. 771). »Kärnkyrkans» långhus uppfördes sannolikt under 1200-talets andra fjärdedel.

Inv.: en dopfont av kalksten, av vilken endast foten och några fragment av cuppan äro bevarade (fig. 828).

III. 1300-talet. Under 1300-talets andra fjärdedel började en ny större kyrka anläggas. Först byggdes det nuvarande koret, sakristian och möjligen nuvarande långhusets Ö del med S fönstret (fig. 836 C). I en senare fas revs den östligaste delen av »kärnkyrkans» långhus samt de fyra valven och mittkolonnen. Det nya större långhuset byggdes färdigt med användande av »kärnkyrkans» mittkolonn. Ståtlig sydportal med figurprydda kapitälband (fig. 779—790) av anonymmästaren Fabulator. Den kvarstående delen av »kärnkyrkans» långhus övervälvdades med kryssvalv (fig. 836 D). 1300-talets andra fjärdedel.

Inv.: altarskåp från omkring 1350 (fig. 808); huvudmonumentet inom »Gammelgarns altarskåpskrets».

IV. 1400-talet. Kyrkan blev, sannolikt under 1400-talet, svårt brandskadad, varvid långhusets smäckra mittkolonn blev försvagad och måste förstärkas (fig. 806). Kalkmålningar av Passionsmästarens verkstad på långhusets N mur från omkring 1450 (fig. 798).

V. 1600-talet. Ny predikstol, troligen tillverkad av visbysnickaren Jochim Sterling, anskaffades vid 1600-talets slut (fig. 818).

VI. 1700-talet. 1752 sänktes kortaket och belades samtidigt med tegel. 1755 höjdes det västligaste byggnadspartiet i samband med uppförandet av en takryttare (fig. 754). Bänkar, predikstol, altarskrank och korbänk målades 1768 av Magnus Möller.

Inv.: kalk och paten av silver omgjordes 1781 (fig. 829). Ljusredskap och textilier anskaffades. Ny klocka 1757.

VII. 1800-talet. Kyrkogårdsinhägningen, som tidigare utgjorts av ett träplank, blev 1802 ersatt med kalkstensmurar. Golvet på N sidan i långhuset belades med cement 1895. 1824 förnyades och målades en stor del av bänkinredningen (fig. 820). En liten läktare uppfördes i långhusets V del (fig. 806) sannolikt 1895, då ett orgelharmonium anskaffades.

Inv.: altarskåpet renoverades och målades i grågrönt 1864. Ljusredskap och textilier anskaffades och skänktes.

VIII. 1900-talet. Kyrkogården utvidgades åt Ö 1928. Omfattande restaurering 1956—58, varvid långhusets mittkolonn med dess misspyrdande kringmurning avlägsnades och ersattes av en ny kolonn med den äldre som förebild (fig. 804). Masverk och mittposter i korets och långhusets fönster kompletterades och delvis rekonstruerades (fig. 769). Kalkmålningar från 1400-talet på N långhusmuren framtogos. Golvet i koret belades med kalkstensplattor; väggar och valv kalkades. Läktaren i V revs och i dess ställe uppfördes ett orgelpodium i långhusets NV hörn. Ett bänkkvarter framför pelaren avlägsnades och övrig bänkinredning iståndsattes och nygjordes delvis.

Inv.: altarskåpet renoverades, varvid övermålningen från 1864 borttogs. Gåvor: dopfat av silver, brudkrona, ljuskrona och textilier.

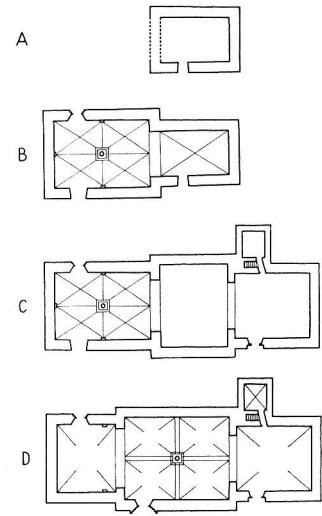

Fig. 836. Kyrkans planutveckling.
1 : 1000.

Grundrißentwicklung der Kirche.
Development of plan of church.
1 : 1000.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Die älteste Kirche an dieser Stelle ist wahrscheinlich ein kleiner Holzbau vom Ende des 11. oder Anfang des 12. Jh. gewesen, von dem sich nichts erhalten hat. Neben dieser ältesten Kirche wurde im letzten Viertel des 12. Jh. ein Kastal-Turm aus Stein errichtet.

II. 13. Jh. Im ersten Viertel des 13. Jh. wurde mit dem Bau einer steinernen Kirche begonnen. Die Grundmauern dieses Kernbaus wurden anlässlich einer Probegrabung in Verbindung mit der Restaurierung 1956—58 freigelegt (Abb. 765) und ließen ein kurzes Langhaus mit einem schmaleren, wahrscheinlich plattgeschlossenen Chor hervortreten. Der Chor scheint zuerst aufgeführt worden zu sein (Abb. 836 A), Teile von seinem Sockel und Fenster wurden in der jetzigen Sakristei wiederverwendet. —

Gleich anschließend wurde der Kirchenbau mit einem Langhaus im Übergangsstil mit vier Gewölben (Abb. 836 B) fortgesetzt, dessen W Partie als Vorhalle der jetzigen Kirche noch erhalten ist, während das Südportal nun als Chorportal dient (Abb. 771). Das Langhaus des Kernbaus ist auf das zweite Viertel des 13. Jh. datierbar.

Ausstattung: Taufe aus Kalkstein, von der nur noch der Fuß und einige Bruchstücke der Cuppa vorhanden sind (Abb. 828).

III. 14. Jh. Im zweiten Viertel des 14. Jh. begann man eine größere Kirche anzulegen, von welcher der jetzige Chor, die Sakristei und vielleicht auch der O Teil des heutigen Langhauses mit dem S Fenster zuerst entstanden sind (Abb. 836 C). In einer späteren Bauetappe wurde die O Partie vom Langhaus des Kernbaus mit dem Mittelpfeiler und seinem Gewölbegeviert abgerissen. Das neue größere Langhaus wurde unter Wiederverwendung des alten Mittelpfeilers vollendet und mit einem stattlichen Südportal mit figural geschmückten Kapitellzonen (Abb. 779—790) geschmückt, dessen Meister mit dem Notnamen „Fabulator“ belegt wird. Im restlichen Teil vom Langhaus des Kernbaus wurden Kreuzgewölbe eingezogen. Zweites Viertel des 14. Jh. — Ausstattung: Altarschrein um 1350 (Abb. 808), Hauptwerk einer einheimischen Gruppe von Altarwerken, die nach dem Schrein in Gammelgarn benannt wird.

IV. 15. Jh. Die Kirche wurde, wahrscheinlich im 15. Jh., von einem Brand schwer heimgesucht, wobei der schlanke Mittelpfeiler des Langhauses so beschädigt wurde, daß er verstärkt werden mußte (Abb. 806). Malereien an der N Wand des Langhauses aus der Werkstatt des „Passionsmeisters“ um 1450 (Abb. 798).

V. 17. Jh. Neue Kanzel, wahrscheinlich von dem Tischler Jochim Sterling in Visby, erworben am Ende des 17. Jh. (Abb. 818).

VI. 18. Jh. 1752 wurde das Chordach gesenkt und mit Ziegeln gedeckt. In Verbindung mit der Errichtung eines Dachreiters wurde 1755 der W Teil des Baukörpers erhöht (Abb. 754). Gestühle, Kanzel, Altarschranken und Chorbank wurden 1768 von Magnus Möller bemalt.

Ausstattung: Kelch und Patene aus Silber, umgearbeitet 1781 (Abb. 829). Leuchter und Textilien wurden erworben. Eine neue Glocke von 1757.

VII. 19. Jh. Der Bohlenzaun, der früher den Kirchhof einfriedete, wurde 1802 durch eine Kalksteinmauer ersetzt. Der Fußboden auf der Nordseite des Langhauses erhielt 1895 einen Zementbelag. Ein großer Teil des Gestühls wurde 1824 erneuert und gestrichen (Abb. 820). Als 1895 ein Orgelharmonium angeschafft wurde, errichtete man eine kleine Empore im W Teil des Langhauses.

Ausstattung: Der Altarschrein wurde 1864 renoviert und graugrün gestrichen. Leuchter und Textilien wurden erworben oder gestiftet.

VIII. 20. Jh. Erweiterung des Kirchhofs nach O 1928. Durchgreifende Restaurierung 1956—58 wo der Mittelpfeiler mit seiner entstellenden Ummauerung entfernt und durch einen neuen Pfeiler nach dem Vorbild des alten ersetzt wurde (Abb. 804). Das Maßwerk und die Mittelsprosse aller Fenster wurden ergänzt und teilweise rekonstruiert (Abb. 769). Freilegung der Malereien aus dem 15. Jh. an der N. Langhausmauer. Belegung des Fußbodens im Chor mit Kalksteinsplatten, Tünchung von Wänden und Gewölben. Die W Empore wurde abgerissen und statt dessen ein Orgelpodium in der NW Ecke des Langhauses aufgestellt. Das Gemeindegestühl wurde neu geordnet, instandgesetzt und ergänzt.

Ausstattung: Renovierung des Altarschreins und Beseitigung der Übermalung von 1864. Stiftungen: Silberne Taufschale, Brautkrone, Kronleuchter und Textilien.

SUMMARY

I. The oldest church on the site was probably a small wooden one built around the end of the 11th or the beginning of the 12th century. No traces of it remain. A stone citadel was built close to this church during the last quarter of the 12th century.

II. 13th century. During the first quarter of the century the erection of a stone church was begun. The foundations of this "keep" church were exposed in conjunction with a restoration in 1956—58 (fig. 765). The church consisted of a short nave and a narrower, probably straight-ended chancel. The chancel was probably built first (fig. 836 A) (parts of the skirting blocks and windows were used in the present vestry). Shortly afterwards the building was continued with the erection of a four-bay nave in transitional style (fig. 836 B), of which the W part still remains as a vestibule to the present church. Its S door is now in the present chancel (fig. 771). The nave of the "keep" church was erected probably during the second quarter of the 13th century.

Furnishings: Limestone font, of which only the foot and fragments of the bowl remain (fig. 828).

III. 14th century. The erection of a new, larger church was begun in the second quarter of the century. The present chancel, the vestry and possibly the E part of the present nave with the S window were built first (fig. 836 C). During a later period the easternmost part of the nave of the "keep" church, the four bays and the middle column were demolished. A stately S portal with elaborately carved capitals (figs. 779—790) by the anonymous master called *Fabulator*. Cross-vaulting was erected over the remaining part of the nave of the "keep" church in the second quarter of the 14th century.

Furnishings: Triptych ca. 1350 (fig. 808); the principal specimen of the "Gammelgarn triptychs".

IV. 15th century. The church was badly damaged by fire, probably during the 15th century, and the graceful centre column of the nave was weakened and had to be reinforced (fig. 806). Murals, school of the "Passion master", on N wall of nave ca. 1450 (fig. 798).]

V. 17th century. New pulpit, probably by a Visby joiner, Jochim Sterling, acquired at end of century (fig. 818).

VI. 18th century. In 1752 the roof of the chancel was lowered and covered with pantiles. In 1755 the westernmost part of the building was made higher in conjunction with the erection of a spire (fig. 754). Pews, altar, altar rails and choir stalls painted 1768 by Magnus Möller.

Furnishings: Silver chalice and paten remodelled 1781 (fig. 829). Lighting units and textiles acquired. New bell 1757.

VII. 19th century. Wooden fence round churchyard replaced 1802 by limestone walls. Floor in N side of nave covered with concrete 1895. Many benches replaced and painted 1824 (fig. 820). A small gallery erected in W part of nave (fig. 806) probably 1895, when a harmonium was acquired.

Furnishings: Triptych restored and painted greyish-green 1864. Lighting units and textiles acquired by donation and purchase.

VIII. 20th century. Churchyard extended eastwards 1928. Extensive restoration 1956—58, during which the centre column of the nave, with its disfiguring reinforcement, was replaced by a new copy of the original column (fig. 804). Tracery and mullions in chancel and nave windows complemented and partly reconstructed (fig. 769). 15th century murals on N wall of nave exposed. Nave floor laid with limestone slabs; walls and vaulting limewashed, W gallery removed and organ loft erected in its place in NW corner of nave. Pews in front of the pillar removed, other pews restored and new ones made.

Furnishings: Triptych restored and paint from 1864 removed. Gifts: silver christening bowl, bridal crown, candelabra and textiles.

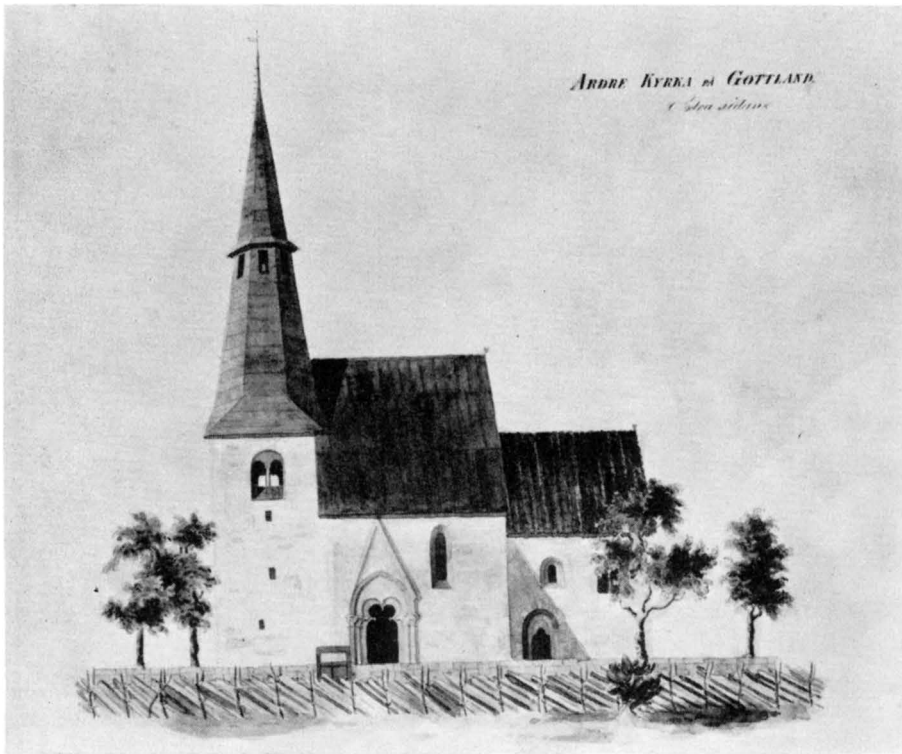

Fig. 837. Kyrkan från S., efter akvarell av L. Cedergren 1855.
Die Kirche von S, Aquarell von 1855. The church from S, from a watercolour by L. Cedergren 1855.

ARDRE KYRKA

GOTLAND, GOTLANDS LÄN, KRÄKLINGE TING,
VISBY STIFT, SUDERTREDINGENS KONTRAKT

Beskrivningen utarbetad av JOHNNY ROOSVAL och ERLAND LAGERLÖF, avslutad 1962.

TRYCKTA KÄLLOR: BRUNIUS II, s. 287 ff. — STRELOW (med årtalet 1166). — H. PIPPING, Om runinskrifterna på de nyfunna Ardre-stenarna, i skrifter utgivna av Humanistiska Vetenskaps samfundet i Uppsala VII: 3, 1901 (med uppgifter om iakttagna äldre grundmurar i långhuset). — J. ROOSVAL, Kirchen, s. 46, 206, Taf. 14. — J. ROOSVAL, Ciceronen, s. 89 f. — S. LINDQVIST, Gotlands Bildsteine II, Sthlm 1942, s. 18, Taf. 63—69 (med bl. a. uppgifter om bildstenarnas läge i kyrkan).

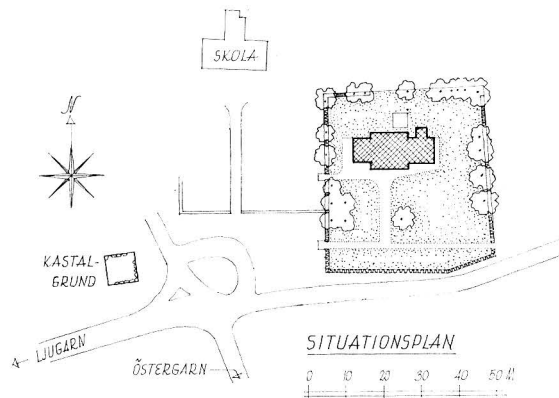

Fig. 838. Situationsplan. 1 : 2000. Uppm. J. Söderberg 1961.
Lageplan. General plan.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB. -SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1266. — KB. HILFELINGS JOURNAL 1800, s. 139. — ATA: INV. 1830; P. A. SÄVES BERÄTT. 1864 (Avb.: Kyrkan från SO, glasmålningar och piscina); L. CEDERGREN, Antiquarisk-topografisk karta och beskrifning öfver fornminnen uti Ardre, Ahlskog, Garde och Lau socknar samt Torsburgen uti Kräklingbo sn på Gottland, med åtföljande grundritningar och utsigter af kyrkorna samt andra minnesmärken. Tillägnad VHAA 1855 (Avb: Kyrkan från S och grundplan); osignerad plan i blyerts av äldre grundmurar innanför de nuvarande, sannolikt utförd av E. ECKHOFF 1900; skissartad planritning i bläck med angivna äldre grundmurar samt bildstenarnas läge i kyrkans golv utförd av H. PIPPING 1900; tuschteckningar (delvis akv.) av äldre kalkmålningar i koret, jämte beskrifning (1914) av W. PETERSSON; brev från pastor loci 1900 angående äldre kalkmålningar; fotografier från tiden före och efter restaureringen 1900—02. — BSt.: Uppmättningsritningar av A. H. HÄGG 1896 (exteriörer och plan. 6 blad); handlingar rörande restaurering 1900—02.

KYRKANS ARKIVALIER (i VLA): För beskrifningen värdefulla uppgifter finnas i följande avdelningar: RÄK. 1719—1760, 1760—1798 (LIb: 1), 1798—1843 (LIb: 2), 1843—1865 (LIb: 3), Huvudbok och special 1866—1914 (LIa: 1). ST.PROT. (gemensamt med Östergarn) 1783, -84, -99 (Östergarn KI: 1), 1813—1844 (Östergarn KI: 2), 1845—1853 (Östergarn KI: 3), 1853—1856 (Östergarn KI: 4). — VIS.PROT. 1737—1880 (i Östergarn N: 1) med bl. a. Lars Neogards (s. 648 not 1) »Minning om Kyrkiorna och theas Fatis, med mera uti Östergarns Giäld 1737», där även Ardre behandlas.

I Lars Neogards KYRKIOMINNING (1737) nämnes om Ardre kyrka: »Ardre Kyrkia ligger med the andra begge uti en linea, i sydwest och Nordost, är ifrån Östergarn 1 1/8 Mil och 600 al. mätt med snöre. Hon är bygd åhr 1166. Har tu stenhwalf utan pelare, och ett litet stentorn på wästra endan med en träspirop. — — — Ardre Kyrkios namn wet man intet, icke heller huru hennes Fata hafwa warit i forna tider».

Följande i texten nämnda gårdar och byar ligga i Ardre socken: *Halsgårde, Kopungs, Petsarve, Västerby.*

Fig. 839. Ardre kyrka från SV. Foto J. W. Hamner 1908.

Die Kirche von Ardre von SW.

Ardre Church from SW.

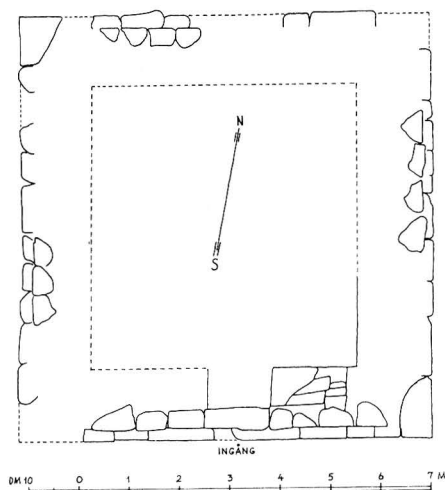

Fig. 840. Kastalruinen, plan. 1 : 300. Uppm.
E. Lagerlöf 1960.

Grundriß der Kastal-   Plan of citadel ruin.
Ruine.

KYRKOGÅRDEN

Kyrkogården (fig. 838), som höjer sig något över omgivande terräng, omgives av kalkstensmurar i kallmursteknik av varierande höjd och bredd. Utmed V muren löper ett brett dike, varöver två järnrister¹ leda. Denna anordning tillkom vid en restaurering av kyrkan 1900—02 (nedan kallad restaur. 1902). Tidigare hade huvudingången funnits i S mitt framför långhusets S portal.² I kyrkogårdens SÖ hörn finnes en smal ingång med järngrind omgiven av svartmålade järnstolpar. Härifrån leder en grusgång rakt över kyrkogården till huvudingången i SV. Sannolikt tvingades man att redan under medeltiden göra påfyllnader av mull på kyrkogården för att möjliggöra begravning på denna klippiga mark.

Kalkstensmurarna runt kyrkogården ha sannolikt till stor del tillkommit under 1800-talet. Inhägnaden var tidigare av trä. I vis. 1801 nämns att »Kyrkogårds planket» var förfallet och borde lagas. År 1873 betalades »Snickar Larsson för en kyrkogårdslucka», sannolikt en grind till någon av ingångarna.

¹ Rist = bro över ett dike utförd av gallerverk för att hindra kreatur att komma över (jfr liknande i Kräklingbo ovan s. 464).

² Detta framgår tydligt av L. CEDERGRENS akvarell från 1855, fig. 837.

Fig. 841. Kastalruinens SÖ hörn samt ingångsstenar i S muren. Foto 1960.
Die SO Ecke der Kastal-Ruine sowie SE corner of citadel ruin and threshold
Schwellensteine in der S Mauer. stones in S wall.

Om äldre prästgård säges i KYRKIOMINNING: »Uti Kläckare gården är ett högt förfallit stenhus. War ock en hög stenport men föll neder för någor åhr sedan. Menas at ther fordom warit Prestasätet, och uti ett giäld med Ale».¹

Om samma prästgård samt om en kastal säges följande i HILFELINGS JOURNAL (s. 139): »Ett litet stycke Nordwest från kyrkan sågs Rudera af fordom Curati eller Pastorshuset hwilket warit stort Bygt af huggen Sten med hwälfde Rum, nog likt den wid Bunge afritade gamla Presthus Ruinen. Åter wid pass 100 Alnar i S.W. theri från sågos lemnigarne af ett kastal eller Torn, som fordom warit til Kyrkans försvar».

KASTALEN

Sydväst om kyrkan finnas lämningar efter en nu fullständigt raserad byggnad, som enligt traditionen skall ha varit en kastal (fig. 838). Med ledning av ovannämnda uppgifter undersöktes sommaren 1960² en kulle, som är belägen omkr. 75 m SV om kyrkan mellan landsvägen Östergarn—Ljugarn och byvägen, som leder till Halsgårde gård.

Vid dessa preliminära undersökningar kunde följande iakttagelser göras: På platsen har tidigare legat en fyrkantig, nästan kvadratisk byggnad uppförd av kalksten i bruk (fig. 841), med ingång i bottenplanet på S sidan (fig. 840).

¹ Ardre bildade under 1500-talets slut ett gemensamt pastorat med Ala (jfr ovan s. 461).

² Rapport i ATA av E. LAGERLÖF med planritning och fotografier.

Fig. 842. Kyrkan från NO. Foto 1960.
Die Kirche von NO. The church from NE.

Man kan på goda grunder antaga, att byggnaden varit en kastal. Dess läge invid kyrkan i en strategiskt viktig trakt, dess kvadratiska form och de litterära källornas samstämmiga vittnesbörd, gör detta sannolikt. Mot detta antagande talar dock de relativt tunna murarna och ingångens läge i bottenplanet. Kastalen i Gammelgarn (ovan s. 698), som är något större, men som i övrigt företer stora likheter med ruinen i Ardre, har c:a 1 m tjockare murverk, och den ursprungliga ingången är där belägen i andra våningen c:a 2 m över marknivån.

Ruinen i Ardre kan möjligen utgöra resterna av en av de senast byggda gotländska kastalerna, uppförd under en tid då det rent fortifikatoriska hade förlorat i betydelse och kastalerna huvudsakligen användes som säkra förvaringsbyggnader för förnödenheter och värdeföremål i oroliga tider.¹

¹ LITBERG, N. Kastaler och borgar, i: Rig, 1932, s. 65 ff.

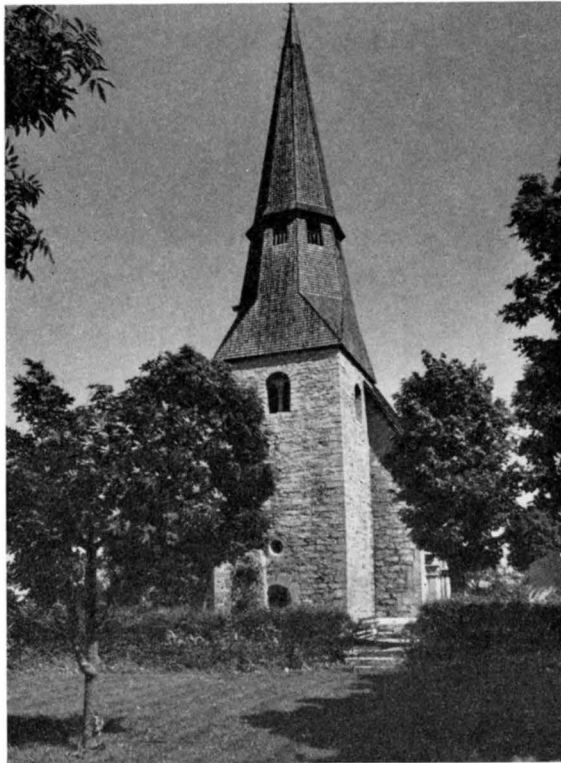

Fig. 843. Kyrkan från V. Foto 1960.
Die Kirche von W. The church from W.

KYRKOPYGGNADEN

Ardre kyrka är en av de minsta på Gotland. Tornet är av påfallande små dimensioner, dess stenvmur når knappt upp till halva höjden av långhusets vind (fig. 839). Kyrkan ter sig därför liksom hopkrupen. Endast med hjälp av den förvånande höga spiran framkommer den sedvanliga trappstegsformade stigningen mot V i silhuetten. — I koret och tornet äro ingångarna mycket låga och trånga, medan de två motstående portalerna i N och S långhusmurarna äro jämförelsevis stora. Därigenom blir byggnadens mitt kraftigt accentuerad.

Koret och långhuset uppfördes i övergångsstil, sannolikt under 1200-talets andra fjärdedel, men fick dock ungotisk karaktär bl. a. genom den nya huvudportalen i S tillkommen under 1200-talets senare hälft. Korportalen och korets rundbågiga S fönster äro

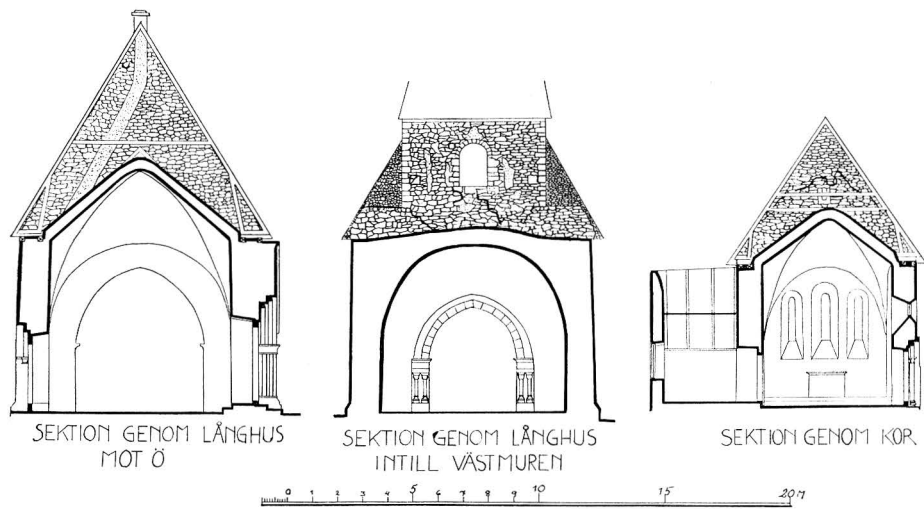

Fig. 844. Sektioner genom långhus, kor och sakristia. 1 : 300. Uppm. Bo Lindvall 1941.
Schnitte durch Langhaus, Chor und Sakristei. Sections of nave, chancel and vestry.

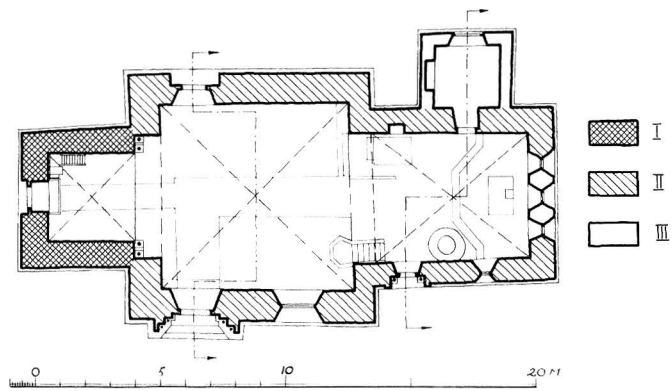

Fig. 845. Plan, 1 : 300. Uppm. B. Lindvall 1941.
Grundriß. Plan.

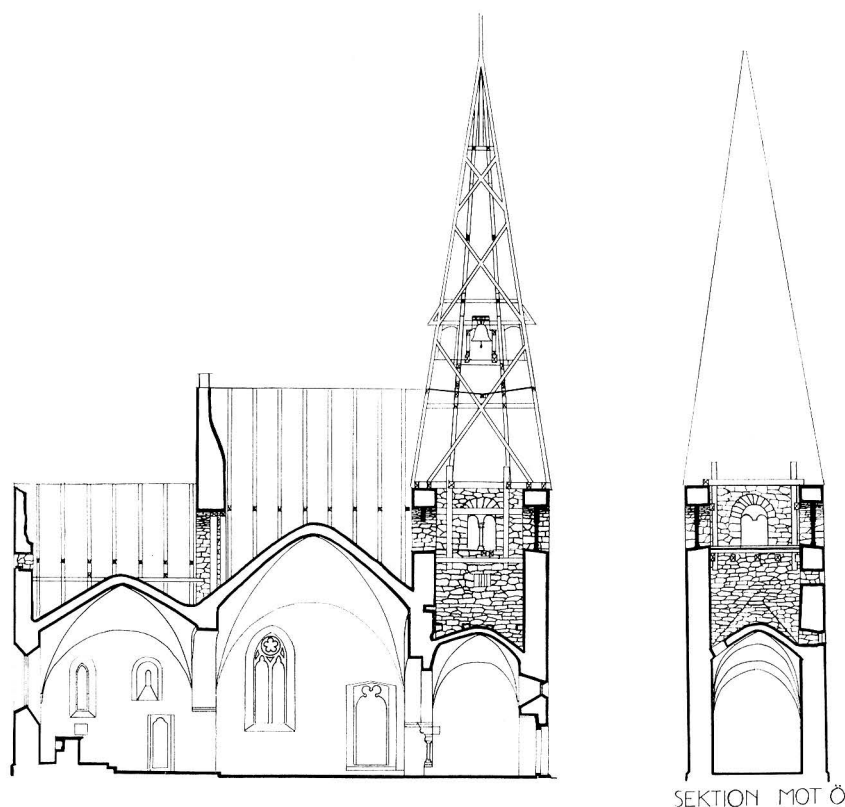

Fig. 846. Längdsektion mot S och tvärsnitt genom tornet, 1 : 300. Uppm.
B. Lindvall 1941.

Längsschnitt gegen S und Querschnitt durch den Turm. Longitudinal section looking S and cross section of tower.

rester av en äldre byggnad, vars grundmurar man kunde framgräva vid restaur. 1902 (s. 802). Denna Ardre kärnkyrka hade sannolikt uppförts under 1100-talets sista fjärdedel. Tornet byggdes säkerligen omkr. 1200 och anpassade sig då till det nämnda kärnkirkolånghuset.

En utveckling med minst tre tydliga medeltida byggnadsperioder har alltså under ett sekel modellerat fram kyrkans form. En fjärde period, som skulle ha fullföljt den gotiska omgestaltningen avsågs sannolikt. Det var troligen inbördeskriget 1288, som omöjliggjorde fortsatt byggnadsverksamhet.

Materialet i kyrkans medeltidsmurar är tuktad kalksten, medan hörnkedjor, socklar och omfattningar äro av huggen kalksten. Sakristian, som tillkommit i nyare tid (1801, s. 802) är uppförd av kalkstensflis. Hela kyrkan med undantag för sakristian står nu

MATERIAL

*André Kyrén.
after A. H. Hägg. 96.*

Fig. 847. Kyrkan från NO före restaureringen, efter tuschteckning av A. H. Hägg 1896.

Die Kirche von NO vor der Restaurierung, Aquarell von A. H. Hägg 1896.

The church from NE before restoration, from a pen drawing by A. H. Hägg 1896.

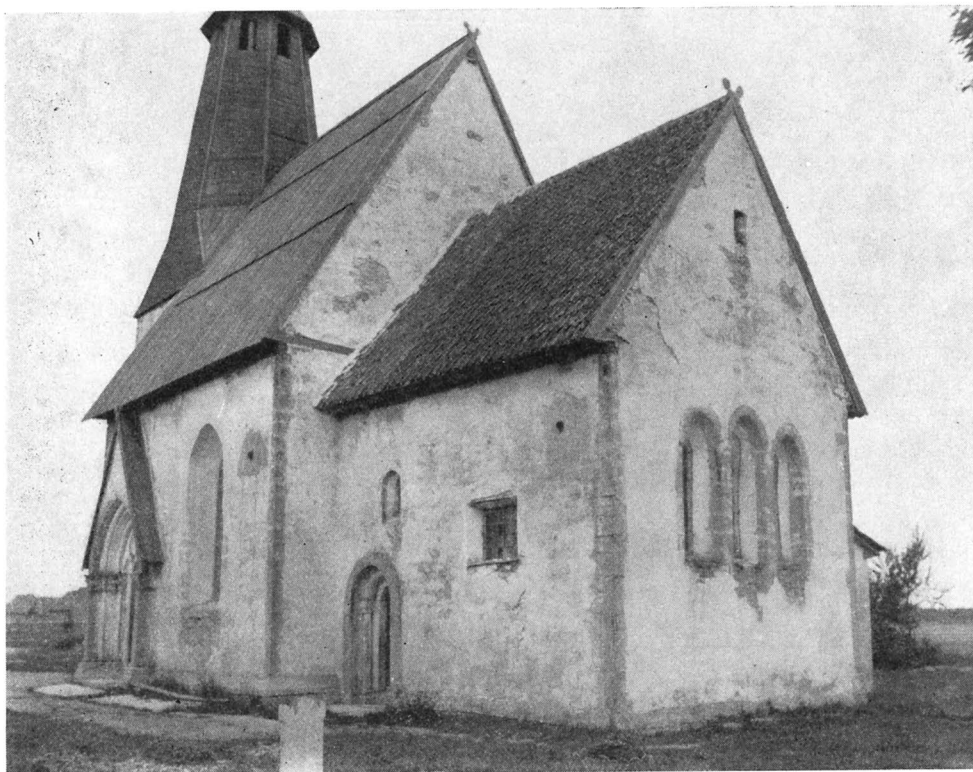

Fig. 848. Kyrkan från SO före restaureringen. Foto O. Sörling 1899.
 Die Kirche von SO vor der Restaurierung. The church from SE before restoration.

sedan restaur. 1902 oputsad. Ursprungligen har kyrkobyggnaden varit putsad, vilket framgår av att långhusets hörnkedjor ha putsränder.

Koret har sockel av huggen kalksten med 18 cm bred skråkant. Yttermurarna voro före restaur. 1902 liksom långhusets putsade (fig. 848). Putsgränsen här liksom å långhuset löpte dock parallellt med kanten. Hörnstenarna äro sannolikt övertagna från ett äldre kor.

KORET

I Ö kormuren finnes en grupp av tre fönster (fig. 854) med lansettformade bågar, av vilka det mellersta är något högre än de övriga. Alla fönstren ha både utåt och inåt sneda smygare. Det spetsbågiga fönstret (fig. 853) i korets S mur tillkom vid restaur. 1902. Tidigare hade här funnits »ett fyrkantigt fönster (fig. 848) uppbrutet, hvilket . . . skulle med sina jerngaller illa anstå en böndstuga» (BRUNIUS II, s. 289). Snett ovanför korportalen finns ett rundbågigt fönster (fig. 853) av litet format med utvändigt och invändigt

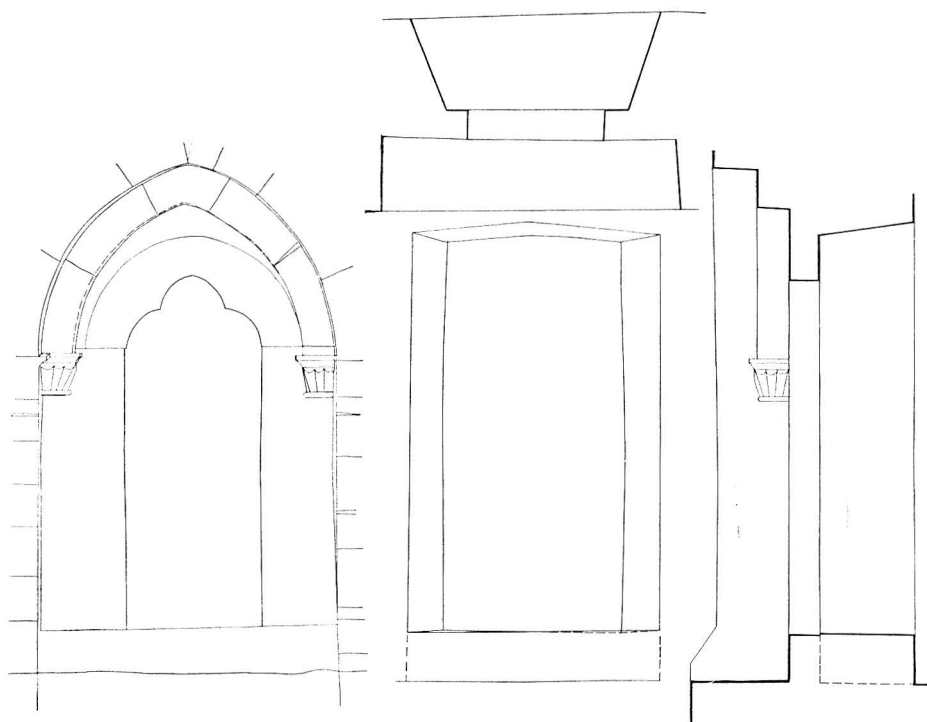

Fig. 849. Långhusets N portal, 1 : 40. Uppm. B. Lindvall 1941.
 Das N Portal des Langhauses. N portal of nave.

digt sneda smygar. Liksom portalen har detta romanska fönster tillhört ett äldre kor (se nedan s. 802).

Korportalen (fig. 855), som tidigare hört till ett äldre kor, är ett av mästaren Globus¹ bäst bevarade verk. Portalen omslutes av en ur muren framspringande ram, som utgör en fortsättning av den skråkantade sockeln. Innanför denna en rundbåge uppbyren av kolonner med märkliga kapitålskulpturer. Därinnanför slutligen en slät dörram. Posterna buro sannolikt ursprungligen ett rakslutet tympanon, som dock ersatts av en rundbågig håll, nedtill rakt avslutad. »I V kapitålet skapas en övergång från kub till cylinder genom ett ur ringen växande hörnblad (fig. 856). I yttre sidan ses två affronterade stolta fåglar. Orneringen består f. ö. av blad med spänstigt buktande konturer. Det är fåglar i livets träd, d. v. s. själar i paradiset. — På det Ö kapitålet (fig. 857) ses en bevingad Kristus, som i sina händer tryckt till bröstet håller en liten själ. På yttre sidan står en biskop, vars h. hand håller kråklan. Samtidigt välsignar han med handen. Vänstra handen håller boken och lyfter manteln, som faller i veck. Det är begravningsritualen. Biskopen signar den

¹ ROOSVAL J. Globus, en gotländsk stensemästare, i G. Arkiv 1942, s. 40 ff.

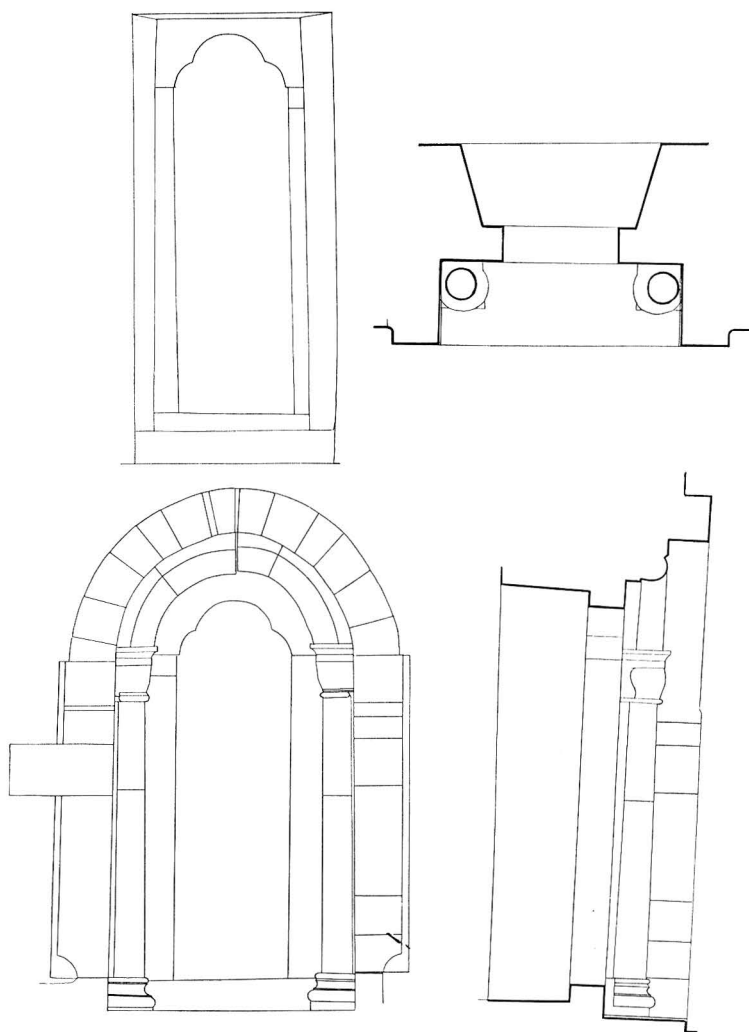

Fig. 850. Korportalen, 1 : 40. Uppm. B. Lindvall 1941.
Das Chorportal. Chancel portal.

döde, kanske korets donator. Kristus sluter själen till sitt hjärta. Bladet i kapitälhörnet är paradis. Kristus är som »Dödens ängel» bevingad.»¹

¹ Citat ur ROOSVAL J. a.a.s. 46.

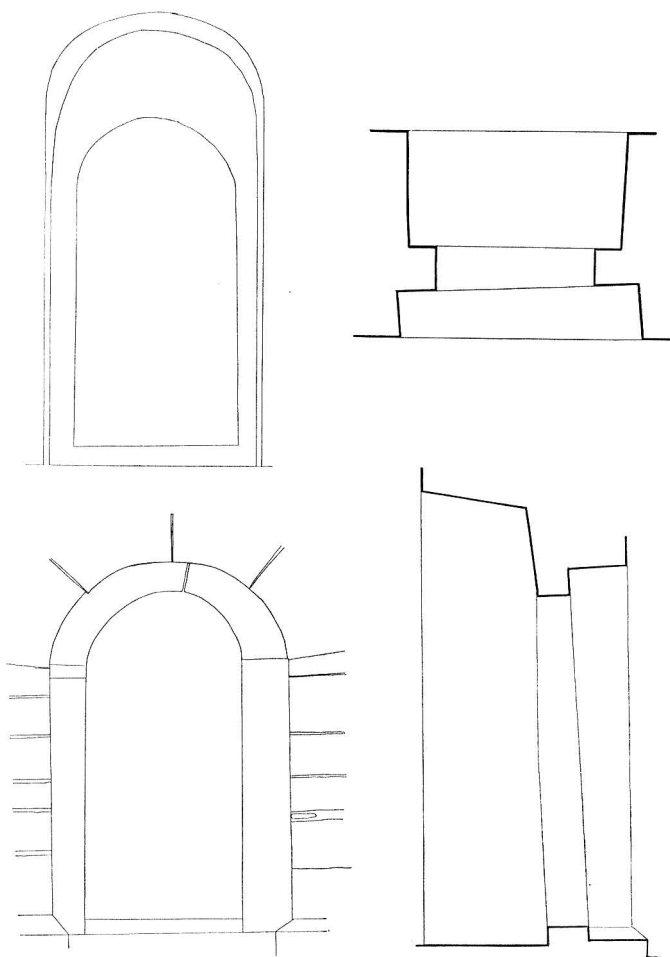

Fig. 851. Tornets V portal, 1 : 40. Uppm. B. Lindvall 1941.
 Das W Portal des Turms. W portal of tower.

Dörr av stående furubräder med beslag av smitt järn, tjärad. Tillkom vid restaur. 1902.

Yttertaket är klätt med handkluven tjärad spån på brädpanel. Före restaur. 1902 var kortaket tegeltäckt (fig. 848). Enligt vis. blev »Sånghustaket på Norra Sidone täckt med bräder» 1746. Röstet är icke som långhusets en nästan liksidig triangel, utan något trubbigare. Före restaur. 1902 var toppvinkeln ännu större (fig. 848), vilket sannolikt motsvarade det ursprungliga tillståndet.

Invändigt äro väggar och valv putsade och avfärgade i en brungul färgton. Denna puts härrör från restaur. 1902, då också de figurala och ornamentala kalkmålningarna tillkommo (se nedan s. 807).

Fig. 852. Kyrkan från SO. Foto Å. Norén 1932.
Die Kirche von SO. The church from SE.

Fig. 853. Korets S fasad. Foto A. Edle 1948.
Die S Seite des Chors. Chancel façade.

Koret täckes av ett tältvalv, som ansluter sig omedelbart till triumfbågen och måste ha tillkommit samtidigt med denna och med långhusvalvet (se s. 796).

Den murnisch vari sakramentet förvarats fanns ursprungligen i N kormuren, men förstördes då muren blev genombruten för ett sakristibygge 1801. Nischens fint snidade dörrar av ek (fig. 882) blev då flyttade till en nisch i den nyuppförda sakristians V vägg. Dörrarna äro ornerade med plattsnidade rankor, som ända i två drakhuvuden bitande över människohuvuden. De svartmålade järnbeslagen tillkommo vid restaur. 1902. Med hänsyn till ornamentiken, som erinrar om Lafrans Botvidarsons stil, böra dörrarna ha tillkommit på 1200-talet. Dörrarnas H 76, B 113. — I N kormuren längre åt V finnes ännu en nisch. Den är numera helt dold av orgeln. — S kormuren har en rektangulär nisch, vars bottensten av grå kalksten är skålformigt urholkad och försedd med avloppshål, en piscina. Dörren, som är av ek med omfattning och beslag av järn, tillkom vid restaur. 1902. Nischens H 43, B 50, Dj 35.

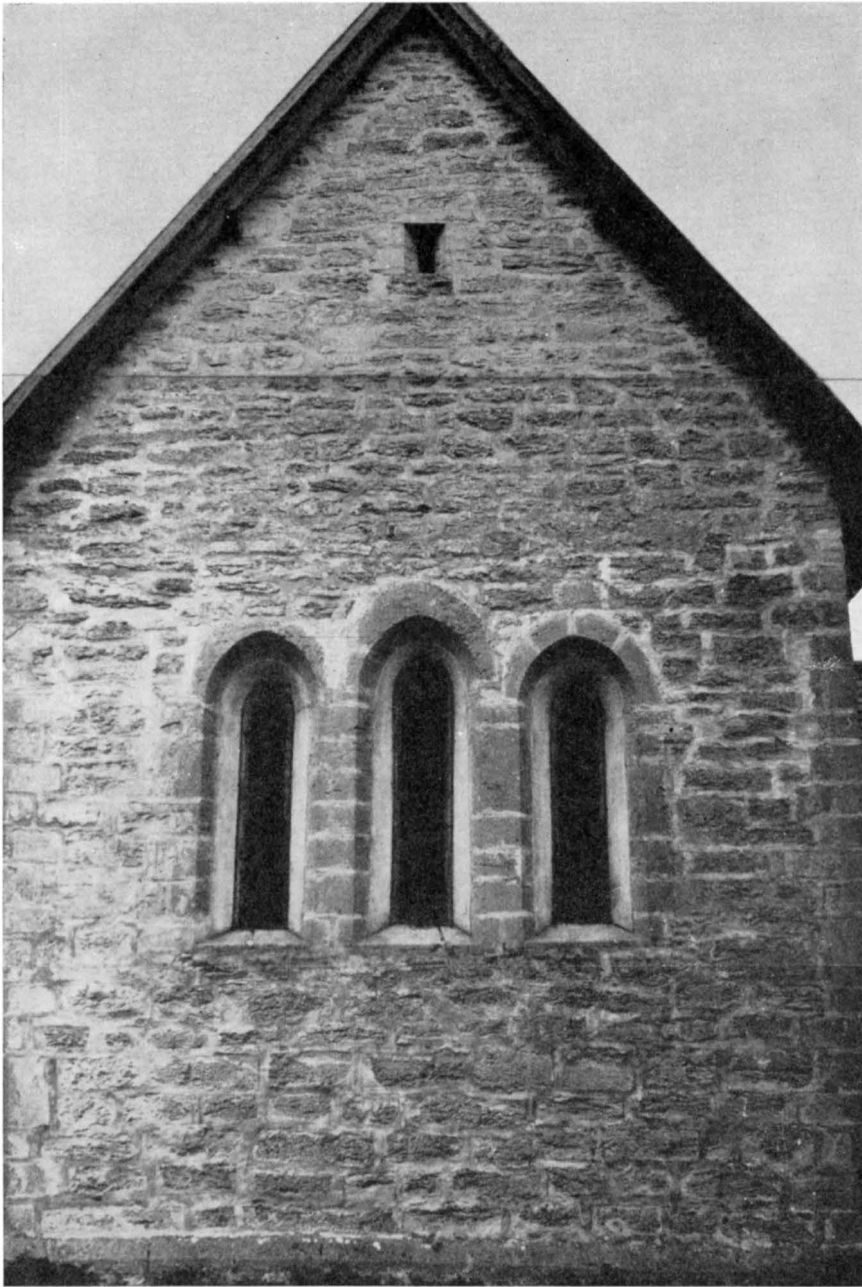

Fig. 854. Korets Ö fasad. Foto A. Edle 1948.
O Fassade des Chors. E front of chancel.

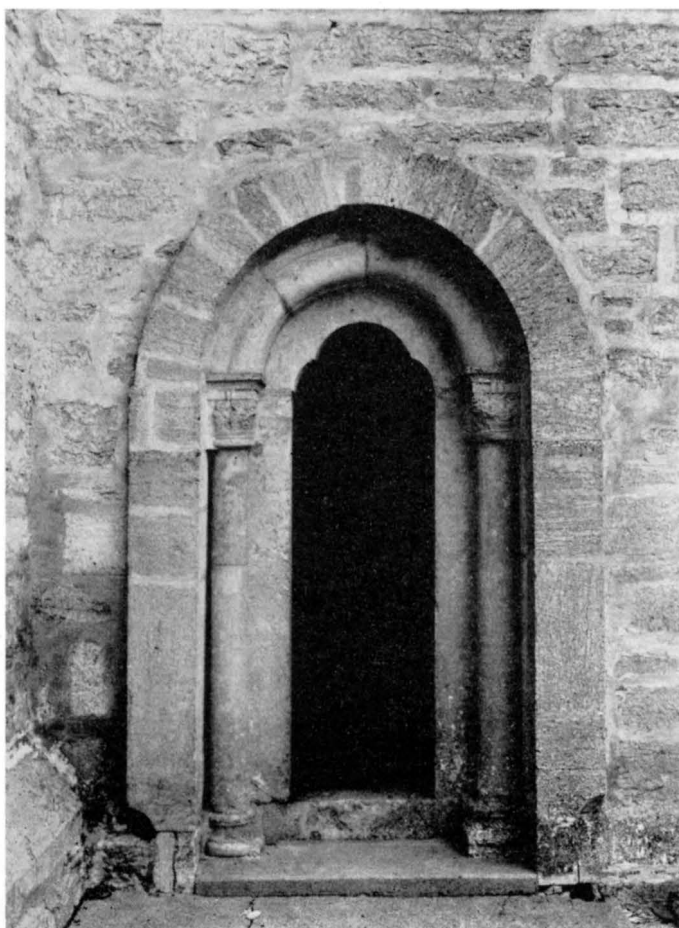

Fig. 855. Korportalen, tillskriven stenmästaren Globus, omkr. 1200.
Foto A. Edle 1948. S. 786.

Das dem Steinmeister „Globus“ zugeschriebene Chorportal, um 1200. Chancel portal attributed to Master-mason Globus, ca. 1200.

Golvet är sedan restaur. 1902 cementbelagt och ligger på en avsevärt högre nivå än det ursprungliga. Altarpodiet höjer sig två trappsteg, ca 30 cm, över det övriga korgolvet.

LÅNGHUSET

Långhuset är nästan kvadratisk (fig. 845), vilket är en ovanlig planform. I allmänhet brukar längdmåttet överväga i de gotländska kyrkornas långhus, även om planen kan synas kvadratisk.

Sockeln, som är av huggen kalksten, har en 27 cm bred skråkant. Putsrand finnes på hörnkedjorna, men putsen avlägsnades historiskt oriktigt vid restaur. 1902.

I S murens Ö del ett stort gotikimiterande fönster (fig. 839) vars nuvarande utseende

Fig. 856. Korportalens V kapitel. Foto A. Edle 1948.

Das W Kapitell des Chor- W capital of chancel portals.

Fig. 857. Korportalens Ö kapitel. Foto A. Edle 1948.

Das O Kapitell des Chor- E capital of chancel portals.

härstammar från restaur. 1902. En fönsteröppning av ungefär samma storlek, men utan huggen omfattning, hade brutits upp tidigare, säkerligen 1861 (RÄK.). Det ursprungliga fönstret på samma plats var »litet rundbågigt snedsmygigt» (BRUNIVS II, s. 288. Jfr även fig. 837).

Långhuset har två portaler. Av dessa är den N bäst bevarad trots att den sannolikt är flyttad. Den är spetsbågig (fig. 858) och har trebladigt utskuret tympanon; en bred skarpkantad arkadbåge uppbäres av kolonnetter med bladornerade baser och veckade kapitäl. Att portalen är sekundärt inmurad i N fasaden framgår av de omgivande ste-narnas läge (fig. 858, 849). Ursprungligen har den sannolikt funnits på S sidan och över-ensstämde där med det ursprungliga fönstret (se ovan). Denna portal bör vara sam-tidig med långhusbygget, alltså från 1200-talets andra fjärdedel. När den nya större långhusportalen inmurades på S sidan under 1200-talets senare hälft flyttades den ur-sprungliga S-portalen till N sidan.

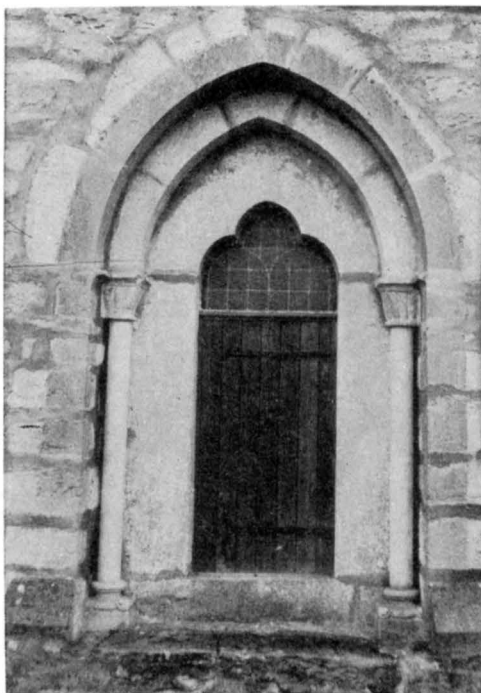

Fig. 858. Långhusets N portal. Foto E. Erić
1916.

Das N Portal des Langhauses. N portal of nave.

Dörr av stående bräder, upptill av blyinfattat glas inom träram i trepassform efter tympanonkonturen. Enkla beslag av smitt järn. Tillkom vid restaur. 1902.

Huvudportalen (fig. 859—864) på S sidan springer fram ur fasadlivet och är krönt med en vimperg, medan N portalen står i plan med muren och saknar vimperg. Huvudportalens vimperg bör studeras på fig. 859, som återger dess skick före restaur. 1902 och sannolikt visar vimpergens ursprungliga vinklar. Även vindskidorna med sina upptill kryssade spetsar återgå med stor sannolikhet på ursprungliga förebilder. De återfinnas också på långhusets och korets tak på fotografier, som tagits före restaur. 1902 (fig. 848). Med sina kraftigt turnerade dubbla kurvor i tympanon och sina stadiga pilasterskaft på båda sidor, är huvudportalen sannolikt en komposition av den anonyme mästaren *Elasticus*¹ (jfr portalen i Roma sockenkyrka SvK. Go. I, fig. 655 och portalen i Ekeby, fig. 514, som tillskrivits samme mästare). Märk att sockelblockens rot är synlig. Man lyckades inte

¹ *ELASTICUS*, av J. ROOSVAL skapat anonymnamn på en gotländsk arkitekt och stenmästare, som fått sitt namn efter den energiska hållningen som hans kapitälornamentik och tympanonkonturer uppvisa.

Fig. 859. Långhusets S portal före restaureringen. Foto O. Sörling 1889.
Das S Portal des Langhauses vor der Restaurierung. S portal of nave before restoration.

Fig. 860. Fragment av långhusportalens ursprungliga V kapitälband.

Bruchstück von der ursprünglichen W Kapitellzone des Langhausportals. Fragment of W capital in original portal of nave.

föra in dem så djupt, som man avsett då de höggos. Vid portalens måttsättning har man räknat med något större murtjocklek.¹ Portalen bör ha tillkommit under 1200-talets senare hälft. — Vid restaur. 1902 genomgick portalen en omfattande reovering: vimpergens vinkel gjordes något spetsigare och dess sluttande sidor belades med skyddande kalkstensplattor; V kapitälbandet nyhöggos (fig. 864) delvis med den ursprungliga ornamentiken som förebild. Rester av det medeltida V kapitälbandet med bl. a. fragmentarisk figurskulptur (fig. 860), förvaras i Gotlands Fornsal (Inv. nr C 7941). Vid denna restaurering nyhöggos vidare portalens kolonnetter. De ursprungliga hade förstörts och bortfallit.

Dörr av furu (fig. 861) tillkom vid restaur. 1902. Den är en noggrann kopia av en äldre medeltida dörr (fig. 859) med liljeformade järnbeslag. Nu i Gotlands Fornsal (Inv. nr C 1166).

Taket täckes av handkluvan tjärad spån på brädpanel. Före restaur. 1902 var det täckt av bräder i tre avsatser (fig. 848) och dessförinnan var det tegeltäckt (RÄK).

Långhusets enda valv är byggt av kalkstensflis i tältvalvsform.

Den ganska stora triumfbågen omsluter ett krucifix, som ehuru gotiskt och tydligen avsett för en triumfbåge, är hållet i för liten skala för denna båge (fig. 879). Tydligen fanns här tidigare en triumfbåge, vars mått passade för krucifixet (se s. 820). Den nuvarande triumfbågen bör alltså vara sekundär och kan ha breddats samtidigt som den större nuvarande sydportalen insattes under 1200-talets senare hälft.

De nuvarande takstolarna tillkommo vid restaur. 1902.

Golvet är i långhusets gångar av cement, medan det under bänkarna är brädbelagt. Golvets nivå är sannolikt något högre än den ursprungliga.

Tornet är uppfört av tuktad kalksten. Den låga skråkantade sockeln är liksom

TORNET

¹ Gotiska portaler synes ofta icke ha huggits vid kyrkan utan i stenbrottet.

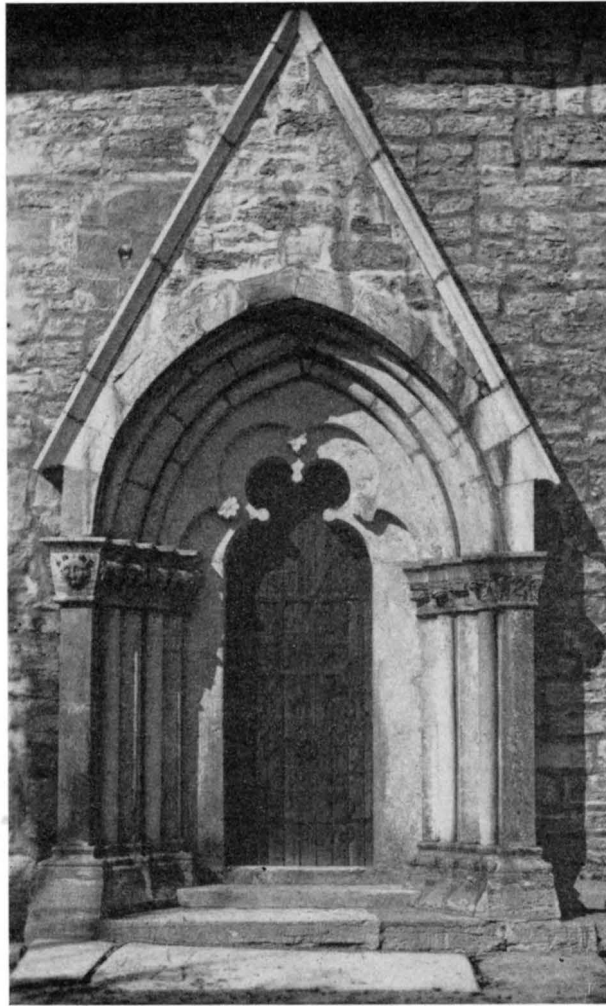

Fig. 861. Långhusets S portal. Foto E. Erics 1916.
 Das S Portal des Langhauses. S portal of nave.

hörnkedjor och omfattningar av huggen kalksten. Yttermurarna äro nu vanställda av breda cementfogar utförda vid restaur. 1902. Hörnkedjorna sakna putsränder, men fasaderna voro ursprungligen putsade med putsen kamformigt begränsad mot hörnkedjorna (jfr Ala, ovan s. 595). Medeltida puts är bevarad, synlig från långhusvinden. I S tornmuren finnas tre smala, rektangulära ljusgluggar med skråfasade yttre kanter och i V muren strax ovanför tornportalen finns ett litet rundfönster, alla ursprungliga.

Fig. 862. S. långhusportalens Ö kapitälband. Foto A. Edle 1948.
 Die O Kapitellzone vom S Portal des Langhauses. E capital of S portal of nave.

Fig. 863. S. långhusportalens Ö basband. Foto A. Edle 1948.
 O Basisband vom S Portal des Langhauses. E base of S portal of nave.

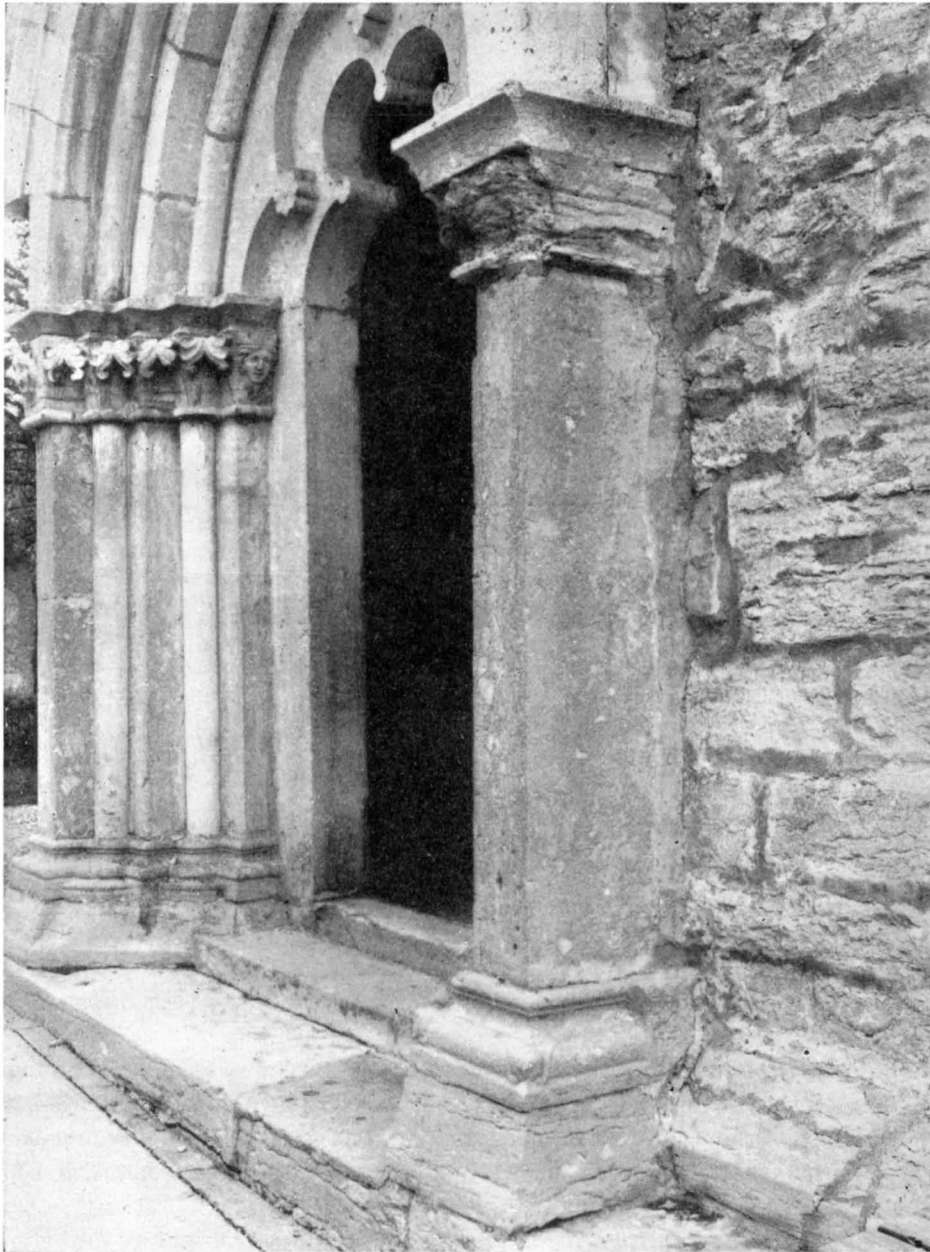

Fig. 864. Detalj av långhusets S portal. V kapitälbandet nyhugget 1900—1902. Foto A. Edle 1948.

Teilstück vom S Portal des Langhauses, die W Kapitellzone von 1900—02. Detail of S portal of nave, W capital from 1900—1902.

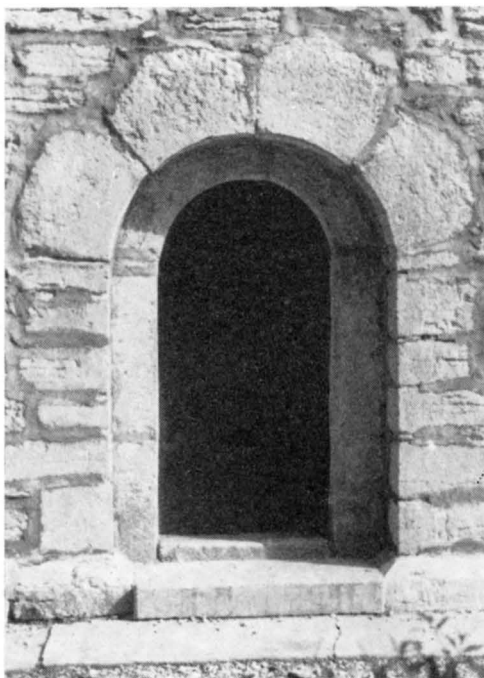

Fig. 865. Tornets V portal. Foto A. Edle 1941.
Das W Portal des Turms. W portal of tower.

Västra portalen är liten, rundbågig (fig. 865, 851). Dageröppningen är nu lägre än manshöjd, vilket beror på att marknivån i senare tid har höjts, varför en ny tröskel har lagts ovanpå den gamla. Portalen är märkvärdigt enkelt byggd. Den är dock ej så trång som de eljest kända portalerna av liknande byggnadssätt.

Dörr av ett lager stående bräder med svartmålade järnbeslag i rik ornamentering, tjärad. Tillkom vid restaur. 1902.

Den nuvarande tornbågen (fig. 878) med dess för Gotland ovanliga utformning tillkom vid restaur. 1902. Breddad hade den dock blivit redan tidigare. Vid sitt besök i Ardre 1863 ansåg Brunius, att dåvarande tornbåge ursprungligen varit betydligt smalare (jfr t. ex. Garde kyrkas tornbåge, som inte mäter mer än c:a 2 m, medan Ardres är c:a 5 m bred).

Tornkammarens valv är byggt med skikten i stjärnform, en variant av tältvalv, som tycks uppträda först omkr. 1260. Ursprungligen måste här ha varit bjälklag över ringkammaren. Det gotiska valvet tillkom sannolikt i samband med tornbågens vidgande och samtidigt med den nuvarande triumfbågen, alltså under 1200-talets tredje fjärdedel.

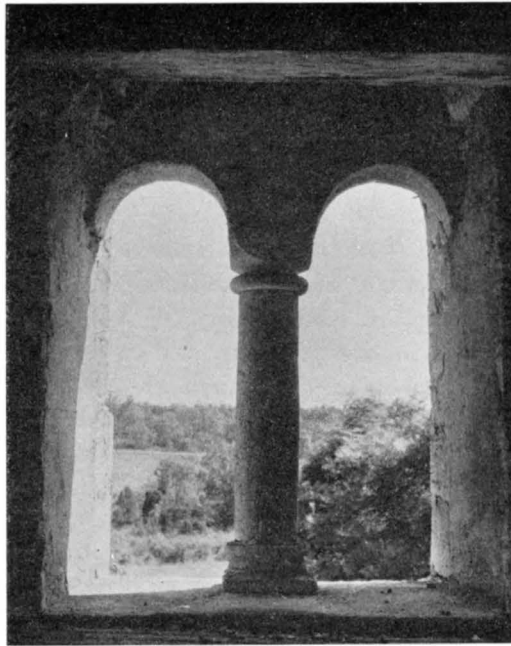

Fig. 866. Tornets S ljudglugg. Foto 1960.
Das S Schalloch des Turms. S sounding hole in tower.

Man har antagit att en murtrappa blivit förstörd vid tornbågens utvidgning (BRUNNUS II, s. 290). Därav syns dock inga tecken i tornets murar. Nu går vägen till tornloftet på en trätrappa genom ett hål i valvet. Ursprungligen har man kommit till de övre våningarna på stege från långhuset (jfr Viklau, ovan s. 332; Fröjel, SvK. Go. III, s. 355 och andra). Tornets första vånings dörröppning mot långhusloftet har då befunnit sig under det nuvarande tornvalvet. I höjd med det gotiska valvets topp finnes hål för bjälklag (fig. 846). På detta har golvet i andra tornvåningen vilat. Härifrån når man med stege klockvåningen, som dock ej längre hyser klockan, vilken numera hänger uppe i tornspiran.

De fyra rundbågiga ljudgluggarna i denna tredje våning äro fortfarande bevarade, en i varje väderstreck, den Ö dock gömd under långhustaket. Tre av ljudgluggarna, i S, V och N tudelas av en kort, kraftig mittkolonn med tärningskapitäl (fig. 866). Den S och V kolonnen är ursprunglig medan den N tillkom vid restaur. 1902. I den Ö gluggen saknas kolonn.

Den nuvarande spetsiga, spånbeklädda spiran byggdes vid restaur. 1902. Den föregående som i stort sett hade samma profil och höjd (fig. 847) var klädd med tjärade bräder. Spiran skadades av blixten 1833, varefter den omedelbart återuppbyggdes (ST. PROT.).

Det ålderdomliga tornet torde ursprungligen ha haft låg huv. Spetsig spira kan i alla händelser ej ha tillkommit förrän under gotisk tid, d. v. s. först under 1200-talets senare hälft.

Tornet är kyrkans äldsta bevarade del. Det byggdes ursprungligen till ett äldre kor och långhus (kärnkyrkan, se nedan). Sannolikt tillkom det under cisterciensertid, omkring 1200.

SAKRISTIA

Sakristian, som uppfördes 1801 (RÄK. och vis.),¹ är kyrkobyggnadens senast tillkomna del. Den har låg, svagt skråkantad sockel och huggna hörnkedjor. I motsats till övriga yttermurar äro sakristians murar fortfarande putsade, möjligen beroende på att den byggts enkelt av kalkstensflis. Fönster i N (fig. 842) med omfattning av huggen kalksten, två trifolieformade fönsteröppningar skilda åt av smal mittpost. Sadeltak klätt med tjärad spån på brädpanel. Före restaur. 1902 hade sakristian pulpettak, saknade sockel och dess fönster i N var kvadratisk och utan huggen omfattning (fig. 847).

I det inre är sakristian täckt av ett brutet vitmålat trätak. Ingången till koret är spetsbågig, delvis med omfattning av huggen kalksten. Dörr av stående bräder beslagen med ornamentalt utformat järnsmide, från restaur. 1902.

BYGGNADSHISTORIA

Ardre nuvarande kyrka har tillkommit under fyra byggnadsfaser, av vilka tre tillhöra medeltiden. — 1. Den äldsta byggnadsdelen är tornet, som uppfördes omkring 1200 i anslutning till ett långhus och ett kor från 1100-talet (se närmare härom nedan s. 804). Härigenom fullbordades Ardre kärnkyrka, sannolikt den första stenkyrkan på platsen. — 2. Under 1200-talets andra fjärdedel uppfördes nuvarande kor och långhus sedan motsvarande partier av den äldre kyrkan rivits. Portal och fönster från det gamla koret återanvändes i det nya. — 3. Under 1200-talets senare hälft genomgick kyrkan vissa förändringar i moderniserande syfte. Sålunda flyttades S långhusportalen till N sidan, där den fortfarande tjänstgör som N portal (fig. 858). I dess ställe uppsattes en ny, större S-portal av ungotisk typ (fig. 859). Sannolikt breddades samtidigt triumfbågen. — 4. Nästa fas i kyrkans byggnadshistoria infaller först 1801 då sakristia uppfördes på korets N sida.

RESTER AV
ÄLDRE
KYRKO-
BYGGNADER

Vid den omfattande restaurering, som kyrkan genomgick 1900—1902 (jfr s. 805), uppbröts golvet i långhuset och koret, varvid grundmurar till en äldre kyrkobyggnad blottades. Enligt en uppmättningsritning sannolikt av Emil Eckhoff, som utförde en undersökning på platsen, kunde grundmurarna till denna äldre kyrka friläggas till mycket stor del (fig. 867).

Som framgår av planen hade denna byggnad (tornet inberäknat) en total inre längd av omkr. 15 m (korets L omkr. 3,3 m, B 2,7 m, långhusets L omkr. 7 m, B omkr. 3,7 m, medan tornet, som är den enda stående resten av den äldre kyrkobyggnaden har en inre L av 3,5 m samt B av 3,5 m, alltså ett kvadratisk inre rum).

¹ I vis. anmärkes vid uppgiften om sakristians uppförande: *Tandem tardi venere bubulci* (= äntligen ha de tröga oxdrivarna kommit). Detta torde innebära att pastor sedan länge önskat en sakristia, men att socknens bönder varit ovilliga härtill.

α = HUGGEN HÄLL, GÅR VID β IN/UNDER TORNMUREN
 β = GRUNDSTEN, GÅR H. Ö. H. IN UNDER α
 δ = GRUNDMUR, TILL NY TORN
 ϵ^1 = " " " " STÖRD GENOM BEGRAFN.
 ϵ^2 = MÅLIG GRUNDMUR.

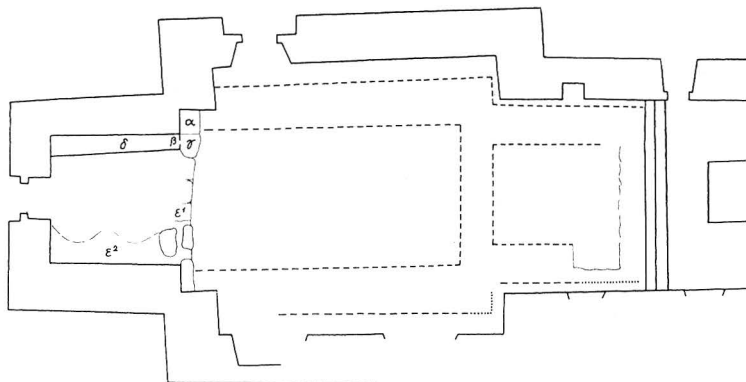

Fig. 867. Rekonstruktion av kärnkyrkans plan, 1 : 300. Efter uppm. trol. av E. Eckhoff 1900. ATA.

Rekonstruktion des Kernbaus der Kirche   Reconstruction of plan of "keep" church.
im Grundriß.

Det äldsta långhuset var, liksom det nuvarande, infattat av tornet och det äldsta koret. I tornets Ö mur avteckna sig konturerna av det äldre långhusets V gavel (fig. 846). Gavelspetsen är belägen 7,3 m ovanför det nuvarande golvet, men mark- och golvnivån har, som redan nämnts, varit avsevärt lägre i kyrkans äldre tid, att döma av tornportalens tröskelförhållanden. Kanske så att röstet med en omfattande takstol nådde omkr. 8,30 m i höjd. Detta antagande styrkes av språkforskaren Hugo Pippings¹ uppgifter om de berömda Ardre-stenarnas (jfr s. 832) läge, då de upptäcktes 1900. De lågo med bildsidan uppåt i samma plan direkt på det lager av svart mull, som utgjorde kyrkans botten. Den största av dem var något tjockare än de övriga och visade fläckvis tydliga spår av nötning, vilket tyder på att den någon tid tjänat som golv. På några av stenarna syntes »öfversmetning med murbruk». Detta kan betyda att de tunnare hållarna varit täckta av en bruksmassa för att komma upp i nivå med den tjockare hällen. Pipping anger också att stenarna lågo inom det äldre långhusets murar (fig. 868). Sannolikt hade de

¹ PIPPING H. Om runinskriften på de nyfunna Ardre-stenarna, i: Skrifter utgivna av Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala VII: 3, Uppsala 1901, Tyvärr får man dock här icke någon uppgift om stenarnas nivåförhållande till någon känd nollpunkt.

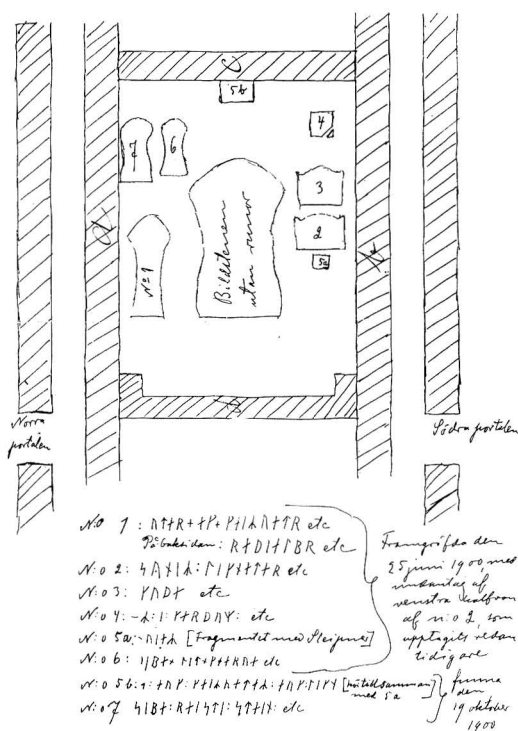

Fig. 868. Plan av långhuset med framgrävda äldre grundmursrester samt bildstenar. Ritning av W. Pipping 1900. ATA.

Grundriß des Langhauses mit ausgegrabenen älteren Grundmurerresten sowie Bildsteinen. Plan of nave with older remains of foundations and picture stones. Drawing by W. Pipping 1900.

här tjänstgjort som golv.¹ — Detta kor och långhus synes ha uppförts under 1100-talets sista fjärdedel. Möjligen har stensemästaren Globus, som anges såsom mästare till korportalen, även tjänstgjort som arkitekt.

Att den nyss omtalade äldre kyrkobyggnaden dock ej är den äldsta byggnaden på platsen antyds av en skissartad planritning (fig. 868), som Hugo Pipping utförde i samband med fyndet av bildstenarna. Även här anges de äldre grundmurarnas sträckning och i stort sett överensstämmer de båda planritningarna. På en viktig punkt avvika de dock från varandra. På Pippings ritning löper en något smalare mur rakt över det nu-

¹ I LINDQVIST S. Gotlands Bildsteine, Sthlm 1942, s. 18 finns också en utförlig beskrivning över stenarnas läge i kyrkan. De synes ha legat vågrät och varit övertäckta med jord. Av de starka nötningsspår, som alla stenarna uppvisa böra de ha bildat golv i kärnkyrkan. Enligt dessa iakttagelser skulle man alltså ej behöva antaga att de täckts av något lager av murbruk.

Fig. 869. Kolonnetter och kapital vid tornbågens N vederlag, från restaureringen 1900—1902. Foto 1960.
 Säulchen und Kapitele am N Kämpfer des Turmbogens von der Restaurierung 1900—02.   Colonnettes and capital at N abutment of tower arch, from the restoration 1900—02.

varande långhuset från S till N omkr. 4 m från det äldre långhusets Ö mur. Att det rör sig om en tunnare murrest angives tydligt genom att den i en anteckning kallas »ett band av kalksten», medan övriga murar kallas grundmurar. På Eckhoffs ritning (fig. 867) är denna murrest inte ens antydd. Möjligen ansåg han att dessa säkerligen små stenar inte kunde ha utgjort grunden för en verklig mur, i synnerhet som långhusets övriga murar ha varit av ansenlig tjocklek (omkr. 1,20 m). Inte desto mindre förefaller det troligt att dessa stenar utgöra resterna av en grundmur. Dock ej till nyss omtalade kyrka, utan till den äldsta kyrkan på platsen, vilken i så fall skulle ha utgjorts av en träbyggnad om endast 3 m:s bredd, sannolikt från 1000-talets slut eller, 1100-talets början.

Kyrkan genomgick 1900—1902 en mycket omfattande restaurering under ledning av konstnären Axel Herman Hägg.¹ I exteriören skedde följande förändringar: Tornspiran nybyggdes, taken omlades, yttermurarnas puts avlägsnades och korets och långhusets sekundärt uppbrutna fönster fingo omfattningar av huggen kalksten. Sakristian ombyggdes helt. Dess murar höjdes och pulpettaket utbyttes mot ett sadeltak. Det enkla kvadratiske fönstret i dess N mur förstörades och fick huggen omfattning av kalksten. —

¹ AXEL HERMAN HÄGG, f. 1835 i Katthammarsvik, Östergarn sn, † 1921 i Southsea, England. Grafiker, tecknare, målare; arkitekt. Som arkitekt utförde Hägg bl. a. några mycket omfattande kyrkorestaureringar på Gotland i medeltidsromantisk anda: utom Ardre, Visby domkyrka 1899—1903, Dalhem 1899—1914. Dessutom utfördes om- och tillbyggnad av Floda k:a, Södermanl. efter Häggs förslag och ritningar.

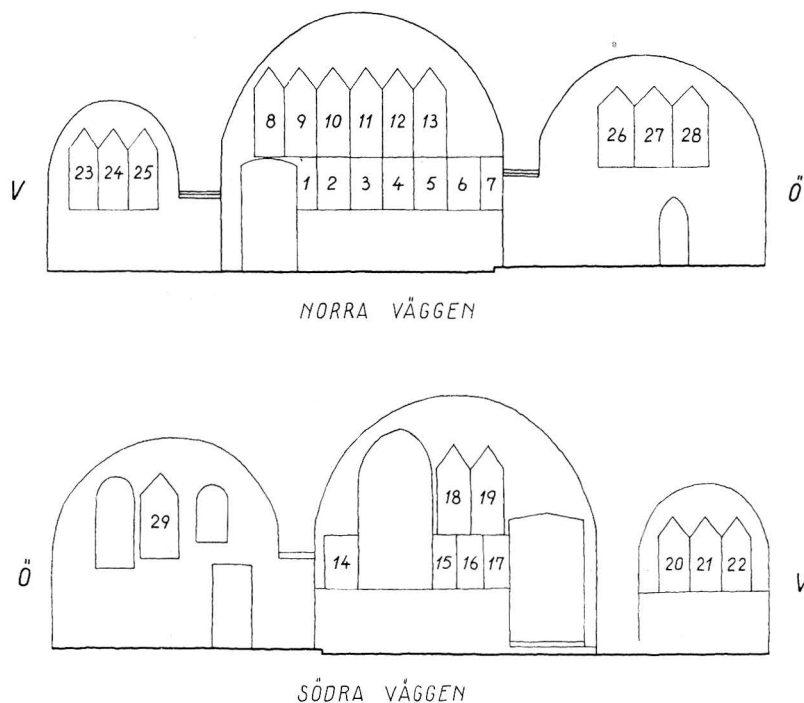

Fig. 870. Schema över kalkmålningarna.
 Ikonographische Übersicht der Ausmalung. Identification of paintings.

Mest omdanande var dock restaureringen av kyrkans interiör: Tornbågen breddades något och vid dess N och S vederlag placerades nyhuggna dubbelkolonetter av kalksten (fig. 869). Väggar och valv försågs med muralmålningar utförda av konservator Wilhelm Pettersson (se not s. 667) efter kartonger av restaureringens arkitekt A. H. Hägg (fig. 871). Vad inredningen beträffar revos läktarna och en ny orgel med nygotisk fasad uppställdes i koret. En altartavla från 1839 utbyttes mot en enkel nytillverkad altarprydnad. Den slutna bänkinredningen från 1600- och 1700-talet ersattes med öppna bänkar delvis av ek.

UPP-
VÄRMNING

Kyrkan, som tidigare saknat uppvärmningsanordning, fick vid restaur. 1902 en kamin, vilken uppställdes i långhusets NÖ hörn. 1933 installerades värmeledning med lågtrycksånga, varvid pannrummet placerades utanför kyrkans plan, strax N om långhuset.

Fig. 871. Kristi intåg i Jerusalem. Muralmålning å långhusets N mur av Wilhelm Pettersson 1900. Foto 1960.

Christi Einzug in Jerusalem, Malerei an der N Wand des Langhauses von Wilhelm Pettersson 1900. Christ entering Jerusalem. Mural on N wall of nave by Wilhelm Pettersson 1900.

KALKMÅLNINGAR

De kalkmålningar, som nu fylla kyrkans väggar och valv, tillkommo vid restaur. 1902 och utfördes av dekorationsmålaren Wilhelm Pettersson (se not 1 s. 667) efter kartonger av restaureringens arkitekt, konstnären Axel Herman Hägg (se not 1 s. 805). — I långhuset framställas scener ur passionshistorien omramade av kolonnetter och nedåt avslutade med bladstav och hängande draperi.¹ — N muren från V (siffrorna hänvisa till målningsschema fig. 870). — 1. *Ängel med språkband*. — 2. *Kristi intåg i Jerusalem* (fig. 871). — 3. *Nattvardens instiftande*. — 4. *I Getsemane*. — 5. *Judaskysssen*. — 6. *Kristus inför Pontius Pilatus*. — 7. *Ängel med språkband*. — Därovanför: Apostlar. — 8. *Jakop d. y.* — 9. *Matteus*. — 10. *Tomas*. — 11. *Bartolomeus*. — 12. *Filippus*. — 13. *Andreas*. Passionsserien fortsätter på S sidan: — 14. *Gravläggningsen*. — 15. *Uppståndelsen*. — 16. *På vägen till Emmaus*. — 17. *Himmelsfärden*. — Därovanför: Apostlar. — 18. *Judas Lebbeus*. — 19. *Simon*. — Inskrift på långhusets N vägg: OM I BLIFVEN VID / MINA ORD SÅ ÄREN I / MINA RÄTTE LÄRJUNGAR / JOH. 8:31, samt på långhusets Ö vägg strax S om triumf-

¹ Jfr SÖDERBERG B. De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder, Lund 1942, s. 28.

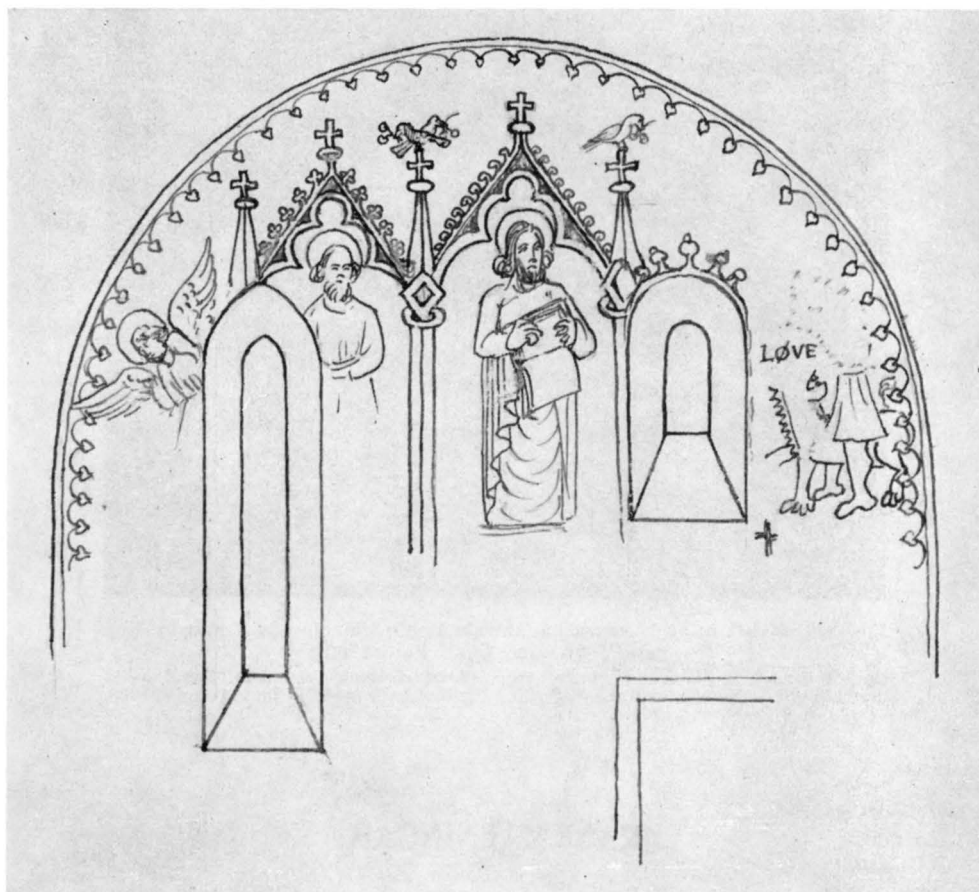

Fig. 872. Senmedeltida kalkmålning å korets S vägg, nu avlägsnad. Efter tuschteckning av W. Pettersson 1900.

Malerei an der S Wand des Chors, nun entfernt, Mural on S wall of chancel, now removed. From a Zeichnung von W. Pettersson. pen drawing by W. Pettersson 1900.

bågen SALIGE ÄRO DE SOM HÖRA / GUDS ORD OCH GÖMMA DET / LUK. 11:28. — I långhusets valvhjassa fem rundlar (en i varje svickel samt en i mitten) med allegoriska figurer samt bibelcitat. Rundlarna omslingras av bladornament, som sträcka sig ut i valvstrålarna. — I tornbågen på första arkivoltens undersida framställs tolv profeter i bröstbild inom rundlar. På andra arkivoltens mot långhuset vända sida läses: I SKOLEN ICKE MENA ATT JAG HAR KOMMIT FÖR ATT UPPLÖSA LAGEN ELLER PROFETERNA. JAG HAR ICKE KOMMIT FÖR ATT UPPLÖSA UTAN FÖR ATT FULLBORDA. — Även tornrummet försågs vid samma tillfälle med målningar. På S väggen framställs: — 20. *Moses*. — 21. *Elias*. — 22. *Daniel*, samt på N väggen: — 23. *Esaias*. — 24. *Jeremias*. — 25. *Hesekiel*. — I koret framställs på N

Fig. 873. Senmedeltida kalkmålning å korets N mur, nu avlägsnad. Efter tuschteckning av W. Pettersson 1900.

Malerei an der N Wand des Chors, nun entfernt, Mural on N wall of chancel, now removed. From a pen drawing von W. Pettersson.

väggen: apostlarna — 26. *Jakop d. ä.* — 27. *Johannes.* — 28. *Petrus.* Dessutom finnes här två inskrifter, av vilka den V nu är till hälften dold av orgeln. Den lyder: FÖR HERREN VILL / JAG SJUNGA FÖR / HERREN ISRAELS GUD / VILL JAG SPELA. DOM. 5:3. — Den Ö inskriften lyder: JAG VILL TAGA / FRÄLSNINGENS / BÄGARE OCH ÅKALLA / HERRENS NAMN./ PS:116:13. — På korets S mur framställs: — 29. *aposteln Paulus*, därjämte finnes två inskrifter, den Ö: I SÅ MÅNGA SOM / HAFVA BLIFVIT DÖPTA / TILL KRISTUS HAFVEN IKLÄDT EDER KRISTUS./ GAL: 3:27. I övrigt äro korets väggar försedda med kvadermålning och blommor i schablonmönster samt draperier (fig. 890). — Hela korvalvet är prytt med ornamentalt måleri, som består av ett tätt rankverk med vinlöv. Detta är den enda bibehållna resten av de äldre målningar, som i övrigt avlägsnades vid restaur. 1902 (se nedan). I den Ö valvkappan strax ovanför fönstren i ett sexpassformat fält en tronande Kristusfigur omgiven av evangelistsymbolerna jämte två änglar, därovanför den helige andes duva inom rundel.

Dessa målningars färgskala är ganska mörk, med chokladbrunt som dominerande inslag; övriga färger: grönt, rött, gult, blått, svart och vitt.

Vid restaur. 1902 avlägsnades putslager, som täckte kalkmålningar från 1400- och

1500-talet. Dessa voro dock så fragmentariska att man ej ansåg det möjligt att rädda dem genom konservering, utan de borttogos helt. Några av de äldre målningarna avbildades i akvarell av Wilhelm Pettersson innan de borttogos.¹ Där framställes på N korväggens övre del (fig. 873): *Simson med Gaza portar, två apostlar och Kristoffer bärande Kristusbarnet*. Därjämte en fragmentarisk inskrift: DEN SAMME STA / DER SAMSON BA / PORTEN I FRAN samt längre åt Ö: ENGEL. På S korväggens övre del fanns följande målningar (fig. 872): *Ängel med utbredda vingar, två apostlar samt Simson och lejonet*. Enda inskriften på denna vägg synes ha varit ordet LÖVE i anslutning till scenen med Simson och lejonet. Korvalvet var liksom nu prytt med en rik ornamental målning (fig. 874) i rött, grönt och blått. I Ö valvkappan, strax ovanför fönstren fanns en nådstolsscen inskriven i ett sexpass jämte följande inskrift: GUD FAD/ER GUDS SØN / GUD DEN HEL/LIGE ANDE.

Även i långhuset fanns äldre fragmentariska målningar. Dessa synes ha varit i ett mycket dåligt skick, vilket framför allt berodde på att läktare i sen tid uppförts både i V och N. Om dessa målningar finnes följande underrättelse i brev från församlingens pastor 1900:² »I skeppet: apostlarne jämte bilder ur Kristi lif. Tornbågen: Paulus, de dödas uppståndelse, Kristi kommande till Domen (Kristus med fyrkantig gloria), Draken. Öfver södra dörren Jörans strid mot Draken. Bilderna äro delvis förstörda, hvilket skett vid någon föregående reparation. Inskrifter finnas här och hvar, latinska bokstäver, danska språket...»

Uppgiften om att långhusets väggar ursprungligen haft målningar med motiv från Kristi liv låter oss förmoda att det kan vara fråga om en svit målningar utförda av den på Gotland under 1400-talet livligt verksamme Passionsmästaren eller hans verkstad. I fråga om den allmänna uppbyggnaden, ornamentik och arkitektur, överensstämman också Petterssons målningar i hög grad med Passionsmästarens. I en rapport³ till Vitterhetsakademien omtalar Petterson att de nya målningarna utförts »i samma anda som de gamla», vilket kan tyda på att han använt de äldre målningarna som förlagor. Emellertid fanns enligt Pettersson en inskription på S väggen enligt vilken målningarna beståts av »Peder Halsegaard anno 1525».

Målningarna voro troligen synliga till 1719. Detta år »blefwo alla refwor i hwalfwen botade, och hela Kyrkian innan til hwitlimad». Enligt vis. renoverades kyrkan invändigt 1801, varvid »då Klistringen blef afrifwen syntes ännu något qvar af fordna Munk målningen på Muren». Än en gång överkalkades målningarna och blev sedan åter synliga först vid restaur. 1902. Vid en undersökning som genom Riksantikvarieämbetets försorg utfördes år 1950 kunde man konstatera att intet återstod av de äldre målningarna under den nuvarande putsen.

¹ Tuschteckningar, delvis akvarellerade, förvaras i ATA (fig. 872—874).

² Ur brev från komminister KARL KRISTIANSSON 19/6 1900, »å församlingens vägnar» till Vitterhetsakademien (ATA).

³ Rapporten är daterad: »Stockholm i april 1914», alltså tolv år efter restaureringens slutförande.

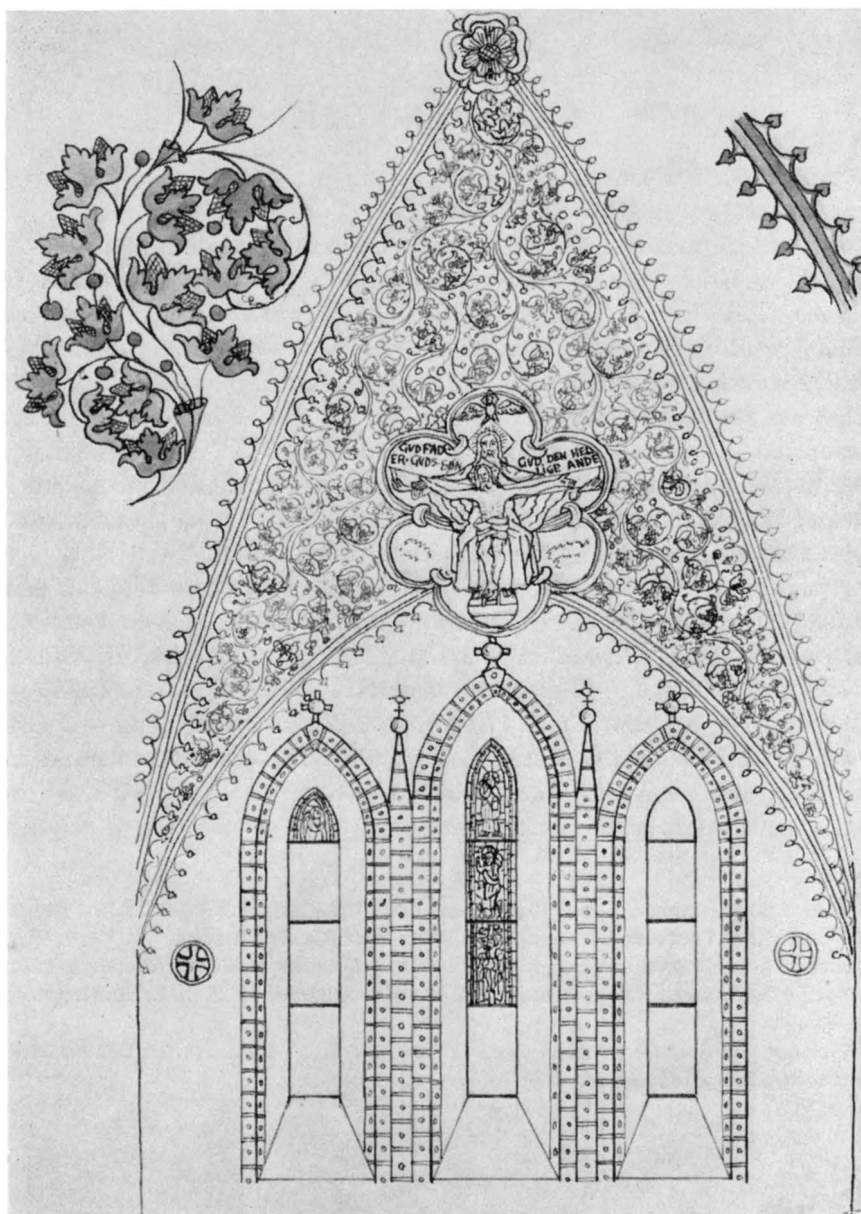

Fig. 874. Senmedeltida kalkmålning i koret, nu avlägsnad. Efter akvarellerad tuschteckning av W. Pettersson 1900.

Malerei im Chor, nun entfernt, Zeichnung von W. Pettersson.

Mural in chancel, now removed. From a coloured pen drawing by W. Pettersson 1900.

GLASMÅLNINGAR

I de tre fönstren i Ö kormuren finnas glasmålningar. De tre översta rutorna i mellersta fönstret äro medeltida,¹ medan de övriga tillkommo vid restaur. 1902. De medeltida rutorna i mellersta fönstret framställa i ordning nedifrån uppåt: — 1. *Korsfästelsegrupp* (fig. 876) i lysande färgkomposition; Kristus med rött ländkläde på grönt kors omgiven av Maria och Johannes i guldgula dräkter och med ljusst röda glorioer mot blå fond. Höggotiskt arbete från omkr. 1300. — 2. *Kristi uppståndelse* (fig. 877), Kristus, iförd gul mantel och med röd korsfana i v. hand, höjer välsignande h. hand. Övriga färger: blått, brunt och svart. — Denna ruta avviker i hög grad från de två övriga medeltida och är sannolikt ett arbete från 1300-talets andra fjärdedel. — 3. *Majestas Domini* (fig. 875), Kristus iförd grön livklädnad och brunrå mantel sittande på en tronstol mot mattblå bakgrund med röda inslag. Denna ruta tillhör samma målningssvit som nummer 1. och är alltså ett höggotiskt arbete från omkr. 1300.

De övriga rutorna i de tre korfönstren äro fyllda av moderna målningar, imiterande medeltida stilar. De äro samtliga signerade av Wilhelm Pettersson 1901. I det N fönstret framställes nedifrån: — 1. *Bebådelsen*. — 2. *Kristi födelse*. — 3. *Konungarnas tillbedjan*. — 4. *Ängel med skål i v. hand*. — I mellersta fönstret, längst ned: *Korsbärandet*. — I det S fönstret, nedifrån: — 1. *Frambärandet i templet*. — 2. *Flykten till Egypten*. — 3. *Kristi dop*. — 4. *Ängel med skål i h. hand*. Rutorna i det N och det S fönstret synes vara utförda med förebilder från den yngre Dalhemsskolan,² medan rutan längst ned i det mellersta fönstret kommer Lyemästaren³ mycket nära.

¹ I sin ovan omtalade rapport liksom i tuschteckningen (fig. 874) anmäler WILHELM PETERSSON att även den översta rutan i N fönstret är medeltida. Detta är emellertid felaktigt.

² DALHEMSSKOLAN, benämning på glasmästarverkstad i ROOSVAL, J. Gotländsk vitriarius, Sthlm 1950, se s. 6 ff. Dalhemsskolan var verksam sannolikt i Visby på 1200-talet. Dess förnämsta arbeten finnas i Dalhems kyrka.

³ LYEMÄSTAREN, glasmästare verksam under 1300-talets andra fjärdedel; har fått benämningen av sitt främsta bevarade arbete i Lye kyrka. Se ROOSVAL, a. a. s. 46 ff.

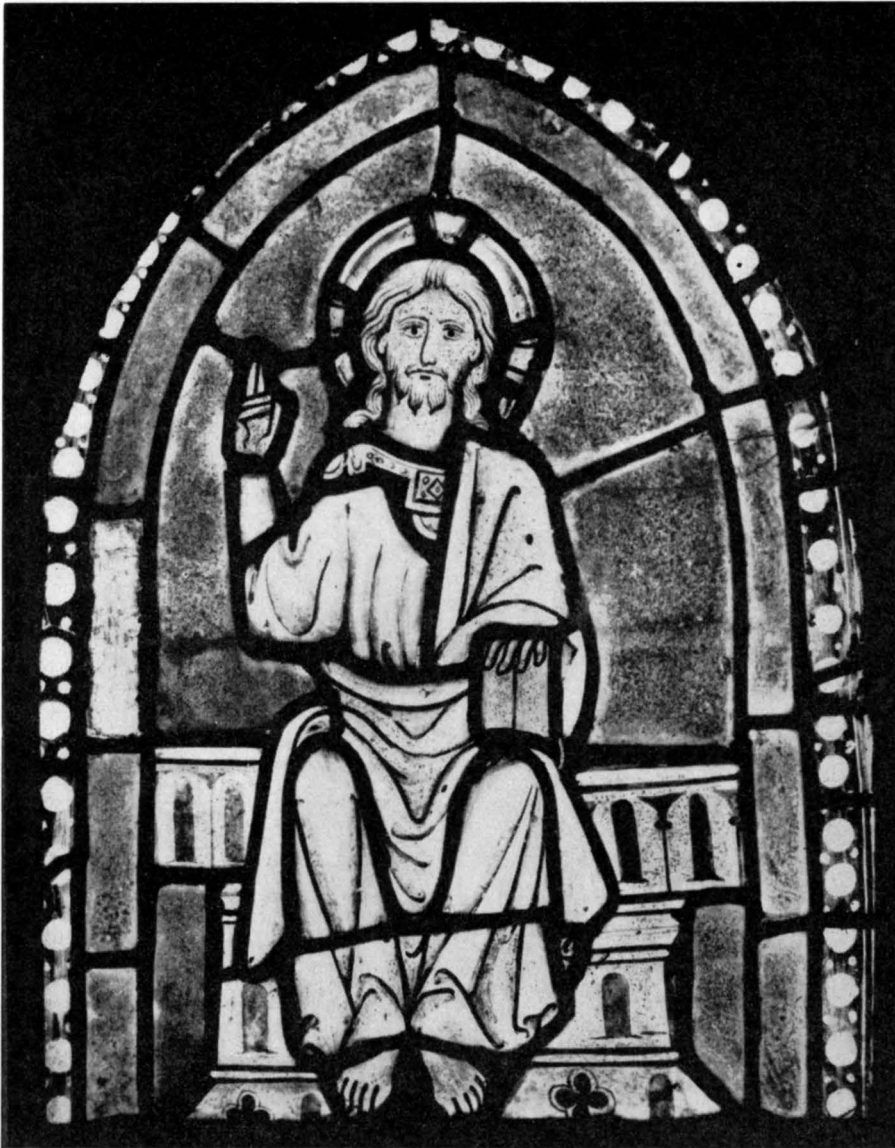

Fig. 875. Kristus i majestät, glasmålning från omkr. 1300. Foto ATA.
Majestas Domini, Glasmalerei um 1300. Christ Majestic, stained glass ca. 1300.

Fig. 876. Kalvariegrupp, glasmålning från omkr. 1300. Foto A. Edle 1941.
Kalvariengruppe, Glasmalerei um 1300. Calvary group, stained glass ca. 1300.

Fig. 877. Kristi uppståndelse, glasmålning från 1300-talets andra fjärdedel. Foto A. Edle 1941.
Auferstehung Christi, Glasmalerei aus dem 2. Viertel des 14. Jh. The Resurrection of Christ, stained glass, second quarter of 14th century.

Fig. 878. Interiör mot V. Foto E. Olsson 1963.
Kircheninneres nach W. Interior looking W.

INREDNING OCH LÖSA INVENTARIER

ALTAR-
ANORDNING

Altarbord, murat och fristående, täckt av en troligen medeltida kalkstensskiva, som dock slipats och polerats 1840 (RÄK.) 162 × 102. På altarbordets baksida en träpanelad nisch, försedd med järnbeslagen lucka, medeltida. H 35, B 32, Dj 54.

En nu försvunnen kolonnuren piscina omnämnes i HILFELINGS JOURNAL 1800 (s. 139): »Tätt invid Altarets södra Sida sågs en liten marmor Pelare med liksom et Sten fat ofwanpå, af samma Stenart af $\frac{1}{2}$ Alns diameter, hwilket stode i lika höjd med Altaret — Fatet hade et litet hål i Botten — Wattnet genom Pelaren — bortrinne i Jorden». En kolonnbas av kalksten som nu är placerad i koret (fig. 881) har sannolikt hört till denna piscinakolonn. H 16,5, D 24. Själva piscinan eller »Sten-fatet» är ej bevarad. Den

Fig. 879. Interiör mot Ö. Foto 1960.
Kircheninneres nach O. Interior looking E.

är dock avbildad hos P. A. Säve (fig. 880) och synes ha varit en väl huggen, ornerad skål av kalksten, som genom en lång stenarm varit fästad vid altarbordet; en sällsynt anordning.

På altarbordet står ett retabel av snidat och målat trä (fig. 883), bestående av mittparti och åtta flankerande bågställningar med snidade apostlafilgurerna. I mittpartiet framställs Kristus på korset omgiven av de sörjande Maria och Johannes (fig. 884). Med undantag av de apostlar, som stå närmast mittscenen, nämligen Petrus med nyckeln till v. och Paulus med svärdet till h. sakna figurerna bestämbara attribut. Figuren längst till h. bär mitra och kan möjligen vara S. Nicolaus. Denna figur jämte den motsvarande längst ut åt vänster äro utförda i något större skala än de övriga och äro dessutom av något

Fig. 880. Piscina ursprungligen fästad vid altarbordets SV hörn samt stödd av en pelare. Efter tuschteckning av P. A. Säve 1864.

Lavabo, ursprünglich mit der SW Ecke der Altarmensa verbunden und von einem Säulchen gestützt, Zeichnung von 1864.

Piscina, originally fastened to SW corner of altar and supported by a pillar. Pen drawing by P. A. Säve 1864.

lägre kvalitet, vilket kan betyda att de tillkommit senare. Ramverket består av baldakinarkitektur med ömsom spetsbågiga ömsom rundbågiga rösterna uppburna av smala kolonnetter. Målningen härstammar från 1700-talet, men konserverades och förnyades delvis vid en renovering 1923, utförd av samme Wilhelm Pettersson från Stocksund, som var verksam i Ardre vid den stora restaureringen 1900—02. Färgerna äro: Rött, blått, grönt, vitt och brunt i dräkter, rött, blåsvart och grönt i ramverket. Retablet är ett enkelt gotländskt arbete från 1300-talets början. Sidofigurerna i större skala äro sannolikt

arbeten av Misericordieverkstaden¹ från 1400-talets mitt. L 218, H 134. Retablet har en tid varit förvarat i Gotlands Fornsal, men återfördes 1923 till kyrkan.

Fig. 881. Kolonnbas av kalksten, sannolikt till en piscinakolonn. Foto E. Lagerlöf 1961.

Säulenbasis aus Kalkstein wahrscheinlich zu dem Säulchen des Lavabo gehörig. Base of column, limestone, probably of a piscina column.

Vid vis. 1837 anmärktes »att Ardre kyrkas altar Tafla befunnes så usel och otjenlig, att, i dess ställe en ny borde anskaffas.» Detta skedde också. År 1839 borttogs retablet och en ny altarpopsats (fig. 885) uppställdes i dess ställe (RÄK.). Denna, som är utförd i snidat och målat trä, består av ett mittparti med ett målat Agnus Dei mot blå fond, vilket flankeras av förkroppade pilastrar. På ömse sidor därom en fristående piedestal med skulpterad och förgylld eldurna. Inskrift under mittstycket: JOH. 1:29. SI GUDS LAM SOM BORTTAGER VERLDENS SYND.

Enligt en inskrift på altarpopsatsens baksida är den förfärdigad av sjötullvaktmästaren P. Bro-

¹ MISERICORDIEVERKSTADEN, benämning på skulpturverkstad i Visby vid 1400-talets mitt. Se ROOSVAL, J., Medeltida konst i Gotlands Fornsal, Sthlm 1925, s. 69 ff.

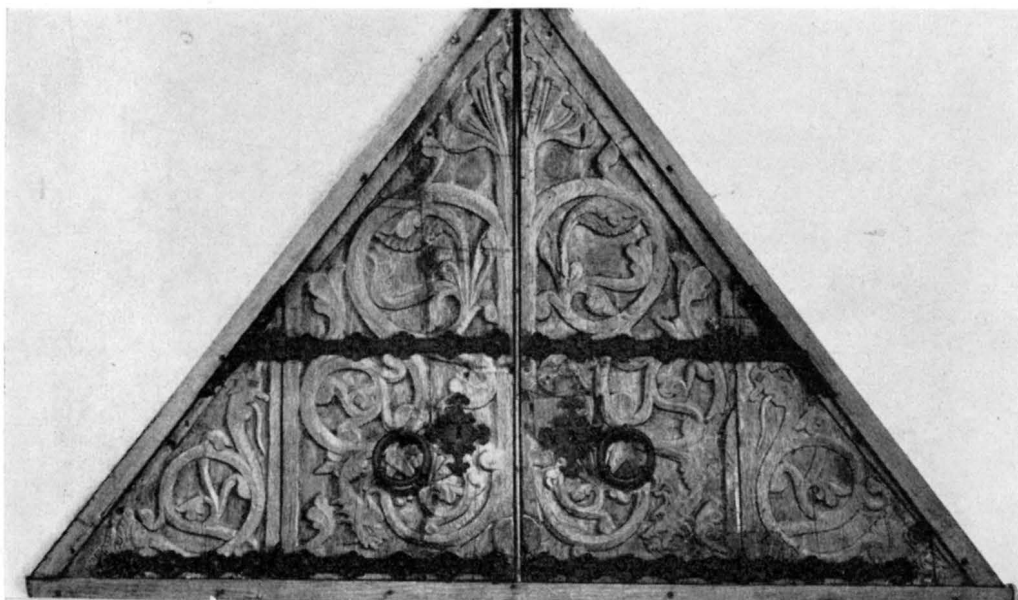

Fig. 882. Ornerade skåpdörrar (de övre), 1200-talet. Järnbeslagen moderna. Foto 1960. S. 790.
 Schranktüren, die oberen, mit Dekor des 13. Jh., die Eisenbeschläge neu. Ornamented cupboard doors (the upper ones) 13th century. Ironwork modern.

ström och målad av C. M. Erickson. H 275, B 178 (utan piedestaler). I samband med restaur. 1902 försåldes altartavlan till Petsarve gård, där den nu tjänstgör som vägg i ett vindsrum.¹ — I dess ställe anskaffades 1902 en altarprydnad av förgyllt trä, bestående av ett kors på sarkofagartat skrin. Total H 117, skrinets B 69. Denna altarprydnad förvaras sedan 1923 i sakristian.

Altarskrank av fernissad ek (fig. 879) i nygotisk stil. Armstödet stoppat och klätt med ljusbrunt skinn. Detta altarskrank tillkom vid restaur. 1902 och fick då ersätta ett skrank med balusterformade dockor av vanlig typ från 1700-talet.²

Skriftepall med kontursågat bröstvärn; dess listomgivna, grönmålade fyllning omramas av två balusterformade rödmålade pilastrar. I övrigt är den målad i röda och gröna slingor. Pallen är stoppad och skinnklädd medan armstödet är klätt med rött ylletyg. I vitt målad inskrift: 1749. Förvaras numera på kyrkans vedbodvind. H 99,5, B 76.

¹ Skriftväxling rörande altartavlans placering och eventuella återställande till kyrkan förvaras i ATA.

² Det äldre skranket är synligt på några fotografier tagna före restaur. 1900—02 (förvaras i ATA).

Fig. 883. Retabel, gotländskt arbete från 1300-talets början. Foto 1960. S. 817.
Altarretabel, gotländische Arbeit, Anfang des 14. Jh. Retable, Gotland work, begin of 14th century.

MEDELTIDA
TRÄSKULPTUR

Triumfkrucifix av snidat och målat trä (fig. 886), ringkors med de fyra evangelist-symbolerna i relief på korsets stora änd-plattor. Väl bevarat med undantag för den medeltida polykromien, som helt övermålat senast vid restaur. 1902, varvid krucifixet fick följande ännu bevarade färger: Ländklädet blått med rött foder, karnationen rödvit, hår och skägg brunt, korset gråblått med detaljer i guld och rödbrunt. Enligt en kortfattad rapport i *ATA* av Wilhelm Petterson skall denna målning ha utförts av J. Gardelin, Hemse. Krucifixet kan dateras till 1200-talets mitt.¹ Figurens H 125. Korsets H ca 240.

Såsom ovan anmärkts (s. 796) var detta krucifix avsett för triumfbågen i en äldre mindre kyrka. När denna kyrka revs flyttades krucifixet över till den nya bredare triumfbågen och ännu 1801 hängde det på denna sin plats i »hwalfbågen» (= triumfbågen) (vis.). En tid hängde det på kyrkans N korvägg (s. 258, *BRUNIVS II*, s. 291), men återfördes vid restaur. 1902 till sin plats i triumfbågen.

Stående madonna med barnet av snidat, krederat och polykromerat trä (fig. 887). Jämförelsevis väl bevarad, men både madonnans och barnets högerarmar äro borta. Dessutom är skulpturen avsågad jäms med fötterna. Smärre rester av medeltida polykromi: Guld på manteln, möjligen med brokadmönster, blått mantelfoder. — Troligen gotländskt

¹ Jfr af *UGGLAS*, C. R., *Gotlands medeltida träskulptur*, Sthlm 1915, s. 509.

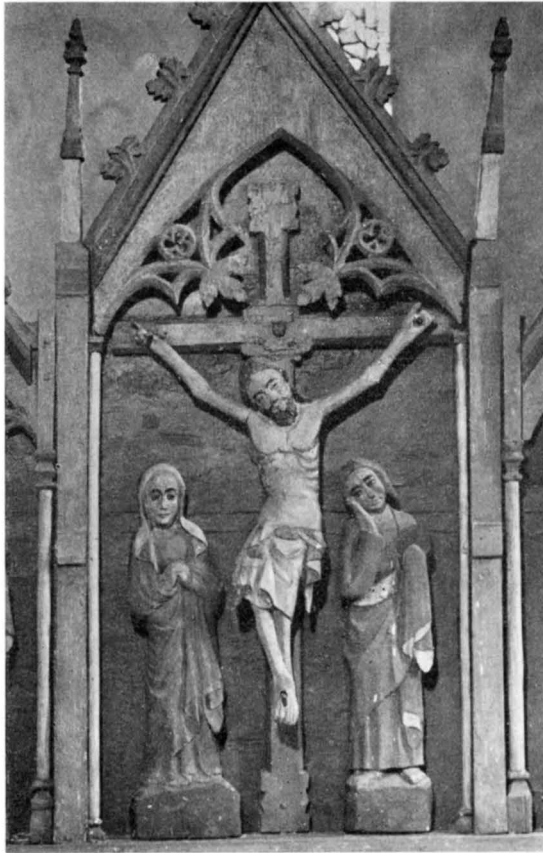

Fig. 884. Kalvariegrupp. Detalj av fig. 883. Foto 1960.
Die Kalvariengruppe aus dem Retabel Abb. 883. Calvary group, detail of fig. 883.

arbete från omkr. 1500. Denna madonnabild återupptäcktes 1928 på kyrkans vedbodvind (vis.) och renoverades 1930 av konservator Alfred Nilsson¹ på greve Eric von Rosens² bekostnad, varvid en övermålning från 1800-talet avlägsnades. H 93.

¹ ALFRED NILSSON, målare, tecknare, konservator. F. 1888, † 1953. Innehade från 1921 egen konserveringsverkstad och anförtrordes ett mycket stort antal uppdrag i samband med restaureringar av äldre byggnadsminnesmärken, särskilt kyrkor.

² ERIC VON ROSEN, greve, godsägare, forskningsresande, etnograf. F. 1879, † 1948. Ägde och bebodde Rockelstad i Södermanland samt innehade sedan 1925 Gryngevik i Gammelgarn.

Fig. 885. Altaruppsats från 1830. Nu i Petsarve
gård. Foto B. Bergman 1927. S. 818.

Altar von 1830, nun auf dem Hof Petsarve.
Retable 1830, now in Pet-
sarve.

PREDIKSTOL Predikstol bestående av korg, ljudtak och trappa av snidat, målat och förgyllt trä (fig. 888). Den polygonala (fem sidor av en åttkant) korgen är uppdelad med profilerade lister och arkadbågar. Kring arkadbågarna samt på korgens krön- och bottenlist plattskärningsornamentik med beslagsverk, rosetter m. m. Över och under fyllningarna samt under krönlisten tandsnitt och äggstav. Det likaledes polygonala ljudtaket krönes av kontursågade volutgavlar och spiror. Under taket en hängande, skulpterad och försilvrade duva. Korgens arkadfält fingo vid restaur. 1902 figurmålningar, vilka sannolikt utfördes av målaren Johan Gardelin, Hemse efter förslag av A. H. Hägg. Här framställs: — 1. *Olaus Petri*. — 2. *Laurentius Petri*. — 3. *Martin Luther*. — 4. *Filip Melanchton* (fig. 889). Trappbarriärens bågfält försågos samtidigt med stiliserad blomstermålning i rött, grönt och gult. Även övrig målning, huvudsakligen i mörkbrunt med förgyllda ornament, härrör från restaur. 1902 och utfördes av J. Gardelin.¹ Den hade tidigare varit målad i grön oljefärg (INV. 1830). Predikstolen är sannolikt tillverkad vid 1600-talets början.

TIMGLAS Timglas av förgylld brons (fig. 888) för fyra glas. Ramen, som sammanhålls av tvinnade smala kolonnetter, krönes och avslutas nedåt av prydnadssporrar. Stativ av smitt förgyllt järn; fastsatt vid predikstolen. H 29, B 23. Stativets H 34.

BÄNKINREDNING Nuvarande bänkinredning (fig. 879), som härstammar från restaur. 1902, är öppen med gavlar av fernissad ek, ryggstöd och sitsar av fernissad furu. Bänkgavlar och skärmar äro utformade med nygotiska ornamentsmotiv, sannolikt efter ritningar av restaureringens arkitekt, A. H. Hägg. Under triumfbågen tvärställda bänkar av samma utförande, vars mot långhuset vända gavlar bära snidade änglabilder av ek (se fig. 888) förfärdigade av Hägg 1902 (RÄK.). — Tidigare var bänkinredningen sluten. Dess dörrar

¹ Enligt rapport av W. PETTERSSON 1914, ATA.

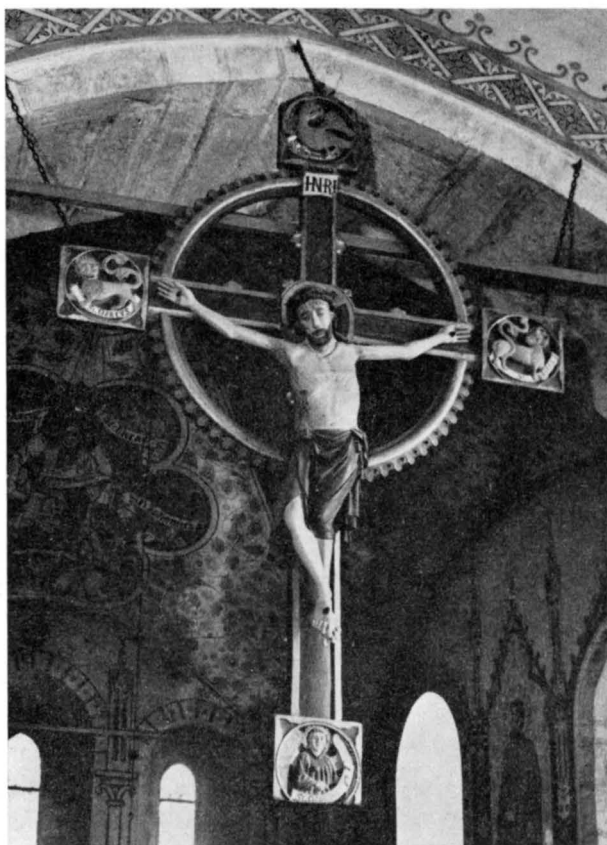

Fig. 886. Triumphkrucifix, 1200-talets mitt. Foto 1960. S. 820.
Triumphkreuz, Mitte des 13. Jh. Rood, mid-13th century.

hade fyllningar med arkadbågar och ornament av 1600-talskaraktär. Denna inredning är numera spårlöst försvunnen. Enligt ST.PROT. 1900 överlämnades »de gamla kyrkbänks-gaflarna» till arkitekten Hägg. Det övriga lär ha bränts. Uppgifterna om tidigare bänk-inredningar äro mycket knapphändiga. 1730 nämnes målning av bänkarna och 1733 byggdes en »Betjentbenk» samt »strax thervid en qvinnobenk» (VIS.). I RÄK. 1855/56 omtalas »korets ombyggnad till kvinnobänkar».

Läktare ha tidigare funnits i långhuset. 1755 och 1779 uppfördes en på N och en på S sidan (VIS. och RÄK.). På ett fotografi, som tagits före restaur. 1902 kan man studera den N läktaren, som synbarligen sträckt sig ända fram till triumfbågen. Den vilade på fyrkantiga stolpar och dess bröstning var indelad i listomgivna fält, som voro prydda med

LÄKTARE

Fig. 887. Madonna, gotländskt arbete från omkr. 1500. Foto 1960. S. 820.

Madonna, gotländische Arbeit um 1500. Virgin, Gotland work ca. 1500.

ORGEL

blomstermålning. — 1855 nämnes en läkare i V, »mitt emot altaret.» Den skulle vid detta tillfälle vidgas genom rundning framåt, för att ge plats åt »Korsångarna». De många läktarna ha sannolikt bl. a. tillkommit på grund av kraftig folkökning, som gjorde den lilla kyrkan för trång. Vid restaur. 1902 revos alla läktarna.

Orgeln (fig. 890), som är placerad på golvet i koret omgives av en skåpliknande fasad i nygotik bestående av blindpipor inom masverksomgivna arkadbågar och uppåt avslutad med förgyllda gotiska krabbor och fialer. Överst på sydfasadens mitt står en stor snidad och förgylld ängel med trumpet. Orgelordningen är ritad av A. H. Hägg med franska kororglar som förebilder. Orgelverket är utfört av Firma Åkerman & Lund, Stockholm och anskaffades 1902 (RÄK.). Den har en manual, fyra stämmor och bihangspedal. Spelbordskonsol av fransk typ. — Genom orgelns placering i koret har en medeltida tradition upptagits. Den stora nygotiska omfattningen åstadkommer dock en helt annan verkan i det lilla kyrkorummet än den medeltida gotländska orgeltypen med dess blygsamma format och enkla form.¹

NUMMERTAVLOR

Nummertavlor: — 1. Med enkelt profilerad ram, som kantas av snidade bladornament målade i gult. Snidat och målat krön med ängel och blommor. Sannolikt den nummertavla som enligt RÄK. renoverades 1785. Ej i bruk. H 83, B 54. — 2. Av fernissad ek (fig. 893) med ram, kantad av snidade blad och krönt av ett ringkors. Vid h. sidan en stiliserad blomma av svartmålad järnplåt. Tillkom vid restaur. 1902. H 123, B 54.

DOPREDSKAP

Dopfunten av kalksten (fig. 892, 891) bestående av cuppa, skaft och fot med uttömningshål. Cuppan är bägarformig och har en fris med kraftigt tecknade hästskobågar. Överst på skaftet en ringformig vulst. Funten står på en plint med uttömningshål och

¹ Jfr WESTER B. Gotisk resning i svenska orglar, Sthlm 1936. Se t. ex. rekonstruktionen fig. 110.

Fig. 888. Predikstolen, 1600-talets förra hälft. Foto E. Olsson 1963. S. 822.
Kanzel, erste Hälfte des 17. Jh. Pulpit, first half of 17th century.

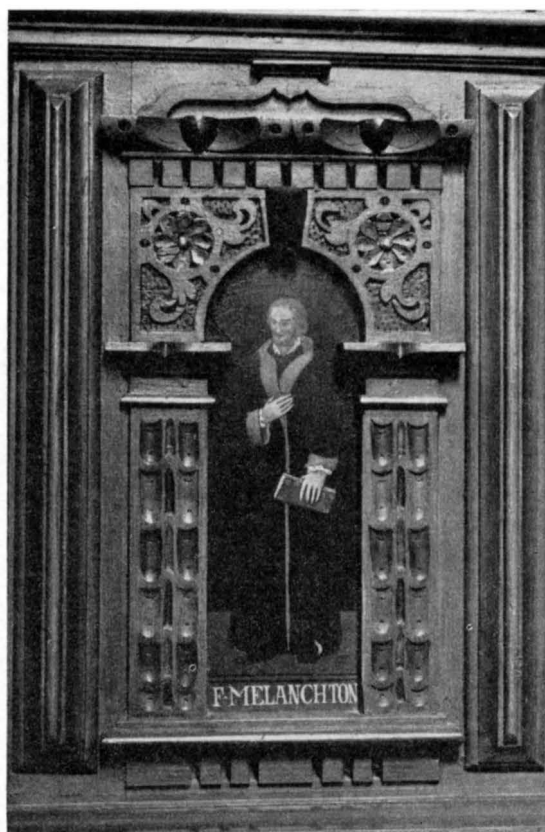

Fig. 889. Detalj av fig. 888, figurmålningen från 1900—02. Foto 1960.

Teilstück von Abb. 888, die figurale Malerei von 1900—02. Detail of fig. 888, figures painted 1900—02.

vattenränna samt hål för stativ och med märken efter en övre mindre plint. 1200-talets förra hälft. Jfr dopfuntscuppan i Bunge ka (SvK. Go. II, fig. 23) daterad till omkr. 1250. H 99, D 78,5.

Dopskål av förnicklad metall, rund med bred kant och inskriften: LÅTER BARNEN KOMMA TILL MIG. MARC. X. 14. Modern. D 30,8. — I INV. 1666 nämnes ett »Messing Becken», vilket sannolikt tjänstgjorde som dopfat. I INV. 1801 omtalas »ett messingsbecken i funten»; möjligen samma fat. Nu förkommet.

NATTVARDSS-
KÄRL

Kalk av delvis förgyllt silver (fig. 894) med klockformig cuppa och sexpassformad fot med ett fastnitat gjutet och ciselerat medeltida krucifix. Den förgyllda godronnerade noden och en del av skaftet, ornerat med sicksackbård, är även den medeltida. Enligt stplr är kalken tillverkad i Visby av Berndt Falkengren (mästare 1739—1785), sannolikt

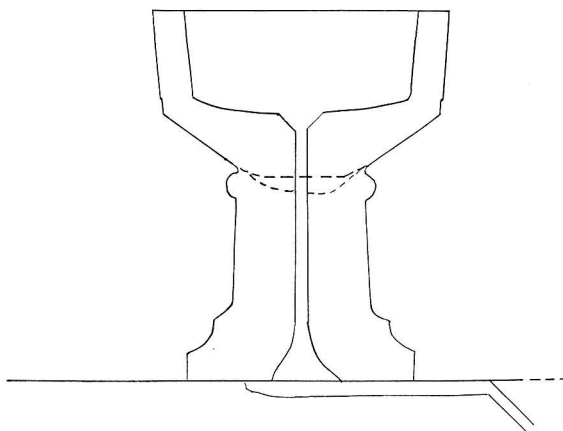

Fig. 891. Dopfont fig. 892. Uppm. av B. Lindvall 1941.
 Aufmessung des Taufsteins Abb. 892. Font fig. 892.

Oblatask av tenn, kupigt lock med urneformad knopp. Enligt stplr tillverkad av M. Rundqvist 1790 (mästare i Karlskrona 1783—1835). Inköpt i Karlskrona 1790 (RÄK.). Jfr identiskt lika oblataskar i Östergarn och Gammelgarn ovan s. 680 fig. 739 och s. 700.

LJUS-
REDSKAP

Ljuskronor av malm: — 1. För sex ljus i en krans (fig. 896). Mittstaven som krönes av dubbelörn, avslutas nedåt med en sexuddig, löst hängande stjärna. De runda mjukt konkava droppskålarna äro sekundära. 1600-talets förra hälft. H 47. — 2. För tolv ljus i två kransar. Mittstaven krönes av en örn och avslutas nedtill i ett lejonhuvud med ring i gapet. 1600-talstyp. Tillverkad av gelbgjutare G. T. Jakobsson, Visby omkr. 1900. H 65.

Ljuskrona av svartmålat smitt järn och järnplåt (se fig. 879) för tjugofyra ljus i två kransar. Stommen av smitt järn avslutas nedåt i en korg, uppåt i en krona och prydes med spiraler och blommor av järnplåt. Tillverkades i samband med restaur. 1902. H ca 150.

Ljuskrona av guldbronserat trä för åtta ljus i två kransar med genombrutna byglar på den svarvade mittstammen, nedåt avslutad i en kula. 1700-talet. H 115.

Ljusstakar: — 1. Av förgylld kopparplåt med hög cylindrisk ståndare och sexkantig fot, rund droppskål. 1700-talets början. H 20. — 2. Ett par av mässing med vridet skaft. Rund fot rikt dekorerad med blad och frukter i drivet och punsat arbete. Sannolikt de »Messingsljusestakar», som inköptes 1794 (RÄK.). H 27, fotens D 21. — 3. Ett par av malm, vardera för tre ljus, moderna. Enligt inskrift skänkta av Ardre syförening 1926. H 36. — 4. Ett par av malm, vardera för tre ljus med genombrutna armar, åttkantigt skaft och

Fig. 892. Dopfunt av kalksten, 1200-talets första hälften. Foto 1960. S. 824.

Taufe aus Kalkstein, erste Hälfte des 13. Jh.   Limestone font, first half of 13th century.

hög, rund fotplatta, moderna. H 42,5. — 5. Av malm för ett ljus med stor rund skålförmig fot och högt skaft med handtag. Enligt stplr tillverkad 1819. H 15. — 6. Ett par av tenn med urneformad ståndare och rund fot. Enligt stplr tillverkade i Visby 1800 av Melchior Leffler (mästare 1795—1840). H 22. — 7. Ett par av tenn med refflad ståndare, som vilar på en kvadratisk genombruten fot. Enligt stplr tillverkad 1800 av Melchior Leffler (jfr nr 6). H 24. — 8. Av tenn (fig. 897) som föregående men något mindre och med de fyra kulfötterna bevarade. Enligt stplr tillverkad av Melchior Leffler (jfr nr 6). H 20.

Fig. 893. Nummertavla av ek, 1900—02. Foto 1960. S. 824.
Eichene Nummerntafel, 1900—02. Oak hymn-board, 1900—02.

TEXTILIER 1952 anskaffades, huvudsakligen genom frivilliga bidrag, antependier av handvävt enfärgat ylleyg i de liturgiska färgerna: vitt, grönt, rött, lila och svart, tillverkade av Visby Hemslöjdsförening. Dessa användes tillsammans med ett alttarbrun i rik konstvävnad: stiliserade fåglar och blommor samt texten: SE PÅ FÅGLARNA UNDER HIMMELEN OCH LILJORNA PÅ MARKEN. Signatur: A M HOKE 1950. L 162, B 17.

Mässhake av röd sammet med kantbård och kors på ryggsidan av vita silkeband. Sannolikt den mässhake, som anskaffades 1766 (RÄK.). Något skadad. H 105, resp. 82.

Håvar, ett par av röd sammet med guldgaloner och guldtofs, förnyade i sen tid. Blå-

Fig. 894. Kalk av delvis förgyllt silver. Nod och krucifix medeltida. Foto 1960. S. 826.

Silberner Kelch, teilweise vergoldet, Nodus und Kruzifix aus dem 15. Jh.

Chalice, partly silver-gilt, 15th century knob and crucifix.

målade svarvade skaft med metallholk och hängande klocka. Enligt RÅK. inköptes 1769 »Klockor och ringar til Håfvarna — Svarfvade Stakar thertil.» L 140.

Kollekttavlor: — 1. Med gavelformat ryggbräde framför vilket en snidad bild ursprungligen varit fästad. Medeltida. Bemålningen är av senare datum. L 19,5 H 32, B 14,2. Nu i GF (inv. nr D C 99). — 2. Med gavelformat ryggbräde prytt med krabbor och fialer. Ett hål i ryggbrädet antyder att en skulpterad figur ursprungligen funnits. Grön bemålning från senare tid, under denna spår av rött. Medeltida. L 19,5, H 17,5, B 14,5. Nu i GF (inv. nr D C 98).

Fig. 895. Paten av delvis förgyllt silver, mittpartiet med gudshanden från omkr. 1300. Foto 1960. S. 827.

Silberne Patene, teilweise vergoldet, die Innenfläche mit der Gotteshand aus dem 14. Jh.

Paten, partly silver-gilt, middle part with God's hand, mid-14th century.

BILDSTENAR

Vid den genomgripande restaurering, som kyrkan genomgick 1900—02 (s. 805), påträffades under golvet i långhuset åtta mycket märkliga bildstenar, av vilka sju buro runinskrifter.¹ Samtliga stenar äro av gotländsk sandsten. De anses härröra från 1000-talet och ha sannolikt en tid tjänat som golv i Ardre kärnkyrka (se s. 803). Fyra av stenarna ha ursprungligen varit sammanfogade till en kista (fig. 899), som sannolikt varit placerad inomhus. Gavelhällarnas oornrade undre partier ha varit nedsatta i jorden, medan långsidornas övre hörn ha förbundits av horisontala järnkrampor. Man har hävdad

¹ Bildstenarna äro utförligt beskrivna av PIPPING H. a.a. — LINDQVIST S. *Gotlands Bildsteine II*, Sthlm 1942, s. 18—24, samt senast i SVR, *Gotlands runinskrifter I*, granskade och tolkade av S. B. F. JANSSON och E. WESSÉN, Sthlm 1962. Beteckningarna G 111 etc. äro nummerangivelser i detta arbete. — Jfr äv. BRATE E. *Ardre-stenarne*, i: *Arkiv f. nord. filol. XVIII*, n. f. XIV (1902), s. 132 ff. — NOREEN A. *Altschwed. Grammatik* (1904), s. 482.

Fig. 896. Ljuskrone av malm, 1600-talets förra hälft. Foto 1960. S. 828.

Kronleuchter aus Erz, erste Hälfte des 17. Jh. Brass candelabra, first half of 17th century.

att Ardre-kistan kan ha använts som ett offeraltare i samband med gravkult.¹ Stenarna förvaras nu i SHM (inv. nr 11118 och 11458). — 1. (G 111) Runsten med bildstensform, ristad på båda sidor, men endast ena sidan har runinskrift. Mittfältet på båda sidor har drakornamentik. Inskrift i tolkning: *Sibba reste stenen efter Rodiaud, sin hustru, dotter till Rodgair i Anga. Hon dog ung från minderåriga.* H 76, B 49. — 2. (G 112) Runsten med bildstensform, ristning på båda sidor; drakslingor, bårdornament samt runor. Inskrift i tolkning: *Sibba lät göra stenen efter sin och Rodiauds dotter.* H 73, B 50. — 3. (G 113) Runsten med bildstensform, ornament, ristning och runinskrifter på båda sidor. Mittfält med reliefbilder samt inskriftsband längs stenens ytterkanter. Inskrift i tolkning: *Ottar och Gairvat och Aivat de satte stenen efter Liknat, sin fader. Radjalv och Gairniaut de gjorde god minnesvård efter en rask man. Likraiv ristade runorna.* H 85, B 67. — 4—7. (G 114) Fyra runristade stenar, som ursprungligen bildat en kista (fig. 899). De två något

¹ LINDQVIST S. Forngutniska altaren och därtill knutna studier, Uppsala 1963, s. 10 ff.

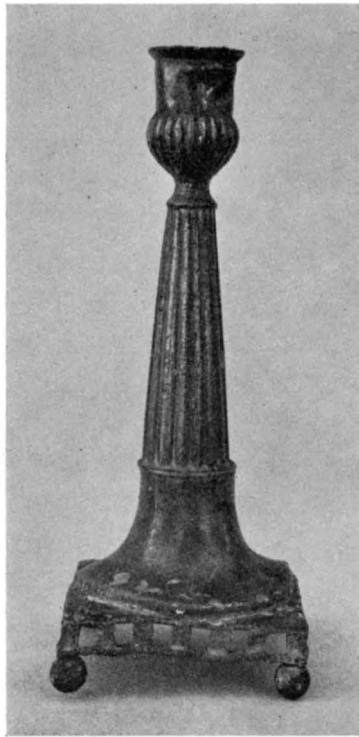

Fig. 897. Ljusstake av tenn, 1700-talet. Foto 1960. S. 829.
Zinnleuchter, 18. Jh.
Pewter candlestick, 18th century.

högre stenarna ha varit gavelhällar, medan de lägre ha tjänat som sidohällar. Samtliga stenar ha nedsänkt mittfält med figurer i relief. Inskrifter i tolkning: *Liknats söner (lät göra) ett gott minnesmärke efter Ailkn, en god kvinna, moder (till Aivat och Ottar) och Gairvat och Liknvi. — Gud (och Guds moder vare nådig) mot henne och mot dem som göra minnesvården, (den största) som man kan se... i Garda, som var hos Viv(?)... Kistans bas 82 × 65, H ca 50. — 8. Bildsten, ensidig (fig. 898). Den största och rikast utsmyckade av Ardre-stenarna. Mittfältet, som omramas av en kantbård med flätband, upptages helt av en mängd figurscener i relief. Utan inskrift. H 120, B 129.*

GRAVSTENAR Gravstenar: På kyrkogården vid kyrkans S mur ligga några äldre, mycket nötta gravstenar: — 1. Av grå kalksten svagt trapezoidal med stavkors i nedsänkt relief (fig. 900). 234 × 115. — 2. Av grå kalksten, trapezoidal med ringkors i nedsänkt relief på mitten. 191 × 115. — 3. Av grå kalksten, trapezoidal, med två små grovt ristade kors. I två delar. 187 × 98. Alla dessa gravstenar äro medeltida.

Penningbössa av ek (fig. 902) cylindrisk med järnbeslag och penninghål på det

Fig. 898. Bildsten (nr 8) från 800-talet, påträffad under långhusets golv vid restaurering 1900—02. Nu i SHM.
Foto H. Faith-Ell 1937.

Bildstein (Nr. 8) aus dem 9. Jh., bei der Restaurierung von 1900—02 unter dem Fußboden des Langhauses aufgefunden.

Picture stone (No. 8), 9th century, found under floor of nave during restoration 1900—02.

plana locket, som läses med ett överfall vid ena sidan. På locket ett bärhandtag bestående av en böjd smal järnten. 1700-talet. H 15, D 11,5. Nu i GF (inv. nr C 4847).

Klockan, som har sin plats i tornets spira, alltså ej i den ursprungliga klockvåningen, har följande inskrifter: (på N sidan) HÖR! GUD ÄNNU SIN NÅD DIG BJUDER / SE TEMPLETS PORTAR ÖPPNA SIG / KANSKE HÄRNÄST, DÅ KLOCKAN LJUDER / UPPLÅTES GRAFVENS PORT FÖR DIG / SV. PS. NO: 233. v. 1. — (på S sidan) GJUTEN ÅR 1738 / OMGJUTEN ÅR 1851 I STOCKHOLM / AF JOH. A. BECKMAN¹ / SALOMOS PRED: 4: 17. Mått: D 73, H 63 (med krona). — Som framgår av inskriften blev klockan omgjuten 1851. Orsaken härtill angives i ST.PROT. 12/5 1851: »Sedan den betydliga skadan treffat Ardre Församling, att dess

KLOCKAN

¹ JOHAN ALEXANDER BECKMAN, klockgjutare, verksam i Stockholm 1840—1873.

Fig. 899. Bildsten med runinskrift (del av kista), 1000-talet, påträffad vid restaureringen 1900—02. Nu i SHM. Foto H. Faith-Ell 1937. S. 833.
 Bildstein mit Runeninschrift (Teil eines Sarkophags), 11. Jh., aufgefunden bei der Restaurierung von 1900—02. Picture stone with runic inscription (part of a coffin) 11th century, found during restoration 1900—02.

Kyrko-Klåcka, sistledne Påsk Dags afton, blifvit, medelst ovårdsam och sjelfsvåldig så kallad *Kimning* med dertill använda ovanligt stora handstenar, spräckt från nederkanten till ofvan, så att den helt och hållet mistat sitt förut så vackra och klangfulla ljud och nu måste till stor kostnad för Kyrkan och Communen i Stockholm omgjutas».

Den klocka som gjöts 1738 hade enligt KYRKIOMINNING följande inskrift:

När Kung Friedrich och Ulrika
 Styrde Mannaheim tillika,
 Och Wallin¹ gaf acht uppå
 Gothlands Kyrkiostyrsel; tå
 Har i Stockholm mig omgutit
 Gerhard Meyer,² så jag nutit
 Ett så klart och giälland liud,
 At i Ardre lofwer Gud.
 Ther jag giord på Kyrkogården
 Tiente siutti fyra åhren,
 Tils jag ena remno fick;

¹ Jfr. ovan s. 690 not 2.

² GERHARD MEYER d. y., f. 1704, mästare i Stockholm 1723, † 1784. HOLMBÄCK L. M.: Klockor och klockringning, Sthlm 1951. (Jfr s. 690 not 3).

Fig. 900. Gravhäll av kalksten, medeltida. Foto 1960. S. 834.
Mittelalterliche Grabplatte aus Kalkstein. Medieval grave slab, limestone.

Men nu fått ny form och skick.
Wård Lars Neogard af Nåde
Tå om hela Giället hade
När tuhundra sexti tu
På tu tusen tröt ännu.
Anders Westerby. Per och Lars
Kopungs Kyrkiowårdare.

Som framgår av denna inskrift, författad av pastoratets kyrkoherde Lars Neogard (s. 648 not 1), var det även i detta fall fråga om en omgjutning av en äldre klocka som spruckit. Denna hade enligt KYRKIOMINNING gjutits på Ardre kyrkogård 1664 och försetts med följande inskrift: »Anno Christi 1664 är thenna Klåcka guten til then Christeliga Forsambling i Ardra. H. Lars Nilson Garde.¹ P. H. Claus Henrichson Koch. Capellan ibidem. S Maria. K Lars Bertelson. Olaf Larsson K. W. — Per Krestofsson Pesarwe. Nils Anderson Klåcka g. g. E. D.»²

¹ LAURENTIUS NICOLAI GARDEUS f. i Garde 1620. Kyrkoherde i Östergarns pastorat 1646 till sin död 1673. LEMKE.

² E.D. = PETTER ELIASSON DANT, klockgjutare, mästare i Stockholm 1659, † 1669. Uppgift av komminister L. M. HOLMBÄCK.

SAMMANFATTNING

- I. Sannolikt har en liten träkyrka ursprungligen funnits på platsen (fig. 901 A).
- II. Under 1100-talets sista fjärdedel byggdes en liten kyrka i sten, vars V röste är bevarat som del av tornets Ö mur och vars grundmurar återfanns vid restaureringen 1900—02 (fig. 867). Korportal av stenmästaren Globus (fig. 855).
- III. Omkring 1200 tillkom tornet (fig. 843), vilket sannolikt ursprungligen hade låg huv.
- IV. Kärnkyrkan utom tornet revs och nytt kor och långhus byggdes av mästaren Botvid från Eskelhem i övergångsstil under 1200-talets andra fjärdedel. Globus korportal bevarades i den nya kyrkobyggnaden. — Inv.: Dopfont anskaffades (fig. 892).
- V. Långhusets S portal flyttades under 1200-talets senare hälft till N sidan (fig. 858). Samtidigt uppsattes ny S-portal av unggotisk typ (fig. 859); mästare Elasticus. Hela kyrkan välvdes och triumfbågen och tornbågen vidgades. — Inv.: Triumfkrucifix från mitten av 1200-talet (fig. 886). Sakramentskåp med rikt ornamenterade dörrar, sannolikt från 1200-talets tredje fjärdedel (fig. 882).
- VI. Altartabel (fig. 883) anskaffades vid 1300-talets början.
- VII. Långhusets N och S murar försågos sannolikt med målningar av Passionsmästaren vid 1400-talets mitt. Nu borttagna.
- VIII. Kyrkans målningskrud kompletterades 1525 med målningar i koret och långhuset. Dessa ha nu gått helt förlorade, men finnas avtecknade i delvis akvarellerade tuschteckningar (fig. 872—874). — Inv.: Madonnabild skuren i trä, gotländskt arbete från omkring 1500 (fig. 887).
- IX. Ny predikstol anskaffades vid 1600-talets början (fig. 888).
- X. År 1719 vitlimmades hela kyrkan invändigt varvid muralmålningar från 1400-talets mitt och 1525 doldes. 1783 upptogs ett fönster i S kormuren. — Inredning: delvis ny bänkinredning 1733, läktare uppfördes 1755 och 1779. — Inv.: ny klocka gjuten i Stockholm 1738, nummertavla, ljusstakar av mässing och tenn, textilier.
- XI. År 1801 byggdes sakristian (fig. 842) och hela kyrkan renoverades invändigt. Inredning: bänkinredningen förnyades delvis och målades 1820—21; det medeltida retabelt utbyttes mot en ny altartavla 1839 (fig. 885). — Inv.: kyrkklockan omgöts 1851.
- XII. 1900—02 genomgick kyrkan en omfattande restaurering under ledning av konstnären Axel Herman Hägg. Tornspiran nybyggdes, taken om-lades, yttermurarnas puts avlägsnades och korets och långhusets sekundärt uppbrutna fönster fingo omfattningar av kalksten. Hela kyrkan försågs invändigt med muralmålningar utförda av C. Wilhelm Pettersson efter kartonger av A. H. Hägg (fig. 871). — Inredning: läktarna revos och en ny orgel med nygotisk fasad (fig. 890) placerades i koret. Bänkinredningen, som tidigare varit sluten, ersattes med en öppen, delvis av ek (fig. 879). — 1923 återfick kyrkan sitt medeltida retabel i restaurerat skick. Värmeledning med pannrum N om långhuset, infördes 1933.

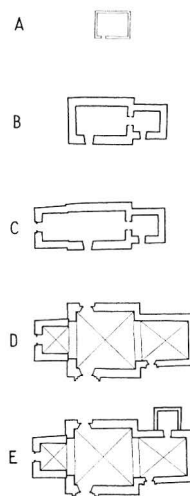

Fig. 901. Kyrkans planutveckling, 1 : 1000.
Grundrißentwicklung der Kirche.
Development of plan of church 1 : 1000.

ZUSAMMENFASSUNG

- I. Wahrscheinlich hat sich auf dem Platz früher eine kleine Holzkirche befunden (Abb. 901 A).
- II. Im letzten Viertel des 12. Jh. wurde eine kleine steinerne Kirche erbaut, deren W Giebel zum Teil in der O Mauer des Turms erhalten ist und deren Grundmauern man bei der Restaurierung von 1900—02 wiederfand (Abb. 867). Chorportal von dem Steinmeister „Globus“ (Abb. 855).
- III. Um 1200 kam der Turm hinzu (Abb. 843), der ursprünglich wohl eine niedrige Haube besaß.
- IV. Der Kernbau wurde außer dem Turm im zweiten Viertel des 13. Jh. abgerissen und ein neuer Chor mit Langhaus von dem Meister Botvid aus Eskelhem im Übergangsstil aufgeführt. Das Chorportal von „Globus“ wurde in den neuen Bau übernommen. — Ausstattung: Taufstein (Abb. 892).
- V. Das S Portal des Langhauses wurde in der zweiten Hälfte des 13. Jh. an die N Seite verpflanzt (Abb. 858), um ein neues S Portal frühgotischen Typs von Meister „Elasticus“ zu errichten (Abb. 859). Die ganze Kirche wurde eingewölbt und der Triumphbogen und Turmbogen erweitert.
- Ausstattung: Triumphkreuz aus der Mitte des 13. Jh. (Abb. 886). Sakramentsschrank mit dekorativ reich bemalten Türen, wahrscheinlich aus dem dritten Viertel des 13. Jh. (Abb. 882).
- VI. Altarretabel (Abb. 883), erworben zu Anfang des 14. Jh.
- VII. Das Langhaus wurde an der N und S Seite wahrscheinlich vom „Passionsmeister“ in der Mitte des 15. Jh. ausgemalt. Die Malereien sind nun entfernt.
- VIII. Die Ausmalung der Kirche wurde 1525 in Chor und Langhaus ergänzt, doch können wir uns heute nur mit Hilfe von älteren, teilweise aquarellierten, Tuschzeichnungen von diesen verlorenen Malereien ein Bild machen (Abb. 872—874). Ausstattung: Madonna, gotländische Holzplastik um 1500 (Abb. 887).
- IX. Zu Anfang des 17. Jh. wurde eine neue Kanzel erworben (Abb. 888).
- X. 1719 wurde das ganze Kircheninnere ausgetüncht, was die Ausmalung aus der Mitte des 15. Jh. und von 1525 völlig überdeckte. 1783 wurde ein Fenster in die S Chormauer eingebrochen. — Ausstattung: teilweise neues Gemeindegestühl von 1733; 1755 und 1779 wurden Emporen eingezogen. — Neue Glocke, in Stockholm 1738 gegossen; Nummerntafel; Leuchter aus Messing und Zinn; Textilien.
- XI. 1801 wurde die Sakristei angebaut (Abb. 842) und die ganze Kirche innen renoviert. Ausstattung: teilweise Erneuerung und Anstrich des Gemeindegestühls 1820—21, Austausch des mittelalterlichen Retabels mit einem neuen Altar 1839 (Abb. 885). — Umguß der Glocke 1851.
- XII. 1900—02 machte die Kirche eine umfassende Restaurierung unter Leitung von Axel Herman Hägg durch. Die Turmspitze wurde neu errichtet, die Dächer neu gedeckt, der Putz an den Außenmauern entfernt und den nachträglich in Chor und Langhaus eingebrochenen Fenstern eine neue Kalksteineinfassung gegeben. Die ganze Kirche wurde innen von C. Wilhelm Pettersson nach Kartons von A. H. Hägg ausgemalt (Abb. 871). — Ausstattung: Abbruch der Emporen; Einbau einer neuen Orgel mit neugotischem Prospekt (Abb. 890) im Chor. Das früher „geschlossen“ angelegte Gemeindegestühl wurde durch ein neues, teilweise aus Eiche, ersetzt (Abb. 879). — 1923 erhielt die Kirche ihr mittelalterliches Retabel in restauriertem Zustand zurück. Zentralheizung mit Heizkeller N vom Langhaus 1933.

SUMMARY

I. There was probably originally a small wooden church on the site of the present church (fig. 901 A).

II. During the last quarter of the 12th century a small stone church was built, the W gable of which is now part of the E wall of the tower; the foundations were found during the restoration in 1900—02 (fig. 867). The chancel portal by Master-mason Globus (fig. 855).

III. Tower built ca. 1200 (fig. 843); it probably originally had a low cupola.

IV. The church was demolished—except for the tower—and a new chancel and nave built, by Master Botvid from Eskelhem, in transitional style during the second quarter of the 13th century. Globus' portal was retained in the new church. Furnishings: Font (fig. 892).

V. S portal of nave moved during latter half of 13th century to N side (fig. 858). A new S portal, by Elasticus, in Gothic style erected at same time. The whole church was vaulted and the rood arch and tower arch widened.

Furnishings: Rood mid-13th century (fig. 886). Communion cupboard with elaborately carved doors, probably third quarter of 13th century (fig. 882).

VI. Retable (fig. 883) acquired at beginning of 14th century.

VII. N and S walls of nave painted in the middle of the 15th century, probably by the "Passion master". Paintings now removed.

VIII. Murals complemented in 1525 by paintings in chancel and nave. Now wholly lost, but copies in watercolours and ink exist (figs. 872—874).

Furnishings: Virgin in carved oak, Gotland work ca. 1500 (fig. 887).

IX. New pulpit acquired at beginning of 17th century (fig. 888).

X. In 1719 the whole interior of the church was limewashed, and the paintings from the middle of the 15th century and from 1525 were concealed. In 1783 a new window was opened in the S wall of the chancel.

Furnishings: New bell cast in Stockholm 1738, hymn-board, candlesticks of brass and pewter, textiles.

XI. Vestry built 1801 (fig. 842) and interior of church restored. Furnishings:

Pews partly renewed and painted 1820—21; medieval retable replaced by new altarpiece (fig. 885). Bell recast 1851.

XII. In 1900—02 the church was greatly restored under the supervision of Axel Herman Hägg, the artist. The spire on the tower was rebuilt, the roofs relaid, the plaster removed from the outer walls, and the windows in nave and chancel framed in limestone surrounds. The interior of the church was decorated with murals painted by C. Wilhelm Pettersson from cartoons by A. H. Hägg (fig. 871).

Furnishings: Galleries demolished and a new organ with a neo-Gothic front (fig. 890) was placed in the chancel. The pews, which had formerly been closed, were replaced by open benches, partly of oak (fig. 879). In 1923, the medieval retable, restored, was returned to the church. Central heating, with the boiler-room N of the nave, installed 1933.

Fig. 902. Penningbössä av ek, 1700-talet. Foto 1960.

Eichene Geldbüchse, 18. Jh.

Oak strong-box, 18th century.

Fig. 903. Gunfiauns kapellruin från V. Foto S. Hammarlund 1948.
Gunfiauns Kapellenruine von W. Gunfiaun chapel ruin from W.

GUNFIAUNS KAPELL

I ARDRE SOCKEN
GOTLAND, GOTLANDS LÄN, KRÄKLINGE TING,
VISBY STIFT, SUDERTREDINGENS KONTRAKT

Beskrivningen utarbetad av ERLAND LAGERLÖF, avslutad 1962

TRYCKTA KÄLLOR: BRUNIUS II, s. 284—286. — J. ROOSVAL, Kirchen, s. 56, 215. Taf. 24. — J. ROOSVAL, Ciceronen, s. 112 f. — DAGENS NYHETER 7/8 1948 (i samband med kapellruinens konservering).

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB. SAML.: HILFELINGS JOURNAL 1796, s. 117, 1799, s. 231. — ATA: L. CEDERGREN, Antiquarisk- topografisk karta och beskrifning öfver fornminnen uti Ardre, Ahlskog, Garde och Lau socknar samt Torsburgen uti Kräklingbo sn på Gottland, med åtföljande grundritningar och utsigter af kyrkorna samt andra minnesmärken, tillägnad VHAA 1855 (avb.: ruinen från NO det inre mot Ö samt grundplan); P. A. SÄVE, Gotländska Fornlemningar 1850—56, Berättelse 1864,

Fig. 904. Ruinens Ö fasad, efter lavering av M. G. Anckarsvärd 1826, VLA.
O Seite der Ruine, Zeichnung von M. G. Anckarsvärd 1826. E front of the ruin after a wash drawing
by M. G. Anckarsvärd 1826.

s. 259 ff. (avb.: Korets Ö fasad samt stensulptur); S. HAMMARLUND, Rapport över reparation och konservering av ruinen 1948; fotografier från tiden före och efter konserveringen. — VLA: M. G. ANCKARSVÄRD: Minnen från en resa till Gottland 1826 (avb.: Ruinen från NO).

Gunfiauns kapellruin ligger omkr. 3 km SV om Ardre kyrka vid landsvägen till Ljugarn. Dess Ö kormur är belägen intill vägen (fig. 909). På vägens andra sida reser sig brant ett kalkstensberg, Kopungsklint, vars platå i äldre tid sannolikt tjänat som marknadsplats.¹

Enligt en sägen skall kapellet ha uppförts till minne av den gotländske hövdingen Hafders son Gunfiaun (el. Gumphinus), som härstammade från Ardre socken. Han skall ha varit en helig man, som efter sin död hedrades med detta kapellbygge. STRELOW berättar härom i sin krönika s. 20. »Strax der efter nederlagdis Huittastienna i Barselseng och fødde Trillinger som hende tilforn aff Spaamaendene var undervist. Oc Tielvar gaff denem Nafn, den forste kallede hand Gutthi, den anden Grippa, den tredie Gumphinus. — —

Same Aar (Anno Mundi 2286) ere forskrefne Habders Sønner Guthi, Grippæ oc Gumphinus kommet til Regimentet, huilke hafuer deelt oc skiftt Landit udi 3 Parter eller Thredinger, dog saa at Guthi som var den Elste er blefuen ofuer dennem oc Herre, Bekom̄it en tredie deel, huor aff det kaldis Thredinger, Guthi

¹ Kopungs, tidigare Kaupungs, Kaupungr (jfr Gotlandslagen) = handelsplats. Se GUSTAVSON H. Gotländsk Ordbok 1918—1945. (= Skrifter utg. genom Landsmålsarkivet i Uppsala, Ser. A:2) samt Svenskt dialekt-lexikon, utg. av J. E. RIETZ, Lund 1867.

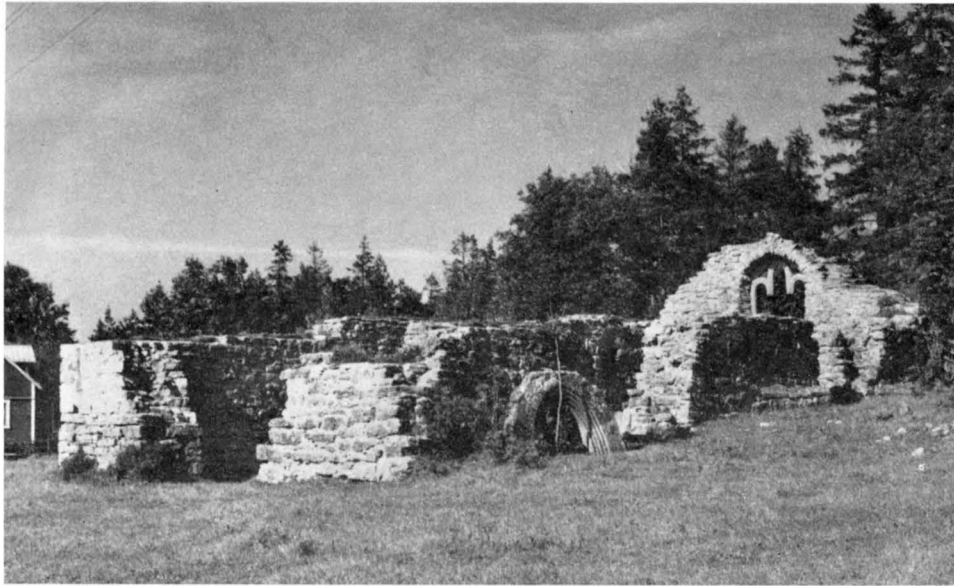

Fig. 905. Ruinen från SV. Foto 1960.
Die Ruine von SW. The ruin from SW.

fick Nordertreding, lod bygge sin Gaard oc Boningsted i Bels sogn, huor hand oc ligger begrafuen. Gripper i Syndertreding, i Garde sogen, huor hand oc ligger begrafuen. Gumphinus i Ardere, huor hans Graff er siden it Capel gjort ofuer, oc for sin Helligdoms skyld siden megit aff holdit».

Enligt P. A. Sæve¹ fanns ej långt från ruinen en källa. Han skriver:» ... omkring 34 steg vester om detsamma är en 3 alnar djup, i kalkhällen utgräfd brunn med det friskaste vatten». Redan Hifeling (Journal 1797) såg en källa på platsen, men han förlägger den betydligt längre bort från ruinen. Han anser, att det varit en »Thors brun», alltså en offerkälla från heden tid. — Inte så sällan övertogs de hedniska kultplatserna av de kristna. Det är därför mycket möjligt, att källan tidigare varit en betydelsefull offerplats, i vars närhet man senare uppfört ett kapell, där man kunde fira kristen gudstjänst. — En annan viktig faktor, när det gäller att klarlägga kapellets tillkomsthistoria, är dess placering i närheten av marknadsplatsen på Kopungsklint. Man kan ha uppfört kapellet för att tillfredsställa behovet av en gudstjänstlokal vid en livligt besökt marknadsplats.

Kyrkogård synes ej ha funnits på platsen, ej heller har man påträffat spår av äldre inhägnad.

¹ P. A. SÆVE, Gotländska Fornlemningar 1850—56, i handskr. i ATA.

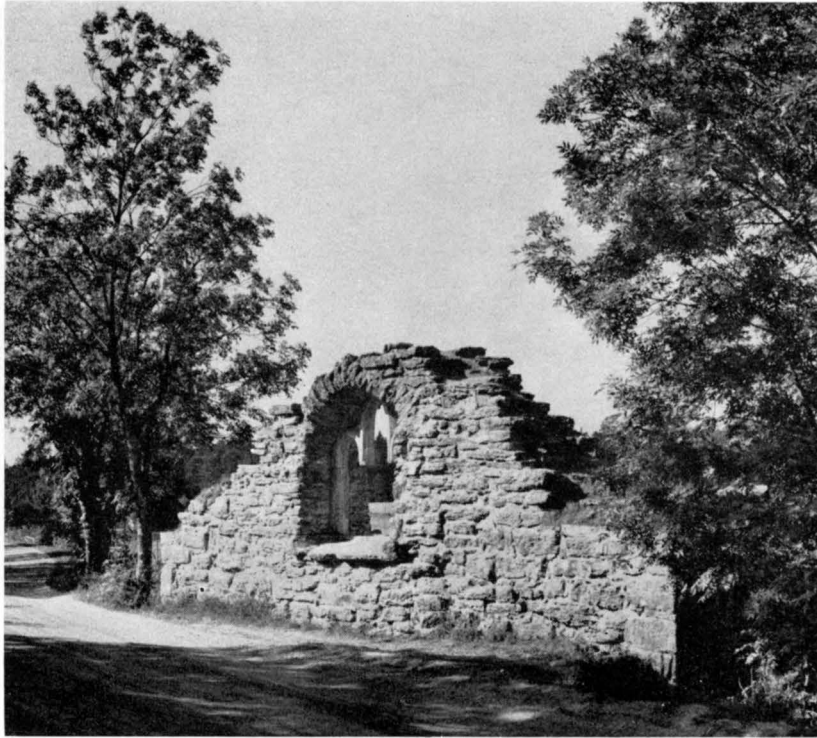

Fig. 906. Korets Ö mur från NO. Foto S. Hallgren 1959.
 Die O Mauer des Chors von NO. E wall of chancel from NE.

KYRKOBYGGNADEN

Gunfiauns kapellruin består av en rektangulär byggnad, som i sin Ö del inneslutit ett nästan kvadratisk kor (fig. 909). Byggnaden är uppförd av delvis huggen, delvis tuktrad kalksten lagd i relativt jämna skikt. Det bäst bevarade partiet är korets Ö gavel med sitt tredelade fönster (fig. 907). Långhusets V gavel är däremot den mest raserade av byggnadens murar. De N och S murarna äro nu betydligt lägre än de ursprungligen varit samt här och där, särskilt vid portalerna och fönsteröppningarna helt raserade.

På N, Ö och S yttersidorna löper ett svagt skråkantat sockelskift (fig. 909), som synes vara vårdslöst lagt och saknar större, väl huggna sockelstenar, vilket annars är regel i de gotländska kyrkorna. På S sidan slutar sockelsprånget abrupt ungefär där koret avslutas mot V, vilket eljest ej är synligt i exteriören. I N däremot löper det utan avbrott utefter hela fasaden. Då ruinen konserverades 1948, kunde man konstatera, att även Ö

Fig. 907. Det inre av ruinen mot Ö. Foto 1960.
 Das Innere der Ruine nach O. Interior of ruin looking E.

muren har sockel.¹ Detta ligger eljest dolt ca 75 cm under nuvarande marknivå. I V saknas sockel helt, vilket kan tyda på att man avsett att här uppföra ett torn.

Ruinens hörnkedjor består av större, väl huggna stenar, som sakna putsrand. Detta behöver dock ej innebära, att yttre puts ej avsetts eller funnits. Om kyrkobyggnaden någonsin fullbordats, har den sannolikt varit putsad.

Den relativt höga Ö muren med dess tredelade, spetsbågiga fönster dominerar nu ruinen (fig. 907). Fönstrets yttre smyg är täckt av en tryckt spetsbåge av kalkstensflis. Solbänken utgöres av en stor huggen kalkstenshäll. Fönstrets innersmyg har i stort sett samma utseende som yttersmygen. Fönsterkarmens ytterbåge, som består av huggen kalksten har formen av en tryckt spetsbåge. Inom denna är fönstret tredelat genom ett enkelt masverk med en högre spetsbåge i mitten och rundbågar vid sidorna. De mellersta fönsterposternas nedre delar äro bortfallna. I både poster och masverk kan man fortfarande se spår av fina hål och rännor för fästande av glasfönster. Fönsteröppningens

FÖNSTER

¹ Enligt restaureringsrapport av S. HAMMARLUND 27/10 1948, ATA.

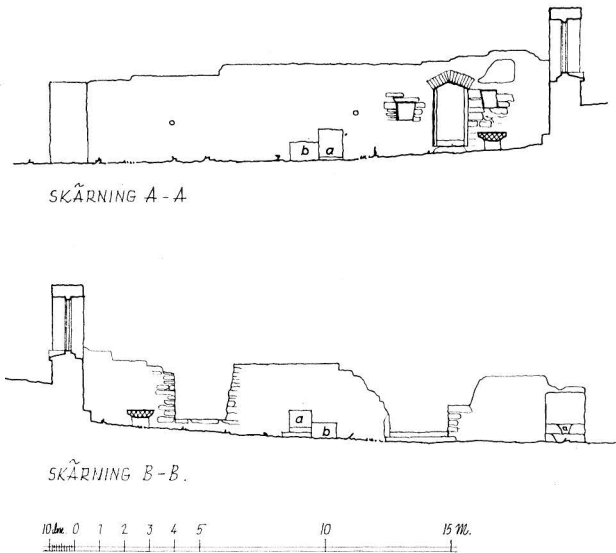

Fig. 908. Längdsektioner mot N och S, 1 : 300. Uppm. J. Söderberg 1961.

Längsschnitte nach N und S. Longitudinal sections looking N and S.

höjd är ovanligt låg i förhållande till dess bredd; masverket och tredelningen är en av de få detaljer i denna byggnad, som kan tillåta en jämförelse med Gotlands övriga kyrkobyggnader från samma tid (se s. 850).

I korets S mur ca 120 cm från SÖ innerhörnet finns (vid d å fig. 909) överst i murverket spår av en öppning, som genom sin utformning och sitt läge i muren med stor sannolikhet utgör en fönsteröppning med inåt och utåt avsmalnande smygar. Säkerligen ha ytterligare fönster funnits på S sidan i långhuset, men av dessa finnas inga spår.

INGÅNGAR

Ingångar finns i S, V och N. I S har både koret och långhuset ingångar. S korportalens omfattning har rasat på båda sidor (fig. 905). Muröppningen på dess plats har numera en bredd av ca 190 cm. Några rester av portaldetaljer, som kunde höra till denna ingång har ej kunnat upptäckas.

Även långhusets S portal är raserad. Muröppningen på dess plats (fig. 905) är vid inre murlivet nu ca 220 cm bred, medan den i det yttre murlivet är betydligt smalare, ca 140 cm. Till denna ingång höra två portalöverstycken av kalksten, vilka vid ruinens konservering 1948 återfunnos nedfallna i portalens raserade öppning (fig. 912). De består båda av var sin stora men ganska tunna kalkstensskiva, i vilken en spetsbågig öppning uthuggits. Det ena styckets spetsbåge är omgiven av en uthuggen tresprängig profil med

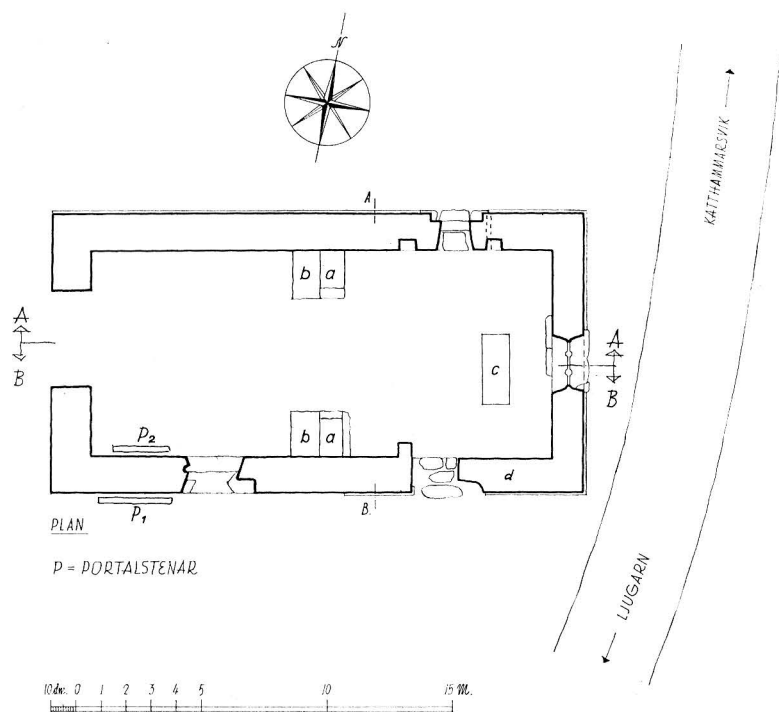

Fig. 909. Plan, 1 : 300. Uppm. J. Söderberg 1943, kompl. 1961.
Grundriß. Plan.

rundstavar i yttre och inre språnget och en hängande droppe överst i spetsen (fig. 914). Den andra stenen, som av allt att döma också tillhört denna portal, har med största sannolikhet varit placerad omedelbart innanför det nyssnämnda profilerade överstycket och härigenom bildat ett slags tympanon (se rekonstruktionen å fig. 915). Vid konserveringen 1948 flyttades det större överstycket bort från ingången och uppställdes mot långhusets S mur, medan det mindre placerades inne i ruinen mot samma mur.

I långhusets V mur finns en 370 cm bred öppning (fig. 913), som begränsas av tydliga murliv. Av denna bredd att döma skulle det här knappast vara fråga om en portalöppning. Det kan dock möjligen förhålla sig så att den N delen av denna V mur (fig. 909) raserats och öppningen härigenom gjorts bredare. Den kan också tänkas ha tillkommit för att tjäna som tornbåge vid ett framtida tornbygge som dock aldrig verkställdes.

Även i korets N mur finns en ingång (fig. 917), den enda bevarade av kyrkoruinens fyra portalöppningar. Den är på insidan täckt av en triangelbåge av kalkstensflisor. I yttre murlivet finns tydliga spår av dörranslag (fig. 909) vilket möjligen antyder att man

Fig. 910. Ruinens inre mot NO. Foto S. Hammarlund 1948.

Das Innere der Ruine Interior of ruin looking
nach NO. NE.

Fig. 911. Ruinens inre mot SO. Foto S. Hammarlund 1948.

Das Innere der Ruine Interior of ruin looking
nach SO. SE.

Fig. 912. Långhusets S ingång med nedfallna portalstenar, före reparationen 1948. Foto A. Edle 1922.
S Eingang des Langhauses mit herabgefallenen Portalsteinen vor der Instandsetzung von 1948. S entrance to nave with fallen stones from doorway, before restoration 1948.

Fig. 913. Ruinen från V före reparationen 1948. Märk stenskulpturen t. v. i muröppningen.
Foto J. W. Hamner 1899.

Die Ruine von W vor der Instandsetzung von 1948. Man beachte die Steinplastik in der Maueröffnung
links. Ruin looking E before restoration 1948. Observe the
stone sculpture to left in opening in wall.

avsett att använda denna portal som ingång till en sakristia med dörr som skulle öppnas in i denna. Några spår av en sådan tilltänkt sakristia har dock ej kunnat upptäckas.

Kapellet har sannolikt varit eller avsetts att bli täckt av två kvadratiska kryssvalv (jfr BRUNIUS II, s. 284), varav dock inga spår äro bevarade. Koret har avdelats från långhuset genom en triumfbågmur med en ca 410 cm bred båge, av vilken tydliga spår finnas i S och N murarna. Vid ruinens konservering 1948 rekonstruerades triumfbågens vederlag i N och S (vid a på fig. 909) efter bevarade grundstenar. — I korets Ö del finns ett lågt altarbord (fig. 918) bestående av en slipad altarskiva med avfasade kanter (275 × 110), som vid kortändarna vilar på några murade kalkstensblock. Denna anordning tillkom vid konserveringen 1948. — I korets N mur finns två nischer, båda rakt avtäckta (fig. 917). Den östra ligger ca 130 cm över golvnivån (H 75, B 60, Dj 30). Den västra ca 150 cm över golvnivån (H 60, B 60, Dj 40).

INTERIÖR

Vid konserveringen 1948 rekonstruerades även två sidoaltaren i långhusets SÖ och NÖ hörn i anslutning till triumfbågmuren (vid b på fig. 909). Detta kunde utan svårig-

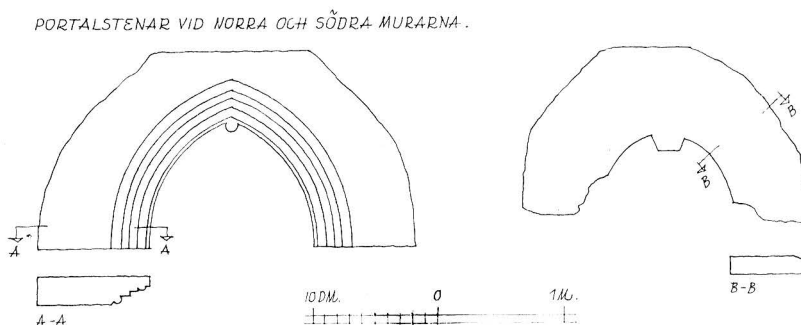

Fig. 914. Portalstenar från långhusets S ingång. Uppm. J. Söderberg 1961.

Portalsteine vom S Eingang des Langhauses.

Stones from S doorway of nave.

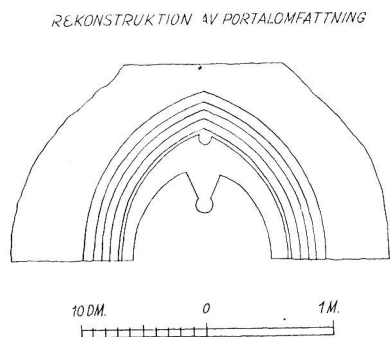

Fig. 915. Rekonstruktion av portalomfattningen. Ritn. av J. Nommik 1963.

Rekonstruktion der Portaleinfassung
Abb. 914.

Reconstruction of the S doorway of nave.

het göras, då man genom grundstenarnas läge kunde konstatera altarbordens ursprungliga planmått.

Med stöd dels av Ö korfönstrets utformning (fig. 907) tre fönsterfack avdelade genom poster, vilket ofta förekommer i kyrkobyggnader, där anonymmästaren Egyptian varit verksam t. ex. i korets östfönster i Garde (ROOSVAL, Kirchen, Taf. 138), samt dels av portalöverstyckenas form (fig. 915) torde kapellet tillkomsttid kunna sättas till 1300-talets mitt.

Det är dock ovisst, om byggnaden någonsin fullbordats och använts som gudstjänstlokal. Visserligen ha några viktiga föremål bevarats, som kunna tyda på fullbordan nämligen altarskivan och två stensulpturer (se nedan s. 851) av vilka den ena med säkerhet tillhört kapellet, medan den andra endast av traditionen angives vara kommen härifrån.

Fig. 916. Portalöverstycke från långhusets S ingång. Foto 1960.

Portalsturz vom S Eingang des Langhauses. Arch from S portal of nave.

Dessa föremål kunna dock ha förts till byggnaden, innan den fullbordats. De utgöra därför knappast bevis för att den blivit färdigbyggd. I alla händelser har kapellet övergivits och blivit ruin sannolikt redan under medeltiden. Härpå tyder bl. a. avsaknaden av föremålsfynd vid den omfattande grävningsundersökning, som gjordes i samband med ruinens konservering 1948. Av de mynt, som tillvaratogs vid detta tillfälle (fr. 1300- och 1400-talet), synes huvudparten ha tillhört en skattgömma, medan de fåtaliga mynten från 1500- och 1600-talet kan ha kommit hit genom tillfälliga besökare.

Utom ovan omtalade altarskiva ha några få lösa föremål bevarats, nämligen två stensulpturer, av vilka dock endast den ena med säkerhet tillhört Gunfjauns kapell.

1. Manligt helgon (?) av kalksten (fig. 919), sittande. Svårt skadad, huvud, hals hela h. arm samt v. underarm avslagna, i övrigt starkt vittrad. H 78, B 44. Förvaras sedan 1914 i GF (inv. nr C 2739). I HILFELINGS JOURNAL (1796, s. 117) finns följande anteckning om denna stensulptur: »Vid Ardre Capells Ruiner sågs en gammal grof stenbild såsom sittjande utan hufvud¹ som sades vara Thors bild». Brunius, som besökte kapellruinen på

¹ Som framgår av fig. 913 var skulpturens huvud bevarat 1899. Enligt rapport av E. LUNDMARK i samband med överföringen till Gotlands Fornsal 1914 hade huvudet avslagits strax före förflyttningen. HILFELINGS uppgift kan möjligen avse ansiktet.

Fig. 917. Portal och nischer i korets N mur. Foto 1960.
 Portal und Nischen in der N Mauer des Chors. Doorway and niches in N wall of chancel.

1860-talet, vände sig med kraft mot den av Hilfeling framförda tolkningen av figuren (II, s. 286): »Hilfeling berättar att samma bild enligt allmänna meningen föreställer Thor. Denna förmodan är barnslig, ty ifrågavarande bild röjer likadan hållning som sjelfva byggnaden, och tycks ehuru stympad ha föreställt ett helgon». Man har även förmodat att det kan vara fråga om en »Olofsbild». Då skulpturen nu är nästan helt förstörd genom åverkan och vittring, är det omöjligt att med någon säkerhet yttra sig om dess ursprungliga utseende eller att datera den.

2. Kvinnligt helgon av kalksten (fig. 920) med en uppslagen bok i v. hand, med den h. handen pekande i denna, klädd i huvuddok och mantel, som faller i tunga veck, på bröstet två stora runda spännen. — H 83. Den påminner om arbeten av stenhuggeren Fabulator eller hans krets; 1300-talets mitt (jfr Hørsne, långhusets S portal, ovan fig. 44). Nu i SHM (inv. nr 11260). Det är ovisst, om denna skulptur tillhört Gunfians kapell. Den upptäcktes på Petsarve gård i närheten av Ardre kyrka på 1890-talet av fil.

Fig. 918. Medeltida altarskiva, upplagd vid reparationen 1948. Foto 1960.
Mittelalterliche Altarmensa, gehoben bei der Instandsetzung von 1948. Medieval altar top, placed in its present position 1948.

Fig. 919. Medeltida skulptur av kalksten. Nu i GF.
Mittelalterliche Kalksteinplastik. Medieval sculpture, limestone.

lic. O. V. Wennersten, som i en rapport till Vitterhetsakademien (122/1899) meddelade följande: »Vid en vandring genom Ardre för några år sedan blef jag sjelf vittne till huru några små pojkar roade sig med att kasta till måls på en på Petsarve gård stående stenbild, hvilken enligt uppgift var tagen från rudera af en gammal rundbågsbyggnad, som en gång skall hafva funnits å den närbelägna komministergården (Mullvalds), men hvilken bild snarare syntes vara ett rof från kyrkan eller från Gunnfjauns kapell».

När stenskulpturen år 1900 inköptes till Statens Historiska Museum, angavs att den tillhört Gunfjauns kapell.

KON-
SERVERING

Som ovan antytts genomgick ruinen sommaren 1948 en omfattande reparation och konservering under ledning av dåvarande amanuensen Sven Hammarlund (rapport till Ra den 27/10 1948, i ATA). Då byggnaden ditintills lämnats utan vård, hade träd och buskar vuxit fritt i ruinen och på dess murar (fig. 913). Vid P. A. Säves besök i Ardre 1864 antecknade han följande om ruinens tillstånd: ». . . mycket nedrasade murar, hvilka ställvis äro högst 6 aln. höga, och helt o hållet fullvuxna med träd, är allt mer på förfall och nu osnyggad och skymd af flera små uthus-tillbyggen o dyngstad inemot södra väggen af den derinvid boende arbetskarlen. . . » Säve anmälde dessa missförhållanden till Vitterhetsakademien, som synes ha föranstaltat att ruinen befriades från de störande uthusbyggnaderna och gödselstaden.¹ Däremot avstod man tydligen från att avlägsna den täta växtligheten.

Vid ruinens konservering 1948 gällde det därför framför allt att röja undan den rika vegetationen och att bortschakta jord och rasmassor i ruinen, så att den ursprungliga golvnivån nåddes. Man lagade även murarna på erforderliga ställen och avjämnademurkrönen samt täckte dem med grästorv. De understa delarna av triumfbågsmuren och de två sidoaltarna, vilkas grundmurar framgrävts, rekonstruerades (a och b på fig. 907). På huvudaltarets plats i korets Ö del, upplades den medeltida altarskivan på två stenplintar. Slutligen avstängdes ingångarna i S och V med träbommar, i N med en trägrind.

SAMMANFATTNING

Gunfjauns kapellruin är belägen i Ardre socken cirka 3 km sydväst om sockenkyrkan. Sannolikt uppfördes kapellet för att tjäna såsom en extra gudstjänstlokal i anslutning till en periodiskt besökt marknadsplats i dess närhet. Det är oviss om kapellet någonsin fullbordats.

Kapellet är byggt av tuktad kalksten med omfattningar och hörnkedjor av huggen kalksten. Det består av en rektangulär byggnad, i vars östra del ett nästan kvadratisk kor avdelats (fig. 909). Det bäst bevarade partiet är korets östra gavel (fig. 906) med ett stort tredelat fönster. Av östra fönstrets och portaldetaljernas utformning (fig. 915) att döma torde kapellet ha uppförts vid 1300-talets mitt.

¹ Av fotografier tagna omkr. 1900 framgår att uthusbyggnaderna och gödselstaden avlägsnats.

Fig. 920. Kvinnligt helgon, skulptur av kalksten, 1300-talets mitt. Nu i SHM. Foto 1961. S. 852.

Weibliche Heilige, Kalksteinplastik, Female saint, limestone sculpture, mid-Mitte des 14. Jh. 13th century.

Två stensulpturer äro bevarade (fig. 919, 920), av vilka den ena med säkerhet har tillhört Gunfiauns kapell. Det kvinnliga helgon (fig. 920), som angives ha tillhört kapellet, kan dateras till 1300-talets mitt. Inga inventarier äro i övrigt bevarade.

År 1948 genomgick kapellruinen en omfattande reparation och konservering, varvid bl. a. sidoaltare rekonstruerades i långhuset (fig. 909 b).

ZUSAMMENFASSUNG

Gunfiauns Kapellenruine liegt im Kirchspiel Ardre, etwa 3 km SW von der Pfarrkirche. Wahrscheinlich wurde die Kapelle zur Betreuung der Besucher eines in der Nähe zeitweise abgehaltenen Marktes erbaut. Es bleibt doch ungewiß, ob der Bau jemals vollendet worden ist.

Die Kapelle ist aus zugehauenen Kalkstein errichtet, während die Eeklisenen und Einfassungen feiner ausgearbeitet sind. Es handelt sich um einen rechteckigen Bau, in dessen O Teil ein fast quadratischer Chor abgeteilt ist (Abb. 909). Der am besten erhaltene Teil ist der O Giebel des Chores (Abb. 906) mit einem großen dreigeteilten Fenster. Nach der Ausgestaltung der Einzelformen dieses Fensters und des Portals nach zu urteilen, scheint die Kapelle der Mitte des 14. Jh. zu entstammen.

Es haben sich zwei Steinplastiken erhalten (Abb. 919, 920), von denen die eine sicherlich zu Gunfiauns Kapelle gehörte. Die weibliche Heilige (Abb. 920), von der behauptet wird, sie komme ebenfalls von dort, läßt sich in die Mitte des 14. Jh. datieren. Im übrigen sind keine Ausstattungsstücke erhalten geblieben.

Im Jahr 1948 wurde die Ruine durchgreifenden Konservierungsmaßnahmen unterzogen, wobei u. a. die Seitenaltäre des Langhauses rekonstruiert wurden (Abb. 909 b).

SUMMARY

The ruin of Gunfiaun chapel is in the parish of Ardre, about 3 km SW of the parish church. It is probable that the chapel was built originally as an extra place of worship in connection with a market held periodically in the neighbourhood. It is doubtful whether the chapel was ever completed.

The chapel is built of snecked limestone rubble with quoins of dressed limestone. It consists of a rectangular building at the E end of which is an almost square chancel (fig. 909). The best-preserved part is the E gable of the chancel (fig. 906) with a large three-light window. Judging from the design of the E window and details of the doorway (fig. 915), the chapel was probably built in the middle of the 14th century.

Two stone sculptures have been preserved (figs. 919, 920), of which one has undoubtedly belonged to Gunfiaun chapel. The female saint (fig. 920), which is said to have belonged to the chapel, can be dated to the middle of the 14th century. No other monuments or furnishings remain.

The ruin was repaired and preserved in 1948 when, among other things, the side altar in the nave was reconstructed (fig. 909 b).

(Forts. från omslagets 2:a sida)

- UPPLAND. (7) Band I, h. 1. *Danderyds skeppslag, mellersta delen*. Pris 6: 60.
» (29) Band I, h. 2. *Danderyds skeppslag, östra och västra delen*. Pris 13 kr.
» (62) Band I, h. 3. *Värmdö skeppslag*. Pris 16: 50.
» (64) Band I, h. 4. *Åkers skeppslag*. Med register till Bd I. Pris 17: 50.
» (8) Band II, h. 1. *Häverö och Vädö skeppslag*. Pris 4: 40.
» (50) Band II, h. 2. *Bro och Vätö skeppslag*. Pris 8 kr.
» (58) Band II, h. 3. *Frötuna och Länna skeppslag*. Pris 12 kr.
» (74) Band II, h. 4. *Frösåkers härad, norra delen*. Pris 28 kr.
» (75) Band II, h. 5. *Frösåkers härad, södra delen*. Med register till band II. Pris 32 kr.
» (12) Band III, h. 1. *Långhundra härad, norra delen*. Pris 15 kr.
» (67) Band III, h. 2. *Långhundra härad, södra delen*. Pris 12 kr.
» (69) Band III, h. 3. *Närdinghundra härad, västra delen*. Pris 20 kr.
» (70) Band III, h. 4. *Närdinghundra härad, östra delen*. Med register till Bd III. Pris 20 kr.
» (1) Band IV, h. 1. *Erlinghundra härad*. Pris 4: 50.
» (11) Band IV, h. 2. *Seminghundra härad*. Med register till Bd IV. Pris 17 kr.
» (71) Band V, h. 1. *Vallentuna härad, östra delen*. Pris 15 kr.
» (72) Band V, h. 2. *Vallentuna härad, västra delen*. Pris 15 kr.
» (78) Band V, h. 3. *Sjuhundra härad, sydvästra delen*. Pris 18 kr.
» (80) Band V, h. 4. *Sjuhundra härad, nordöstra delen*. Pris 18: 50.
» (88) Band V, h. 5. *Lyhundra härad, sydvästra delen*. Pris 28: 50.
» (73) Band VI, h. 1. *Färentuna härad, västra delen*. Pris 26 kr.
» (77) Band VI, h. 2. *Färentuna härad, mellersta delen*. Pris 20 kr.
» (79) Band VI, h. 3. *Färentuna härad, östra delen*. Pris 17 kr.
» (81) Band VI, h. 4. *Sollentuna härad, södra delen*. Pris 24 kr.
» (82) Band VI, h. 5. *Sollentuna härad, norra delen*. Med register till Bd VI. Pris 24 kr.
» (76) Band VII, h. 1. *Bro härad*. Pris 26 kr.
» (94) Band VII, h. 2. *Håbo härad, södra delen*. Pris 38 kr.
- VÄRMLAND. (18) Band I, h. 1. *Grums härad, norra delen*. Pris 9: 50.
» (19) Band I, h. 2. *Grums härad, södra delen*. Pris 6: 50.
- VÄSTERGÖTLAND. (2) Band I, h. 1. *Källands härad, norra delen*. Pris 5: 40.
» (4) Band I, h. 2. *Källands härad, sydöstra delen*. Pris 4: 50.
» (15) Band I, h. 3. *Källands härad, sydvästra delen*. I. Pris 10 kr.
» (16) Band I, h. 4. *Källands härad, sydvästra delen*. II. Med register till Bd I. Pris 10 kr.
- ÖSTERGÖTLAND. (13) Band I, h. 1. *Bankeinds härad*. 1. (Askeby, Svinstad). Pris 14 kr.
» (14) Band I, h. 2. *Bankeinds härad*. 2. (Vårdsberg, Örtomta). Pris 13 kr.
» (43) Band II. *Vreta klostets kyrka*. Med register till Bd II. Pris 15 kr.

SVERIGES KYRKOR

utgives och försäljes häftesvis och kan erhållas i bokhandeln eller direkt från

GENERALSTABENS LITOGRAFISKA ANSTALTS FÖRLAG

Vasagatan 16, Stockholm 16

Tel. Lokalsamtal 22 95 00, rikssamtal 22 95 40

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

*På uppdrag av Kgl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
utgivet av Sigurd Curman och Armin Tuulse*

Arbetet avser att giva i enhetlig form utförda, rikt illustrerade vetenskapliga beskrivningar över Sveriges kyrkliga konst- och kulturminnen, sådana dessa bevarats i våra kyrkobyggnader och deras inventarier. Dessa landets rikaste konst- och kulturhistoriska skattkammare äro ännu alltför litet kända. Verket SVERIGES KYRKOR vill i lättillgänglig form göra dessa skatter bekanta för allmänheten, som i denna publikation skall finna ett underbart rikt, intressant och mångsidigt material framlagt i vetenskapligt vederhäftiga beskrivningar och i ett rikt och vackert avbildningsmaterial.

SVERIGES KYRKOR

utgives och försäljes häftesvis och kan erhållas i bokhandeln
eller direkt från

GENERALSTABENS LITOGRAFISKA ANSTALTS FÖRLAG

VASAGATAN 16, STOCKHOLM 16
Tel. lokalsamtal 22 95 00, rikssamtal 22 95 40

Pris 34:—